

KURASJE

NR.37

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16
1172 Kbh. K.

Modernitet. Lønteorier. Levende arbejde og stjålen tid.
Velfærdsstaten og klasserne, bevægelserne, den proleta-
riske offentlighed.

Abonnement på kurasje nr. 37-40 koster følgende:

Biblioteker	200 kr.
Støtteabonnementer	200 kr.
Studerende o.lign.	140 kr.
Folk med fast arbejde	180 kr.

**Særtilbud: nr. 29-32 incl. samlet for 80,- kr.
nr. 33-36 incl. samlet for 100,-kr**

Kurasjes gironummer: 7 16 60 44

Kurasje	ekspeditionstid:
Krystalgade 16	(hver onsd. 20-23)
1172 København K	Telf.: 01-14 71 51

Sats: G.M.T. Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* til redaktionen.

Kontaktpersoner:

Århus, Hans-Jørgen Thomsen, Heibergsgade 25ⁿ, 8000 Århus C.

Aalborg, Peter Søndergaard, Faldtvej 14, 9330 Dronninglund

Helsinki, Arto Noro, Sociologisk Institut, Helsinki Universitet

Jyväskylä: Risto Eräsaari, Samhällspol. Inst. Jyväskylä Universitet

Frankfurt, Jürgen Ritsert, Fachbereich Gesellschaftswissenschaft,
J. W. Goethe Universität, Frankfurt

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 37

December 1985

Indhold

Hans-Jørgen Schanz

Marx og det moderne 3

Anders Lundkvist

Kritik af marx' lønteori 15

Per H. Jensen og Fritz von Nordheim Nielsen

De nye sociale bevægelser,
arbejderbevægelsen og velfærdsstaten 47

Mogens Holm

Velfærdsstatspolitik og
velfærdsstatskritik 69

Finn Dam Rasmussen

Velfærdsstatens klasser 83

Hans Jørgen Thomsen

Arbejdssamfundets svanesange.

Refleksioner i anledning af Oskar Negt:

Det levende arbejde, den stjalne tid 106

Redaktionen: Bjarne Andersson, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Leif Hansen, Finn Hansson, Mogens Holm, Peder Lærke Nielsen, Finn Dam Rasmussen, Jens Henning Rasmussen, Peter Søndergaard og Hans-Jørgen Thomsen.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16, DK 1172 København K.

NY ANTOLOGI FRA FORLAGET SOCIOLOGI

MINDRE ARBEJDE STØRRE AUTONOMI
- arbejdstidsnedsættelsens be-
tingelser og konsekvenser...

Interview med André Gorz "I pa-
radiset med fagforeningerne".

Bidrag af John Andersen, Mogens
Hansen, Mogens Holm, Per H. Jen-
sen og Jan Kirstein.

Anmeldelse af Oskar Negts bog
"Det levende arbejde, den stjål-
ne tid". (ca. 160 sider).

I subskription 50,- kr. Henven-
delse på telefon 01 - 15 05 20
eller til

Forlaget Sociologi,
Linnésgade 22,
1361 København K.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af H.J.Schanz:

»Skitse til bestemmelse af overgangen fra 2. og 3. kapitalbind«
i nr. 11, 1975.

»Refleksioner omkring Habermas« i nr. 32, 1983.

Marx og det moderne

Hans-Jørgen Schanz

»Troen på fremskridtet, på en uendelig perfektibilitet - en uendelig opgave i moralen - og forestillingen om den evige genkomst er komplementære. De er de uopløselige antinomier, i forhold til hvilke det dialektiske begreb for den historiske tid skal udvikles. Overfor dette begreb forekommer forestillingen om den evige genkomst som netop den 'platte rationalisme', som fremskridtstroen har bragt i vanry, og denne sidste lige så vel tilhørende den mytiske tænkemåde som forestillingen om den evige genkomst«.

Walter Benjamin

I

Et sted i »Grundrisse« (pg. 387-88) siger Marx i forbindelse med en kontrastering af rigdomsbetragtninger i prækapitalistiske formationer og så rigdommens form under kapitalistisk-transitoriske betingelser:

»I den borgerlige økonomi - og i den produktionsepoke, der modsvarer den - fremtræder denne fuldstændige udarbejdelse af det menneskelige indre som fuldstændig udtømning, denne universelle genstandsmæssiggørelse som total fremmedgørelse, og nedrivningen af alle bestemte, ensidige formål som opofrelsen af formålet i sig selv under et helt ydre formål. Derfor forekommer på den ene side den barnlige, gamle verden som den højeste. På den anden side er den det i alle de forhold, hvor der søges lukket gestalt, form og given begrænsning. Den er tilfredsstillelse på et bornert standpunkt; medens det moderne synes utilfredsstillet, eller: hvor det optræder tilfredsstillet i sig, der er det gement«.

Citatet skal i første omgang stå ukommenteret som belæg for, at modernitetsproblematikken er alt andet end fraværende hos Marx. Stedet er skrevet 1858, altså omtrent samtidigt med at Flaubert udgav »Madame Bovary« og Baudelaire »Les Fleurs du Mal«. Som bekendt var det Baudelaire, der formulerede de centrale ansatser til en teori om det æstetisk moderne, som blev grundliggende for modernismen. Det er i øvrigt samtidigt med, at det i sin intention kosmopolitiske varehus - verdensudstillingerne - iscenesætter produktionens og konsumtionens megalomani. Det sker i en tid, hvor denne endnu ikke var sivet ned i hverdagens porer og eufemistisk talt blevet til trivialitet:

»Verdensudstillingerne stiller varerne i et forklarelsens skær. De skaffer en ramme, i hvilken deres brugsværdi træder tilbage. De åbner et phantasmagori, som mennesket træder ind i for at lade sig afspredde. Underholdningsindustrien gør dette lettere for mennesket, idet den hæver mennesket op på niveau med varen. Det overlader sig til deres manipulationer, idet det nyder sin fremmedgørelse fra sig selv og de andre« (Benjamin, »Das Passagen-Werk«, s. 50).

Forsøget her er kaldt »Marx og det moderne« - og det implicerer at man vover pelsen i mere end en forstand. For det første: hvad er det moderne, hvis ikke netop dét, som ikke lader sig definere, fordi det er transitorisk, flygtigt, strømmende? - som Baudelaire sagde. For det andet: Hvilken art modernitetsproblematik udtaler den Marxske teori? Et sådant spørgsmål udløser i det mindste to nye: hvad menes der i præciserende forstand med den Marxske teori og på hvilken måde, om overhovedet, tematiserer den det moderne? For det tredje kunne titlen være en provokation i forhold til meget kontemporære positioner - i det mindste i det omfang, disse for en stund suspendede den selvforblændende brug af fetichordet post-moderne. Og endelig - for det fjerde - kunne man med en sådan titel let vække den ikke forlods angribelige mistanke, at dette er endnu et af forsøgene på at modernisere Marx på en helt igennem udvendig maner. Altså en maner, hvor man udstyrer den Marxske teori med flere og flere hjælpeskrykker, så den ikke åbenlyst remtræder som det, den da måtte være, nemlig i bund og grund forældet ved sin mangelfuldhed, samtidig med at netop denne moderniseringsminke tjener til at skjule, hvor lidt moderne, den Marxske tænkning egentlig var.

Uden at det skal tjene til immuniseringspansring er det dog nødvendigt at gøre rede for et par forhold: det følgende er oprindeligt fremlagt som foredrag. Der vil være spring i argumentationen, og det meste har karakter af at være overvejelser, der måske i højere grad skulle have været modnet igennem refleksionsarbejde end der har været tid til - hvilket man så kan henhøre til de moderne produktionsbetingelser for intellektuelt arbejde.

II

Modernitetsproblematikken eller modernitetsdiskussionen har en lang historie, der starter i den tidlige middelalder, løber ind over højmiddelalderen og får betydning i renaissanceen for så senere at blive et krystallisationstema i oplysningstænkningen. Her efter udspilles en ny fase i romantikken, der foregriber eller måske endog grundlægger diskussionen om det æstetisk og historisk moderne, som eksplicit udtales og tematiseres omkring midten af det nittende århundrede. I dag lever modernitetsdiskussionen i bedste velgående i forsøgene på at pointere det post-moderne. Det kan tilføjes, at det hører med til stort set hele modernitetsdiskussionen lige fra starten, at den med hyppige mellemrum munder ud i konklusive udtalelser så som: det moderne eksisterer ikke længere. Afsværgelsen af det moderne er ingeniørligt noget,

som postmoderne positioner har patent på, men minder måske netop ved sin lede ved det uforløste i det moderne om dettes fortsatte eksistens. Måske var det rigtigt som Marx skrev, at det moderne

»lader tilfredsstillet, eller: hvor det optræder tilfredsstillet i sig, der er det gement«.

Men er den dødsmaske, som det postmoderne ynder at udstille som sin fredsslutning med det moderne egentlig mindre »gemein«? Der er hidtil først og fremmest talt om »det moderne«. Altså en substantivering, hvor der tilsyneladende udsiges noget om det moderne som sådant til forskel fra talen om »de moderne samfund«, »den moderne kunst«, »den moderne stil«, »de moderne tider« osv., hvor udtrykket »moderne« anvendes prædikativt. Det hører imidlertid med til modernitetsdiskussionens udviklingshistorie, at der lidt efter lidt sker et skifte derved, at medens man i starten og adskillige århundreder frem altid anvender udtrykket som prædikat, så begynder selve substantivet »det moderne« efterhånden at vinde indpas. Før dette skifte kan man dog også støde på udtryk, hvor der tales om »det moderne«, men da er det betegnende nok altid underforstået, at der er tale om noget ganske bestemt, som regel kunsten; og det er aldrig underforstået, at det drejer sig om det moderne som sådant. Med romantikken er det afgørende skifte ved at være indarbejdet. Og som vist, er det terminologisk indarbejdet hos Marx.

Måske kan Marx give en forklaring på denne ændring i udtrykkets udviklingshistorie. Følger man hans refleksioner omkring arbejdsbegrebets udviklingshistorie, som disse f.eks. kommer frem i »Einleitung« til »Grundrisse«, er man sandsynligvis på rette spor. Her hedder det (pg. 25):

»Således opstår de mest almene abstraktioner overhovedet kun ved den rigeste, konkrete udvikling, hvor ét fremtræder fælles for meget, fælles for alt. Så kan det ikke længere kun tænkes i en særlig form«.

Det er således først i forbindelse med en konkretiserende udvikling - og det vil hegeliensk sige en differentierende udvikling - hvor flere og flere processer og fænomener antager karakter af at være under indflydelse af et og samme, her »moderniteten«, at det almene udtryk »det moderne« kan udtales. Opkomsten af udtrykket »det moderne« er selv et produkt af og i den moderne historie. Og man kan sikkert følge Marx et skridt længere omkring dette punkt. Hvad der hidtil er fremstillet er momenter til en forklaring på udtrykkets genese. Dets gyldighed er sikkert, om end ikke reducerbar til genesen, så dog så meget reflekteret i den, at udtrykket »det moderne« ikke alene først kan udtales, men også først får gyldighed i og for den nyere historie. Et udtryk som »det moderne i antikken« vil i konsekvens heraf være

en indholdsmæssig meningsløshed, selv om det måske ikke formelt er en absurditet. Marx udtrykte denne genese-gyldighedsfigur omkring arbejdet, og sagde:

»Dette eksempel ... viser slående, hvorledes selv de mest abstrakte kategorier-på trods af, at de netop på grund af deres abstrakte karakter er gyldige for alle epoker - alligevel i denne abstraktions bestemtthed er produktet af historiske forhold og kun besidder deres fulde gyldighed for og indenfor disse forhold« (Gr., s. 25).

Skulle man stikordsagtigt kort angive momenter i den sociokulturelle baggrund for udtrykket »det modernes« fremkomst, så måtte man uden tvivl pege på opkomsten af en erfaringsverden med tiltagende rumslig kompleksitet og interdependens, hvor temporalitetsstrukturer ikke bare er medorganiserende for, men selv optrædende i erfaringsdannelsen. Og denne nye erfaringsverdens grundimpuls måtte da antages at være konsekvensmæssigt forbundet med ændringen i de historisk indstiftede afhængighedsformer. Tesen - der i øvrigt ikke her skal udfoldes mere - bag ovenstående overvejelse er denne, at erfaringsens struktur grundlæggende antages at være reflekteret i de historisk indstiftede og historisk variante former for afhængighed.

III

I følge Hans Ulrich Gumbrecht (»Geschichtliche Grundbegriffe, pg. 93-131) kan der definitorisk ekstraheres tre grundbetydninger, som ordet »moderne« har haft i modernitetsdiskussionen:

- 1) Det moderne er en *deskriptiv* betegnelse for et skel mellem det *samtidige* og *det forgangne*.
- 2) Det moderne angiver en *epokalitetsbestemmelse* med et *normativt* (positivt eller negativt) indhold og udtrykker den kontrasterende vurdering af forholdet mellem *noget nyt* og *noget gammelt*.
- 3) Det moderne er udtrykket for det *forbigående*, *flygtige* og *transitoriske*, der alene lader sig bestemme i forhold til noget som er *ikke-tilblivende eller tilblevet*, men evigt. Det rummer ikke i sig selv en sådan grad af homogenitet eller fastfrosset kvalitet, at det lader sig identificere via kontrasten til det forgangne som noget tilblevet. Ligeledes opereres der her med en opfattelse af samtiden som en mulig fremtids fortid, hvilket medfører, at det forgangne selv opfattes som eventuelt havende været moderne, og derfor opløses også det forgangne som homogen størrelse.

Gumbrecht er især under indflydelse af Hans Robert Jauss, hvad angår modernitetsproblematikken i det æstetiske og Reinhart Koselleck hvad angår det historieteoretiske. Overvejelserne i denne her artikel -der anvender Gumbrechts skema - er inspireret bl.a. af Jauss, Koselleck, Benjamin, Adorno, Henri Lefebvre, Wendorf, Habermas, Lepenies og Marx.

Det moderne er - i de konnotationer, der her arbejdes med - altså også en temporalitetsbestemmelse, en samtidskvalificering, der enten kan være *deskriptiv*, *normativ* (og da forbinde sig med et dekadence- eller et progresskema) eller *transitorisk* (der så atter kan, men ikke behøver at forbinde sig med en deskriptiv eller normativ referenceramme).

Når der kan være grund til at fremhæve, at modernitet i sammenhængen her altid også har en temporalitetskvalitet ved sig, er grunden dobbelt. Således kan der anvendes modernitetsbestemmelser uden at det temporale egentlig spiller den afgørende rolle. Selv om temporalitet tilsyneladende er helt dominerende i reklamens indpiskning af modens »nu«, så er der dog som regel tale om en ren og skær temporalitetsfacade, der langt snarere end at referere til tiden udtrykker et signum på gentagelsestvangen, og dermed på atemporaliteten. Den emphatiske samtidighedsfølelse, som moden også kunne have, og som den ofte blev tillagt i den tidlige modernisme, er i dag reduceret til en kliché, der opløser, dvs. neutraliserer, samtidigheden til en seriel række af altid nu'er. Samtidigheden, der kunne være en mulighed, foregøgles her som den skinbarlige realitet. Reklamens mode rumsliggør tiden og reducerer moderniteten til Kitsch.

Der er imidlertid også et andet forhold, der nødvendiggør understregningen af, at modernitet i sammenhængen her altid er forbundet med et tidsaspekt. Temporalitetsmomentet vil nemlig ofte tilsyneladende være udtalt eller kun indirekte til stede, fordi tiden aldrig viser sig som sådan, men kun i sine spor, altid ved noget andet. Dette er også grunden til, at modernitetsdiskussionen meget vel kan følges i en række vidensfelter, der ikke eksplicit handler om tiden, således f.eks. i kunsten, sociologien, hverdagslivsteorier.

Det blev hævdet, at modernitetsdiskussionen starter i den tidlige middelalder. Der kan dog være grund til at betone, at hele diskussionen måske kan inddeles i *den gamle modernitetsdiskussion* og *den moderne modernitetsdiskussion*. Sådan, at den simple ordidentitet ikke blokerer for iagttagelsen af det historisk særegne, men tvært imod udløser trangen til at se det varierte og lade det invariante forblive en forstandig, men ikke fornuftig abstraktion. *Den gamle modernitetsdiskussion* er karakteristisk ved:

- 1) at modernitetsprædikamentet alene forekommer i den deskriptive eller den epokalitetsmæssigt normative betydning (altså betydning 1 og 2 i Gumbrechts skema).
- 2) at den normative anvendelse af ordet så godt som altid forbinder sig med et dekadenceskema; enten i radikal »verden er af lave« betydning, eller mere afslappet i form af, at antikken antages at udgøre et forbillede, som det gælder om atter at tilnærme sig.
- 3) at den transitoriske betydning er fraværende.
- 4) at der aldrig tales om det moderne som sådant. Den prædikative brug af betegnelsen er enerådende. Hertil kommer så, at den prædikative

brug oftest er relateret til relativt klart afgrænselige fænomener: kunst, videnskab etc., og sjældent finder anvendelse i forhold til så abstrakte størrelser som f.eks. tiden eller historien som sådan.

Den moderne modernitetsdiskussion er karakteristisk ved:

- 1) at modernitetsbetegnelsen anvendes i den deskriptive, den normative og den transitoriske betydning.
- 2) at der ikke primært opereres med et dekadenceskema, men hyppigst med et progres- eller udviklingsskema, når ordet anvendes normativt.
- 3) at udtrykket det moderne kan stå alene. Her er der således sket en markant abstraktificering.
- 4) at diskussionen udover at reflektere tiden og især samtiden også altid grundlæggende er reflekteret gennem et rationalitetskompleks. I den forstand er modernitetsdiskussionen en sammenrefleksion af temporalitet og rationalitet - og det er netop dette dobbeltmoment, der kundgør sig i den tiltagende abstraktificering, lige som det også er dette forhold, der implicerer at fra nu af er civilisations- og kulturkritik også altid fornuftskritik. Og omvendt: fornuftskritik har herefter altid civilisations- og kulturkritiske konsekvenser.
- 5) at der indfinder sig en iøjnefaldende tidsliggørelse af historien i den forstand, som Reinhart Koselleck bestemmer således:

»Siden anden halvdel af det 18. århundrede hober der sig talrige indicier op, der viser hen til begrebet for en ny tid i emphatisk forstand. Tiden forbliver ikke blot den form, som alle historier afspiller sig i, den får selv en historisk kvalitet. Det er ikke længere i tiden, men gennem tiden at historien fuldbyrdes. Tiden bliver dynamiseret til selv at være en historisk kraft« (»Vergangene Zukunft - zur Semantik Geschichtlicher Zeiten«, Frankfurt/M, 1979, s. 321).

Denne tidsliggørelse af historien var et basalt moment i såvel historicistiske som generelt evolutionære historiefilosofier. Men også op imod enhver historiefilosofisk prætention om ordening og kumulativ udvikling var og er tiden installeret som den moderne modernitetsdiskussions grundlæggende tema. Om dette aflagde Marcel Proust vidnesbyrd på de sidste sider af »På sporet efter den tabte tid«, hvor han skrev: »Når der blot blev levnet mig tid nok til at fuldføre mit værk, ville jeg ikke undlade at mærke det med tidens segl, den forestilling, der i dag havde påtvunget sig mig med så megen styrke, og jeg ville deri skildre menneskene - om de så derved skulle komme til at ligne uhyrer - som optagende i tiden en uendelig større plads end den så indskrænkede, der er forbeholdt dem i rummet, en plads, der tværtimod er forlænget uden mål, eftersom de jo - som kæmper neddykkede i årene - på en gang rører ved vidt adskilte år og fjerne perioder, de har gennemlevet - hvor imellem så mange dage havde indordnet sig - i tiden«.

De hidtidige overvejelser har skullet tjene til at lette og måske i det hele taget muliggøre spørgsmålet om »Marx og det moderne«, som der i det følgende vil blive taget stilling til.

IV

Ordet »moderne« især i den prædikative brug forekommer hyppigt i hele det Marxske forfatterskab, og moderniteten optræder som et helt afgørende problem i Marx' selvforståelse. Således er det ikke nogen tilfældighed, at han programmatisk udtaler, at »Kapitalens«

»yderste hensigt« er »at afsløre det moderne samfunds økonomiske bevægelseslov« (MEW 23, s. 15).

Inddeler man hans forfatterskab i tre faser - hvad der absolut kan være grund til at gøre uden at plausibiliteten heraf skal demonstreres her - så er det karakteristisk, at vi i de to første faser, altså fasen frem til 1845 og fasen fra 1845 til 1857, alene ser betegnelsen moderne anvendt prædikativt. Derimod begynder han i fasen efter at økonomikritikken er indledt, dvs. efter at han er gået i gang med en kritik af den politiske økonomis begreber snarere end en kritik af dens analyseresultater, at tale om det moderne som sådan.

I de tre faser er der tale om tre forskellige historiefilosofiske rammer for hans tænkning. Og ligeledes indgår ordet »moderne« i tre forskellige betydningskonstellationer.

1. fase. Her er den overordnede historiefilosofiske ramme spundet over et gammelt kendt tema fra den okcidentale tænkning: oprindelig enhed - adskillende spaltethed - gentilegnet enhed. Temaet resumeres f.eks. i »De økonomisk-filosofiske manuskripter«, når disse skal bestemme kommunismen:

»Kommunismen som positiv ophævelse af privatejendommen som menneskelig selv-fremmedgørelse og derfor som virkelig tilegnelse af det menneskelige væsen gennem og for menneskene; derfor som menneskets fuldstændige, bevidste og indenfor den hidtidige udviklings hele rigdom tilbagevendende for sig som et samfundsmæssigt, dvs. som et menneskeligt menneske... Denne kommunisme ... er historiens opløste gåde, og den ved sig som denne løsning« (MEW Ergb. 1. del, s. 536).

Ordet moderne forekommer, men sjældent i nogen eksponeret eller analytisk afgørende betydning, og det optræder altid som prædikat.

2. fase. Her formuleres den materialistiske historieopfattelse, den senere såkaldte historiske materialisme, som Marx stikordsagtigt og programmatisk resumerede i »Forordet« til »Bidrag til kritik af den politiske økonomi« i 1859. Grundbegreberne er produktivkræfter, produktionsforhold, produktionsmåde, basis og overbygning. Konceptionen betjener sig i høj grad af en reformuleret oplysningsfilosofisk evolutionsmodel, og der opereres med historiske snit, som opstår på baggrund af produktivkræfternes udvikling i forhold til

naturbeherskelsen og deres udvikling af samfundsmæssige forhold, der kan muliggøre produktivkræfternes bevægelsesformer (asiatisk, antik, feudal, kapitalistisk og kommunistisk produktionsmåde). Udviklingen udgår fra produktivkræfterne og tænkes at forløbe i et nødvendighedsskema.

Ved siden af denne inddelingsstruktur, forekommer der i den historiske materialisme også en anden, som især har interesse i sammenhægen her. Det drejer sig om en optik på hele den hidtidige historie, som inddeler denne i *den gamle* og *den moderne historie*. Her bruges betegnelsen moderne som en epokalitets bestemmelse. Den moderne historie udmærker sig ved flere forhold. Således f.eks.:

- a) For første gang i historien kan klasserne afskaffes.
- b) Menneskene kan for første gang trække sig ud af deres udleverethed til både naturen og deres egen samfundsmæssige organisering af overlevelsen.
- c) For første gang kan menneskeheden, som det hedder »forlade sin egen forhistorie«.

Denne adskillelse mellem den gamle og den moderne historie kommer bl.a. - og motivmæssigt vel dominerende - til udtryk i form af en antagelse om den moderne histories frembringelse af et revolutionsmæssigt novum:

»Ved alle hidtidige tilegnelser forblev en masse individer subsumeret under et eneste produktionsinstrument; ved proletarernes tilegnelse skal en masse produktionsinstrumenter subsummeres under hvert individ og under alles ejendom. Det moderne universelle samkvem kan ikke subsummeres på anden måde under individerne end derved, at det subsummeres under alle« (MEW 3, s. 68).

I den historiske materialisme er anvendelsen af betegnelsen »moderne« især karakteriseret ved at være en epokalitetsbestemmelse, der har sit faste forankringspunkt i det, hvorved det nye adskiller sig fra det gamle. Denne epokalitetsmæssige betydning af ordet moderne homogeniserer selv den hidtidige historie til den gamle historie, for i sig selv betragtet har den jo ingenlunde haft den entydighed, den nu tillægges i den moderne histories kontrastering til den.

3. fase. I fasen, hvor kritikken af den politiske økonomi er på programmet, sker der en interessant udbyggende relativering af den dyadiske epokalitetsbestemmelse, der henter sin identitet gennem den kontrasterende sammenstilling af den gamle og den moderne historie. Marx taler nu karakteristisk om »det moderne« som sådant - altså om ordet i den tredje betydning jvf. Gumbrechts skema.

I økonomikritikken er der tale om mindst fire, ikke nødvendigvis hinanden udelukkende, forskellige historieordnende optikker:

- 1) Produktionsmådeinddelingen fra den materialistiske historieopfattelse bibeholdes, omend dens nødvendighedsparadigme ophæves.

2) Der opereres med en tredeling af historien; en tredeling der bestemmes ud fra afhængighedsbegrebet, og som ikke er uden strukturligheder med den første fases brug af den okcidentale tænknings hyppigt anvendte skema (oprindelighed - adskillelse - gentilegnelse). Således hedder det i »Grundrisse« (pg. 75-76):

»Personlige afhængighedsforhold (oprindeligt helt naturgroede) er de første samfundsformer; her udvikles den menneskelige produktivitet kun i ringe omfang og på isolerede punkter. Personlig uafhængighed baseret på tingslig afhængighed er den anden store form, hvori der for første gang dannes et system af almindeligt, samfundsmæssigt stofskifte, af universelle relationer, alsidige behov og universelle evner. Fri individualitet baseret på individernes universelle udvikling og på underordningen af deres fælles samfundsmæssige produktivitet som deres samfundsmæssige formåen, er det tredje trin. Det andet trin skaber betingelserne for det tredje.«

Man ser her, at det andet trin kun skaber betingelserne for ikke nødvendigheden af det tredje trin. Altså også her er nødvendighedsparadigmet opgivet.

3) Marx viderefører endvidere den dyadisk epokale inddeling mellem den gamle og den moderne historie. Herom hedder det bl.a. i »Grundrisse« (pg. 313):

»Således er det først kapitalen, der skaber det borgerlige samfund og den universelle tilegnelse af naturen såvel som af selve den samfundsmæssige sammenhæng gennem samfundets elementer. Deraf kapitalens store civiliserende indflydelse; dens produktion af et samfundstrin, over for hvilket alle tidligere kun fremtræder som menneskehedens lokale udviklinger og som naturidolatri. Først nu bliver naturen ren genstand for mennesket, en ren nyttighedssag; ophører med at være anerkendt som en magt for sig; og den teoretiske erkendelse af dens selvstændige love fremtræder selv blot som list for at underkaste dem under de menneskelige behov, det være sig som genstand for konsum eller det være sig som produktionsmiddel. Kapitalen driver ifølge denne sin tendens lige så meget ud over nationale skranker og fordomme, som ud over naturforgudelse og overleveret, indenfor bestemte grænser indhegnet tilfredsstillelse af forhåndenværende behov og reproduktion af gamle eksistensmåder. Den er destruktiv overfor alt dette, bestandigt revolutionerende, nedbrydende alle skranker, som hemmer produktivkræfternes udvikling, behovenes udvidelse, produktionens mangfoldighed og udnyttelsen af og byttet mellem natur-, og åndskræfterne.«

4) Ved siden af disse tre forskellige, men altså ikke nødvendigvis hinanden udelukkende, optikker på historien, og dermed placeringen af den moderne historie, findes der hos den sene Marx yderligere én, som er vigtig. Det er i forbindelse med denne, at han nu anvender ordet moderne som substantiv, idet der tales om »det moderne« som sådant. Moderniteten dybde- og breddepræger åbenbart de moderne samfund i deres differentierede mangfoldighed i en sådan grad, at der nu kan formuleres et almenbegreb, der udtrykker dette.

Men, hvad er det moderne så karakteriseret ved, når det ikke længere primært henter sin identitet gennem en epokalitetsbestemmelse, der udtrykker en generel kontrast mellem de førmoderne og de moderne samfund?

I Marx' analyser er det moderne en konsekvens af kapitalens civiliserende indflydelse, som gør sig gældende i tredimensionaliteten:

- a) menneskenes forhold til naturen.
- b) menneskenes forhold til hinanden.
- c) menneskenes forhold til sig selv.

Ifølge Marx er det dominerende moment for den civiliserende form for udvikling i tredimensionaliteten den kapitalistiske form for udvikling af produktivkræfterne. Det er herfra, der centrifugalt slynges effekter ud i de to andre dimensioner.

Som vist under punkt 3, hvor den dyadiske epokalitetsbestemmelse i den økonomikritiske fase blev fremhævet, er det således, at adskillelsen mellem den gamle og den moderne historie, og den heraf følgende homogenisering, selv bestemmes som en effekt af kapitalens civiliserende indflydelse. Bestemmelsen af kapitalens civiliserende indflydelse er dermed det, der ligger til grund for anvendelsen af modernitetsbetegnelsen i den epokale betydning. Pointen er nu, at overvejelserne omkring denne kapitalens rolle tillige fremtvinger nødvendigheden af et ikke epokalitetsmæssigt bundet betydningsindhold i det moderne.

På især to måder kommer kapitalens civiliserende indflydelse til udtryk: dels som måden, hvorpå traditioner erodes, og dels i måden, hvorpå udviklingen finder sted. Det fælles for begge er den blindhed, hvormed processen foregår. Ingen spørger om en tradition skal opgives, om gamle normer og former for livsudfoldelse egentlig bør erstattes af andre. Traditionsnedbrydningen finder sted som en naturhistorisk begivenhedsrække. Og netop herved reproduceres der i selve aftraditionaliseringen det moment, som ellers karakteriserede den traditionelle sammenhæng, nemlig, at den aldrig var til debat, men figurerede som en art transcendental ramme for livsudfoldelsen. Ligeledes er der tale om alt andet end entydighed omkring, hvor udviklingsprocessen egentlig fører hen, altså hvilket sigtepunkt der findes. Enhver påberåbelse af sikker viden om et synligt mål, har processen med ufravigelig styrke selv reduceret til pure ideologi, hvadenten denne så optræder som den liberale melioristiske fiktion om en udvikling henimod større og større lykke for flere og flere. Eller den tager form af en selvforblændende kommunistisk tillid til, at kapitalen af sig selv, med usvigelig sikkerhed og nødvendighed, fører til kommunisme - som man f.eks. med tragisk konsekvens troede, at Hitlers magtovertagelse alene ville være et opspeedende interregnum, der ville levere kommunismen på et fad kort tid efter hans magtovertagelse.

I dette virvar af accellereret bevægelse og forandring indspundet i en mytisk gentagelsestvang og blindhed fremkommer der ganske vist en række irreversible fænomener. Således sker der en formal homogenisering af samfundsmæssige og menneskelige forskelle. Således indfinder der sig universelle standarder fra tandbørster, underbukser, fodtøj over seksuelle procedurer til moralske normer. Og således gøres livsrytmer tendentielt samtidige. Marx talte om, at rummet via kapitalens civiliserende indflydelse blev nedbrudt af tiden. I dag kan man tilføje, at dette tilsyneladende kun har fundet sted idet rummet som en anden fugl fønix har rejst sig af asken og rumsliggjort tiden.

På trods af disse irreversible fænomeners opkomst er det dog ikke uden betydning, at de tendenser og brud, de irreversible fænomener skulle udgøre substansen i, viser sig at være så godt som umulige at bestemme, hvis det ikke netop sker generaliserende kontrastivt: ikkenaturidolatri, ikke-bornert, ikke-naturudleverethed osv. Nu er det umuligt at bestemme noget alene via negatoriske bestemmelser. Men netop dette forhold er afgørende for det moderne. Ifølge Marx har det moderne således sin halve bestemmelse ved, hvad det negerer. Den anden halvdel er objektivt ubestemt. I den forstand er det moderne præget af en historisk frembragt kontingens, og denne kontingens er med til at give det moderne dets præg af at være noget flygtigt, transitorisk, hvor det, der forlades er lige så definitivt bestemt og uigenkaldeligt, som det, der kommer er objektivt ubestemt.

Dette kontingensmoment - der ofte, ikke mindst i marxismens historie, substantielt og restløst er blevet gjort til inkarnationen af fremmedgørelsen - rummer vel, omend kun potentielt og endnu fanget i gentagelsestvangens tryllekreds, den forjættelse, som det moderne i al sin uforløsthed bærer. Var det mon ikke dette forhold, Marx havde i tankerne, da han i »Grundrisse« skrev:

»Således forekommer den gamle anskuelse, hvor mennesket - i hvilken bornert national, religiøs, politisk bestemmelse, der end måtte gælde - optræder som produktionens formål, at være meget ophøjet i forhold til den moderne verden, hvor produktionen fremtræder som menneskets formål og rigdommen som produktionens formål. Men hvad er rigdommen, når den bornerte, borgerlige form afstreges, faktisk andet end den i det universelle bytte frembragte universalitet af behovene, individernes evner, nydelser, produktivkræfter etc.? Den fulde udvikling af det menneskelige herredømme over naturkræfterne, såvel i den såkaldte natur som i menneskets egen natur? Den absolutte udarbejdelse af dets skabende anlæg, uden anden forudsætning end den forudgående historiske udvikling, der gør denne udviklingens totalitet (dvs. totaliteten af udviklingen af alle menneskelige kræfter som sådanne, ikke målt ved en forud given målestok) til et mål i sig selv? Hvor det ikke reproducerer sig i en bestemt, men producerer sin totalitet? Ikke søger at forblive et eller andet, der allerede er blevet til, men er i tilblivelsens absolutte bevægelse?« (Gr. s. 387).

Hvad der her kaldes historisk frembragt kontingens, hvis samhørende bevidsthedsfigur da kan kaldes kontingensbevidsthed, er betingelsesmuligheden for fremkomsten af et forhold, hvor mennesket

»ikke søger at forblive noget, der er blevet til, men er i tilblivelsens absolutte bevægelse«.

Denne kontingens er ikke det samme som vilkårlighed, defineret som nødvendighedens fravær, men derimod fraværet af nødvendighedens refleksbestemmelse. Med andre ord er denne kontingens markeringen af brudchancerne i forhold til nødvendighedens og vilkårlighedens samhørende tryllekreds, det vil sige frihedens mulighed.

Marx opgav ikke den epokale modernitetsbestemmelse. Det gælder også i økonomikritikkens historieteoretiske overvejelser, at det kan være grund til at hævde et afgørende brud i menneskehedens historie omkring adskillelsen af den gamle og den moderne historie. Men netop økonomikritikkens afdækning af kapitalens civiliserende indflydelse og herunder opdagelsen af den historisk frembragte kontingens, implicerede en afgørende dæmpning af tilhængerne til den historiefilosofiske foregribelse af fremtiden. Og det betød også, at udviklings-nødvendighedsparadigmet måtte opgives. Hvilket der dog ikke er grund til at begræde som et offer: at en anden fremtid er mulig, ligger netop ved, at den ikke er nødvendig. Marx fulgte her Kant: frihedskausalitet kan ikke afledes af nødvendighedskausalitet. Eller med Marx' begreber: frihedens rige er ikke kalkuleret over emancipationsstrukturerne under nødvendighedens rige.

Og således er Marx' overvejelser omkring det moderne af en sådan beskaffenhed, at de har en dobbelteffekt på historiefilosofien i den historiske materialisme:

1) (hvad jeg ikke har været ret meget inde på her, men nok andre steder): ordningsbegreber og strukturer, der først bliver »praktisk sande« under kapitalismen kan ikke anvendes som andet end fællesbestemmelser (og altså ikke almenbestemmelser) i analysen af den prækapitalistiske historie.

2) Men tillige betyder opdagelsen af det modernes transitoriske karakter og herunder opdagelsen af den historisk frembragte kontingens, at historiefilosofien også må komme til kort, hvad angår fremtidens forudsigelighed.

Det var vel på baggrund af denne indsigt, at Marx i en note i *Kapitalen* med tilslutning kunne citere en vis G. Ortes, der skrev:

»I stedet for at opstille unyttige systemer for folkeslagenes lykke, vil jeg indskrænke mig til at undersøge grundene til deres ulykke« (MEW 23, s. 676, note 89).

Kritik af Marx' lønteori

Anders Lundkvist

Indledning

Sigtet med denne artikel er ret snævert, nemlig at undersøge om det er lykkedes Marx at opbygge en lønteori, der i sine fundamentale bestemmelser er konsistent med hans arbejdsværditeoretiske grundlag. Dette grundlag sætter jeg ikke spørgsmålstegn ved, selvom jeg er meget kritisk overfor det.¹ Der er altså tale om en immanent kritik.

Artiklen er inddelt i tre kapitler: *Kapitel 1* og *2* behandler væsensbestemmelserne i lønteorien, nemlig arbejdsdagens længde og arbejdskraftens² værdi. *Kapitel 3* diskuterer lønformen, dvs. Marx' teori om at Ak's værdi fremtræder som arbejdets værdi.

Artiklen forudsætter kendskab til Marx' politøkonomiske teori og specielt til lønteorien.

Jeg har selv oversat samtlige citater på fremmedsprog.

Kapitel 1:

Lønarbejderens frihed og arbejdsdagens længde

1.1 Problemet:

Hvordan sælger arbejderen sin Ak uden at blive slave?

Lønarbejdet forudsætter at arbejderen er *fri*. Han skal være fri i negativ betydning, nemlig *fri for* produktionsmidler, thi ellers *vil* han ikke udveksle med kapitalisten (eftersom han da selv kan producere sine livsmidler, enten direkte eller ved at producere varer der kan tjene som byttemiddel for livsmidlerne). Og han skal være fri i positiv betydning, nemlig *fri til* at udveksle med kapitalisten, hvilket kræver at han har fuld ejendomsret til sin Ak; har han ikke det, *kan* han ikke udveksle med kapitalisten.

Iflg. Marx sælger lønarbejderen sin Ak til kapitalisten. Dette indebærer imidlertid en ophævelse af *forudsætningen* for selv samme lønarbejde: Et salg indebærer en definitiv afgivelse af ejendomsretten, og hvis arbejderen

1. Jvf. Lundkvist, kap. 9 og (for en kort oversigt) Efterskrift.

2. I det flg. forkortes arbejdskraft til Ak.

definitivt giver afkald på sin Ak er han ikke længere *fri*; han er blevet forvandlet til en person, der ikke råder over sin Ak, dvs. en *slave*. Salget af Ak *forudsætter* lønarbejderen som fri og '*sætter*' ham som ufri.

Hvis arbejderen i stedet for *arbejdsevnen* havde solgt denne evnes *ydelser*, dvs. selve arbejdet (f.eks. 8 timer pr. dag), ville problemet ikke være opstået. Han ville på intet tidspunkt have opgivet ejendomsretten til sin Ak, dvs. lønarbejdets forudsætning ville aldrig være truet. Tilsvarende er en kapitalist stadig kapitalist efter at have solgt kapitalens ydelser (de producerede varer) - men *ikke* efter at have solgt selve kapitalen.

Marx er udmærket klar over dette problem. Han udtrykker det ved at sige at arbejderen gennem afhændelse /*Verlässerung* / af Ak ikke skal give afkald på /*verzichtet*/ sit eje af den (*K.I.*, s. 182). Spørgsmålet er om hans lønteori formår at '*løse*' eller '*formidle*' denne modsætning på tilfredsstillende vis.

Hvordan kan Ak både sælges og *ikke* sælges? *Hic Rhodus, hic salta!*

1.2. Forslag til løsning:

Arbejderen sælger ikke sig selv, kun sin Ak.

Når arbejderen sælger sin Ak sælger han ikke sig selv, med hud og hår, men en særlig evne han har, altså kun et *aspekt* ved sig selv.³

Kapitalisten betaler alene for Ak, hvorfor han selvfølgelig kun har ejendomsret til denne; han har ikke opnået ejendomsret til de øvrige aspekter ved arbejderens person. Købet af Ak - hvad enten det sker stykvist eller på én gang (jvf. afsnit 1.4.) - forvandler derfor ikke arbejderen til slave, dvs. en person der totalt er undergivet en anden; kapitalisten kan f.eks. ikke diktere lønarbejderen at han skal udtrykke nogle bestemte politiske meninger eller deltage i forskellige fritidsaktiviteter, og han har ikke ret til at mishandle eller fængsle ham.

Ak's *brugsværdi* for kapitalisten er således begrænset af at brugsretten ikke vedrører arbejderen som person, kun arbejderen som arbejder. Men sontringen har også betydning for Ak's *bytteværdi*, thi denne begrænses til reproduktionsomkostningerne for *denne* evne, således at arbejderens øvrige forbrug er udelukket. Nu træffer det sig så heldigt for arbejderen at reproduktionen af Ak er betinget af reproduktionen af hans biologiske eksistens; kapitalisten er ikke forpligtet til at holde liv i arbejderen som person, kun i Ak, men arbejderen kan jo kun arbejde, hvis han lever. Men sontringen mellem arbejderen som person og Ak har betydning derved at den indebærer, at lønnen *ikke* skal sætte arbejderen i stand til at udvikle alle de evner, som er irrelevante for arbejdsevnen, f.eks. sociale og kulturelle evner.

3. Jvf. *Uno*, s. 63.

Den strikte bestemmelse af begrebet om Ak medfører altså at alle evner og behov, der ligger ud over subsistensen, er irrelevante for såvel Ak's brugs-værdi som bytteværdi.⁴

Senere vil jeg argumentere for at et salg af Ak indebærer mange problemer, men vi kan konkludere at det i afsnit 1.1. nævnte problem har en simpel løsning.

Dette er imidlertid ikke *Marx'* løsning. Formentlig fordi det ville udelukke ethvert luksusforbrug (det 'moraliske element' i Ak's værdi, jvf. Lundkvist, s. 338ff.), således at Marx' løn teori ville blive en subsistensteori a la Lasalle's 'jernhårde lønningslov'. I de flg. to afsnit skal vi se, hvorledes Marx selv tackler problemet.

1.3. Udlejningsteorien

Hvis vi stiller problemet op på den måde, at arbejderen skal *afhænde* sin Ak uden dermed at give afkald på *ejendomsretten* til den - hvilket Marx gør, jvf. referencen til K.I. i afsnit 1.1. - er den indlysende løsning at arbejderen *udlejer* sin Ak.

Flere forfattere har da også gjort sig til talsmænd for denne opfattelse. Det gælder Eldred og Hanlon samt Hodgson, der alle afviser at Ak sælges med henvisning til at dette ville føre til slaveri (Hodgson) og 'total overgivelse' af Ak, hvilket er uforeneligt med det frie lønarbejde.⁵ Ingen af dem forholder sig til Marx' argumentation herimod, jvf. næste afsnit. Iøvrigt fandt Engels tilsyneladende ingen forskel mellem salg og udleje af Ak, se citatet i afsnit 3.2.

Jeg har fundet enkelte steder hos Marx, der støtter udlejningsteorien⁶, men som vi skal se må den kategorisk forkastes.

Lad os undersøge tolkningens konsekvenser. Når jeg *udlejer* noget - et fjernsyn eller en Ak - har jeg krav på at få det tilbage i nogenlunde samme stand (idet der tages højde for 'normal nedslidning'); selve udlejeformen forpligter altså kapitalisten til at vedligeholde arbejderens arbejdsevne, altså forsyne ham med livsmidlerne. Dette er i smuk overensstemmelse med Marx' resultat. Det skal dog tilføjes at en udlejer normalt ikke udlejer gratis: han kræver en vis pris for den udlejede genstands ydelser. Det betyder at lønnen - ud over livsmidlernes pris - må inkludere et vederlag for Ak's ydelser, dvs. for

4. Dette gælder dog kun, hvis vi forudsætter ukvalificeret Ak.

5. Se Eldred og Hanlon, s. 44, og Hodgson, s. 11.

6. Især K.I., s. 200: »Kapitalisten betaler f.eks. dagsværdien af Ak. Brugen af den, som af enhver anden vare, f.eks. en hest som han har *lejet* for en dag, tilhører ham altså for denne dag« (min fremhævelse). K.I., s. 188, parallelliserer Marx lidt mindre forpligtende mellem Ak's pris og *lejen* for et hus: det samme er tilfældet i *Resultate*, s. 166. Jvf. også K.I., s. 182, og *Manuskripte*, ss. 146f.

arbejdet, og dermed støder vi ind i den marxske skandale: arbejdets pris; og dette vel at mærke ikke som fremtrædelsesform for et dybereliggende væsen, men som selve væsenet.

Dog kunne man måske argumentere, at arbejderens svage forhandlingsposition - fordi han ikke besidder produktionsmidler - gør det muligt for kapitalisten at tilegne sig ydelsen kvit og frit. Men selv i dette tilfælde er udlejningsteorien helt uacceptabel ud fra Marx' synspunkt, eftersom teorien sønderriver sammenhængen mellem arbejdsværdilære og lønteori. Denne sammenhæng etablerer Marx ved at betragte Ak som en vare, der sælges i overensstemmelse med sin arbejdsværdi; men i udlejningsteorien sælges Ak overhovedet ikke.

1.4. Partielt eller livslangt salg af Ak?

Arbejderens og kapitalistens argumenter.

Ak må *sælges*, dvs. ejendomsretten må overføres til kapitalisten.

Marx skriver at hvis arbejderens solgte sin Ak én gang for alle, så ville han - uanset prisen for Ak - blive slave; efter salget ville han ikke længere være varebesidder, men vare, nemlig kapitalistens vare (*K.I.*, s. 182). Derfor - slutter Marx - sælges Ak ikke én gang for alle, men *partielt*, f.eks. for én dag eller én uge ad gangen; og det er jo da også en kendsgerning, at den juridiske kontrakt mellem arbejder og kapitalist er tidsbegrænset. Dette er Marx' løsning på problemet i afsnit 2.1.

Lad os undersøge dette partielle eller tidsbegrænsede salg af Ak nærmere.

Lad os antage at forholdet mellem kapitalist og arbejder har samme tidshorisont som kontrakten, altså f.eks. en uge. Såvel Ak's bytteværdi (lønnen) som kapitalistens brugsret refererer alene til den uge, der er kontraheret om, - hvad der ligger før og hvad der kommer efter er uden betydning for arbejderens og kapitalistens rettigheder og pligter.⁷

Hvad følger heraf? Hvis kapitalisten havde *lejet* Ak for en uge skulle han have leveret den tilbage i nogenlunde intakt stand, men når han i stedet *køber* Ak opnår han - for en uge - 100 % dispositionsret over den, dvs. han har ret til at pålægge arbejderens at arbejde så meget som han overhovedet kan, fysisk set. Hvis det i én uge er biologisk muligt at arbejde 18 timer i døgnet, bryder arbejderens kontrakten hvis han insisterer på at arbejde mindre. Det er muligt at arbejderens bliver uarbejdsdygtig i den følgende uge, det er muligt at hans Ak nedslides - og arbejderens dør - i løbet af 5 år, såfremt han fortsætter med en arbejdsdag

7. Vi følger nu Marx og ser bort fra de begrænsninger i kapitalistens ret til at udnytte Ak, som følger af at han kun har købt Ak, ikke arbejderens.

af denne længde. Men dette vedrører ikke kontrakten mellem arbejder og kapitalist.

I kapitlet om arbejdsdagens længde 'refererer' Marx en kapitalist for dette synspunkt; og vel at mærke med tilslutning, dvs. iflg. Marx *har* kapitalisten en sådan ret:

»Kapitalisten påberåber sig sin ret som køber, når han søger at gøre arbejdsdagen så lang som mulig og, hvor det er muligt, gøre én arbejdsdag /underforstået: én normalarbejdsdag, AL/ til to« (K.I., s. 249).

- Overfor kapitalistens ret til ubegrænset udnyttelse af Ak stiller Marx imidlertid arbejderens *ligeværdige* ret til en normalarbejdsdag. Marx' arbejder begrundet denne ret således:

»Hvis gennemsnitsperioden, som en gennemsnitsarbejder kan leve ved en fornuftig arbejdsgrad /Arbeitsmass/, udgør 30 år, er værdien af min Ak, som du betaler mig fra dag til dag, 1: 365x30 eller 1: 10.950 af dens totalværdi. Men hvis du konsumerer den på 10 år, så betaler du mig dagligt 1: 10.950 i stedet for 1: 3.650 af dens totalværdi, altså kun 1/3 af dens dagsværdi, og du bestjæler mig derfor dagligt for 2/3 af min vares værdi. Du betaler mig én dags Ak, mens du forbruger 3. Det er imod vor aftale og imod loven for vareudveksling. ... Jeg forlanger normalarbejdsdagen, fordi jeg forlanger - som enhver anden sælger - værdien af min vare.« (K.I., ss. 248f).

Marx konkluderer at overfor kapitalistens ubegrænsede ret som *køber* af Ak står arbejderens ret som *sælger* til at begrænse udgivelsen af Ak. Ret står mod ret, hvorfor vi ikke af kontrakten (arbejdsværdilæren) kan bestemme arbejdsdagens længde⁸; denne er *ubestemt*, forstået på den måde at den alene bestemmes af magtforholdet mellem kapitalist og arbejder, altså af klassekampen:

»Mellem lige rettigheder afgør magten. Og således fremstår normeringen af arbejdsdagen i den kapitalistiske produktions historie som kamp om arbejdsdagen, - en kamp mellem totalkapitalisten, dvs. klassen af kapitalister, og totalarbejderen eller arbejderklassen.« (K.I., s. 249).

8. I afsnit 3.1. diskuteres det problem der ligger i, at Marx her henviser både til en juridisk ret (kontrakten) og en økonomisk lov (arbejdsværdilæren).

Hvad Marx fremstiller som en objektiv antinomi⁹ er i virkeligheden en modstrid mellem de rettigheder, der følger af to helt forskellige salgssituationer. Hvis salget af Ak har samme tidshorisont som kontrakten er kapitalistens argument korrekt og arbejderens påberåbelse af at hans Ak skal kunne holde i 30 år irrelevant. Hvis kapitalisten derimod køber for 30 års Ak - som blot *afbetales* periodevis¹⁰ - er det lige så klart at arbejderen har ret i, at kapitalisten bestjæler ham hvis han betaler for 10 års Ak.

Parallelformuleringerne i Marx' manuskript til *Das Kapital* kan kaste lys over spørgsmålet. Efter at have refereret kapitalistens og arbejderens argumenter - dog ikke i den dramatiske dialogform - hedder det:

»Her, hvor vi endnu antager at arbejderen sælger sin Ak til dens værdi, antager vi endnu at totaltiden - summen af nødvendig arbejdstid og merarbejdstid - ikke overstiger normalarbejdsdagen, sætter man nu denne til 12, 13 eller 14 timer, - dette antal timer, som arbejderen må arbejde for at opretholde og dagligt reproducere sin Ak i dens sædvanlige tilstand af sundhed og arbejdsduelighed i en vis normal gennemsnitstid.

Af det sagte fremgår imidlertid at der her foreligger en antinomi i selve det almene forhold, en antinomi der beror på flg.: På den ene side fremgår der ingen skranke for merarbejdet af det almene forhold mellem kapital og arbejde - salget af Ak - bortset fra den naturlige skranke, som definitivt /absolut/ forhindrer udstrækningen af arbejdstiden ud over et vist tidsrum.¹¹ På den anden side: For så vidt merarbejdet ødelægger værdien af selve Ak, mens brugen af den kun er solgt i det omfang, hvor Ak opretholder og reproducerer sig som Ak - således at også Ak's værdi opretholdes i et bestemt, normalt tidsrum - modsiger et merarbejde, der går ud over en vis flydende grænse selve forholdets natur, som er givet med arbejderens salg af Ak.

Vi ved at i praksis afhænger det af det relative magtforhold mellem køber og sælger - som stedse er økonomisk bestemt - om en vare sælges under eller over sin værdi. Således også her: om arbejderen yder merarbejde ud over den normale grad /Mass/ vil afhænge af den modstandskraft, som han kan sætte op imod kapitalens grænseløse /masslose/ krav.« (*Manuskripte*; ss. 161f).

9. Iøvrigt forekommer det vilkårligt at slutte at denne antinomi leder til en ubestemt *arbejdsdag*. Arbejderens argument kan udmærket lede frem til at Ak's dagsværdi (daglønnen) skal tredobles i forhold til hvad kapitalisten vil give, således at det bliver Ak's dagsværdi der er principielt ubestemt.

10. Det er *salgets* tidshorisont, der er afgørende for bestemmelsen af Ak's værdi og arbejdsdagens længde; i forhold hertil er *betalingsformen* underordnet. Det er her klart, at ligeegyldig hvilken tidshorisont for salget af Ak, vi antager, må lønnen udbetales jævnlige, eftersom Ak daglig må reproducere v.h.j.a. livsmidler.

11. Om denne naturlige skranke: Se note 17.

Marx fastslår altså først at når vi som her betragter forholdet alment, må vi antage at Ak sælges til sin værdi *og at dette indebærer en normalarbejdsdag* ('arbejderens argument'), men straks derefter siges det lige så kategorisk at det almene forhold *ikke* sætter en sådan grænse for merarbejdet og dermed for arbejdsdagens længde. Endelig må citatets sidste afsnit vel tolkes på den måde at normalarbejdsdagen er det almene tilfælde (svarende til en vares værdi), men at arbejderens svaghed i klassekampen kan betyde en længere arbejdsdag; dermed vender Marx tilbage til det første standpunkt i citatet.

Parallellen til kampen om vareprisen mellem køber og sælger forekommer mig helt skæv, eftersom kampen om arbejdsdagens længde ikke er en kamp om Ak's bytteværdi, men om dens brugsværdi for kapitalisten. Men Marx mener altså, i en del af citatet, at kapitalistens stræben efter en meget lang arbejdsdag forholder sig til normalarbejdsdagen som vareprisen til vareværdien. Da prisen netop forholder sig til vareværdien som det kortsigtede til det langsigtede, er der god overensstemmelse med min tidligere angivne tolkning af konflikten mellem kapitalistens og arbejderens argument som forskellen i tidshorisont for salget af Ak (én uge versus 30 år).

Umiddelbart synes det mest rimeligt at antage, at købers og sælgers rettigheder er begrænset til den periode for hvilken den faktiske, juridiske kontrakt gælder, altså f.eks. en uge; det indebærer som nævnt at kapitalistens argument for ubegrænset arbejdsdag er korrekt. Denne løsning støder imidlertid på flere vanskeligheder:

For det første: Hvis kapitalistens brugsret til Ak refererer til en uge, må dette også gælde bestemmelsen af Ak's bytteværdi; men mange elementer i arbejderens livsmidler, f.eks. boligudgifter, kan kun bestemmes på grundlag af en længere periode, jvf. Marx' beregning af de daglige reproduktionsomkostninger (*K.I.*, s. 186).

For det andet: Bortset fra denne begrænsning synes det simpelthen umuligt at bestemme reproduktionsomkostningerne, altså Ak's værdi. Den voldsomme nedslidning af Ak, som følger af den lange arbejdsdag, *udelukker* at Ak kan reproducere, selv hvis han får 1 mill. kr. i ugeløn. Derfor kan lønnen ikke bestemmes som Ak's reproduktionsomkostninger, dvs. grundlaget for Marx' teori forsvinder.

For det tredje: Er det ikke en *contradictio in adjecto* at tale om køb og salg af én uges Ak? Salg indebærer ubegrænset dispositionsret for køberen, men i dette tilfælde er denne ret begrænset tidsmæssigt, til én uge. En tidsbegrænset afhændelse af Ak indebærer at der ikke er tale om salg, men om *udleje*.

Vi må altså afvise denne mulighed. Der er da heller ingen tvivl om (jvf. referencerne i dette og det flg. afsnit), at Marx i det store og

hele tilslutter sig 'arbejderens argument': at køb og salg af Ak refererer til den livslange Ak. Det er blot *betalingen*, der sker partielt, f.eks. ugentlig.

Den rimeligste tolkning er således at betragte salget af den livslange Ak som det almene eller væsentlige forhold mellem kapital og arbejde, mens det tidsbegrænsede salg er ren fremtrædelsesform; i analysen af lønformen fremstiller Marx da også den juridiske, tidsbegrænsede kontrakt mellem kapitalist og arbejder som (fordrejende) fremtrædelsesform¹².

Heraf følger:

1) Den almene bestemmelse af arbejdsdagens længde må udledes alene af salget af den livslange Ak; hvis den tidsbegrænsede kontrakt indebærer en anden bestemmelse, må denne betragtes som fordrejende fremtrædelsesform (á la pris ctr. værdi).

2) Arbejderen kan i sit liv faktisk kontrahere med forskellige kapitalister; han sælger derfor ikke sin livslange Ak til en enkelt kapitalist, men til *kapitalistklassen*. Dette harmonerer jo smukt med Marx' synspunkt, nemlig at det individuelle forhold mellem kapitalist og arbejder er en illusionsskabende fremtrædelsesform,¹³ hvorimod det klassemæssige forhold mellem kapital og arbejde udtrykker forholdets væsen.

3) Salget af den livslange Ak sker ikke i en kontrakt, der giver parterne juridiske rettigheder; der er overhovedet ikke tale om en kontrakt, men om en usynlig økonomisk relation. På den anden side omhandler den faktiske, tidsbegrænsede kontrakt ikke salg af *Ak*, men salg af *arbejde*. Arbejderen, der påberåber sig det første, og kapitalisten, der påberåber sig det sidste tilfælde, taler derfor helt ved siden af hinanden, - deres argumenter udtrykker ikke ligestillede rettigheder. Dette problem vil jeg komme tilbage til i afsnit 3.1.

1.5. Salg af livslang Ak

Dette salg rejser to problemer, som jeg kort skal omtale.

1.5.1. SKAL Ak holde i det normale antal år?

Marx opfatter udvekslingen mellem livsløn og livslang Ak på to, hinanden modstridende måder.

Den *første tolkning* er at Ak *skal* holde i det normale antal år, f.eks. 30. Dette sætter ret snævre grænser for variationen i arbejdsdagens længde: Måske kan den øgede nedslidning, der følger af en forlængelse af arbejds-

12. Jvf. også Marx' bemærkning i Grundrisse om, at gentagelsen af salget er 'skin' (*Grundrisse*, s. 201).

13. Jvf. også den individuelle løns afhængighed af det faktiske ydede arbejde, se afsnit 3.4.

dagen på én time, kompenseres af flere livsmidler, således at Ak stadig kan holde i de krævede 30 år, men det er klart at en forlængelse fra f.eks. 12 til 18 timer ikke kan kompenseres, uanset mængden af livsmidler (og dermed af Ak's værdi), jvf. Marx:

»Som man vil erindre sig beregnes Ak's dagsværdi nemlig efter arbejderens normale livsperiode og på en tilsvarende, normal - svarende til menneskenaturen - om-sætning af livsmidler i bevægelse. Indtil et vist punkt kan den større nedslidning af Ak, som er uadskillelig fra forlængelsen af arbejdsdagen, kompenseres af en større erstatning /dvs. flere livsmidler/. Ud over dette punkt /i forlængelse af arbejdsdagen/ vokser nedslidningen i geometrisk progression og den vil på én gang ødelægge alle normale reproduktions- og funktionsbetingelser for Ak. Ak's pris og dens udbytningsgrad ophører med at være størrelser, der kan sammenlignes med hinanden.« (K.I., s. 549).

Dette citat må forstås på den måde, at den almene teori kræver at en forlængelse af arbejdsdagen kan kompenseres af flere livsmidler, således at 'arbejderens normale livsperiode' bibeholdes.

Marx opererer imidlertid også med en *anden tolkning* af 'livsrelationen' mellem kapital og arbejde:

»Når han ved den normale arbejdsdag måske lever 30 år¹⁴, ved den anden /15 timer/ kun 15 år, så sælger han i det ene tilfælde værdien af sin arbejdsevne i 15 år, i det andet tilfælde i 30 år. Den ene gang må værdien erstattes i 15 år, den anden gang i 30. En værdi på 100, som varer i 30 år, er erstattet når der årligt betales $3 \frac{1}{3}\%$, thi $3 \frac{1}{3} \times 30$ er lig med 100. En værdi på 100, der varer i 15 år, er erstattet når der årligt betales $6 \frac{2}{3}\%$.« (Theorien, 3, s. 303)

Her tjener de 30 år kun som *beregningsgrundlag for livslønnen*; denne beregnes som de totale reproduktionsomkostninger i Ak's normale varighed, ved en normalarbejdsdag, og kapitalisten opnår, ved at betale en således beregnet livsløn, ret til at opbruge den livslange Ak som han ønsker. Han kan give arbejderens en normalarbejdsdag -her 12 timer - således at Ak faktisk holder i de 30 år, *men han kan også* fastlægge en længere arbejdsdag, her 15 timer, således at den kun holder i 15 år. I det sidste tilfælde skal den

14. Hos Marx er Ak's normale varighed her kun 20 år; for at lette sammenligningen har jeg ændret dette tal til 30 år og foretaget de nødvendige ændringer i kalkulationerne.

forud givne livsløn blot fordeles over 15 år i stedet for 30, dvs. årslønnen fordobles.¹⁵

Mens den *første tolkning* sætter Ak's varighed konstant, sætter den *anden tolkning* livslønnen konstant¹⁶. Og mens den *første tolkning* kun tillader en begrænset substitution mellem arbejdstid og løn, således at begge størrelser kun kan variere lidt, tillader den *anden tolkning* ubegrænset substitution,¹⁷ således at arbejdstid og løn (Ak's værdi pr. tidsenhed) kan variere ekstremt.

- Hvilken tolkning er mest rimelig? Den første - mener jeg - thi det forekommer helt vilkårligt at lægge en normal varighed af Ak til grund for bestemmelserne, når dette normalt tilfælde er helt hypotetisk.

Men ligegyldigt hvilken tolkning vi vælger, bliver *Marx' teori om produktion af absolut merværdi*, dvs. forøgelse af merværdi gennem forlængelse af arbejdsdagen, uholdbar. For begge tolkninger gælder det nemlig, at en forlængelse af arbejdsdagen er knyttet til en stigning i lønnen, hvorfor merværdien ikke automatisk øges.

15. Jvf. også *K.I.*, s. 281 og i *Theorien*, 2, s. 410. Sidstnævnte sted opererer Marx med en forkortelse af Ak's varighed som følge af en forlængelse af arbejdsdagen; i *K.I.* paralleliserer han mellem reproduktionen af Ak og reproduktionen af en maskine, hvor det jo gælder at jo hurtigere den nedslides, desto større en del af maskinens værdi skal dagligt reproduceres (ligesom maskinens værdi er Ak's totalværdi her en konstant - forud givet - størrelse).

16. Det kan vises at livslønnen ikke er en konstant ved den første tolkning.

17. Marx omtaler i *Kapitalen (K.I., ss. 246f)* en *maximal grænse* for arbejdsdagens længde. Den bestemmes dels *fysisk* ('En del af dagen må kraften /Ak/ hvile og sove, i en anden del har mennesket andre fysiske behov at tilfredsstille, - ernære sig, rengøre sig, klæde sig på osv.'), dels *'moralsk'* (Arbejderen behøver tid til at tilfredsstille åndelige og sociale behov, hvis omfang og antal er bestemt af det almene kulturniveau'); det understreges at disse skranke er 'elastiske'. I *Manuskripte* taler Marx tilsvarende om en 'naturlig skranke, som definitivt /absolut/ forhindrer udstrækningen af arbejdstiden ud over et vist tidsrum.' (*Manuskripte*, s. 161). - Jeg finder det *'moralske' element* i denne grænse uberettiget, thi arbejderens sociale og åndelige evner er irrelevante ved salget af Ak (jvf. afsnit 2.2.). Arbejderen har ganske vist en *ret* til disse evner, i den forstand at han ikke sælger dem til kapitalisten, men heraf følger *ikke* at kapitalisten har en *pligt* til at give arbejderen tid til at udvikle evnerne. - Lad os dernæst se på det *fysiske element*. Om denne 'naturlige skranke' begrænser arbejdsdagen til 12, 16 eller 23 timer afhænger af, hvor længe Ak skal holde (måske 13 timer, hvis varigheden sættes til 30 år, og 15 timer, hvis den sættes til 15 år). Det afgørende er at det 'fysiske element' ikke giver arbejderen en særlig *ret*, som han kan påberåbe sig overfor kapitalisten; der er i stedet tale om en naturgrænse for kapitalistens udnyttelse af Ak. - Hvis vi antager at kontrakten om salg af Ak *ikke* garanterer en vis normal varighed af Ak, er det altså formelt muligt at kapitalisten fastsætter en arbejdsdag på 23 timer; hvis arbejderen falder død om efter en måneds forløb, får han imidlertid en formue som månedsløn. Skønt kapitalisten har *ret* til at fastsætte en sådan arbejdsdag, vil han selvfølgelig ikke gøre det, thi det kan ikke betale sig.

1.5.2. Ak's normale varighed

Hvordan bestemmes Ak's 'normale varighed'?

Fysiologien og teknologien (især sundhedstjenesten) kan bestemme en vis maximal levetid, men i hvilken grad denne realiseres for arbejderne afhænger af deres politisk-økonomiske situation, nemlig deres sociale stilling i almindelighed og nedslidningen pga. arbejdet i særdeleshed. Dermed er vi imidlertid ikke kommet ét skridt videre, thi Ak's normale varighed er jo den nøglefaktor, *hvorudfra* arbejderens økonomisk-sociale situation (arbejdsdagens længde og lønnen) skal bestemmes.

Dette betyder at Ak's normale varighed ikke kan bestemmes indenfor den logiske fremstilling (med tilhørende fysiologiske og teknologiske forudsætninger); denne størrelse bliver *logisk* ubestemt.

Det er på dette sted, det kan argumenteres at den logiske fremstilling har en *grænse*, som giver spillerum for den historiske klassekamp. Det er mest realistisk at antage at klassekampen handler om arbejdsdagens længde, men det er bedst i overensstemmelse med logikken i den marxske teori at lade kampen stå om Ak's varighed.¹⁸

1.6. Konkluderende om arbejdsdagens længde

Hvis man mener at det er selve arbejdet, der sælges, ligger det i sagens natur, at salget fastlægger mængden af det ydede arbejde, herunder arbejdsdagens længde. Hvis man derimod som Marx hævder at det alene er *evnen* til at arbejde, der sælges, er det lige så klart at salget ikke præciserer ydelsen, - lige så lidt som salget af en maskine bestemmer dennes ydelser.

Dette er den store pointe i både Marx' løn- og merværditeori, thi arbejdsydelsens uafhængighed af salget af Ak - og dermed af Ak's værdi - muliggør at det ydede arbejde kan skabe en værdi, der er større end Ak's, dvs. merværdien bliver mulig.

Men det viser sig altså at arbejdstidens principielle (logiske) ubestemthed fortøner sig, når Ak-salgets tidshorisont præciseres. Selvom arbejdsdagens længde ikke stipuleres i selve salget, *bestemmes* den dog:

Hvis vi antager partielt salg, f.eks. for en uge, bestemmes arbejdstiden af kapitalistens interesse i (og ret til) den længst mulige arbejdsdag, - en rettilighed, hvis realisering kun begrænses af Ak's fysiske ydeevne i en uge.

Forudsætter vi i stedet livslangt salg, hvor Ak *skal* holde i sin normale varighed, f.eks. 30 år, bestemmes arbejdsdagens længde af arbejderens

18. Det er fristende at argumentere: Arbejdsdagens længde afhænger af Ak's varighed, så er den sidste størrelse ubestemt bliver den første det også. Men med den logik bliver *alt* logisk ubestemt, thi hele fremstillingen bygger på historiske præmisser.

ret til at Ak skal holde i de 30 år (hvilket sætter et maximum på måske 13 timer), og af kapitalistens ret til - og interesse i - indenfor denne grænse at udnytte Ak så meget som muligt. Der kan være begrænset substitution mellem arbejdsdagens længde og Ak's værdi, men dette gør jo ikke arbejdsdagens ubestemt. Der er ikke tale om at to modstridende rettigheder står overfor hinanden og gør arbejdsdagen ubestemt (som hos Marx): I stedet *indsnævrer* de to rettigheder spillerummet for variation i arbejdsdagens længde.

I det tredje tilfælde - livslangt salg uden krav om normal varighed af Ak - kan arbejdstiden variere ekstremt, men stadig gælder at den ikke er *ubestemt*.

- 'Polemikken' mellem arbejder og kapitalist viser, at Marx erkendte at den ubestemte arbejdsdag kræver en *særlig* begrundelse. Og den afslører at en sådan ikke kan gives.

Kapitel 2: Arbejdskraftens værdi

2.1. Ak's værdi og det udgivne arbejde

Ligegyldigt hvordan man tolker salget af den livslange Ak indtræffer der en substitution (begrænset eller ubegrænset) mellem arbejdstid og arbejds løn.¹⁹

Er dette foreneligt med arbejdsværdilæren? Lad os generalisere spørgsmålet før vi søger at besvare det.

For det første: Substitutionen beror på at øget nedslidning af Ak må kompenseres med flere livsmidler. Imidlertid vil ikke blot en længere arbejdsdag, men også en stigning i arbejdets intensitet, resultere i øget nedslidning, dvs. et større forbrug af fysiologisk energi.

For det andet: Substitutionen opstår ved *variationer* i nedslidningen af Ak. Men allerede ved den mest grundlæggende bestemmelse af Ak's værdi - hvor sådanne variationer ikke inddrages - omtaler Marx sammenhængen mellem Ak's værdi og udgivelsen af fysiologisk energi i arbejdet:

»Arbejdskraften virkeliggør sig imidlertid kun gennem sin udgivelse, bekræfter sig kun i arbejdet. Men gennem sin bekræftelse, arbejdet, bliver en bestemt mængde af menneskelige muskler, nerver, hjerne osv. udgivet; denne mængde må igen erstattes. Denne forøgede udgivelse betinger en forøget indtægt.²⁰ Når ejeren af Ak idag har arbejdet, må han kunne gentage den samme proces i morgen under de

19. Bemærk at *begrundelsen* af lønstigning ved forlængelse af arbejdsdagen er helt forskellig: I den første tolkning er det for at sikre at Ak kan holde i sin normale varighed, i den sidste for at bevare en uforandret livsløn.

20. Det er værd at bemærke at disse sætninger *ikke* findes det tilsvarende sted i *Manuskripte* (s. 37).

samme betingelser af kraft og sundhed. Summen af livsmidler må altså strække til at opretholde det arbejdende individ som arbejdende individ i sin normale livstilstand.« (*K.I.*, s. 185)

Reproduktionsomkostningerne - Ak's værdi - kan således opdeles i to elementer:

1) De livsmidler, der er nødvendige for overlevnen, hvad enten arbejderens arbejder eller ej.

2) De livsmidler, der nødvendiggøres af det forbrug af fysiologisk energi, som selve arbejdet er udtryk for.

Det er klart at det må være således: Det ville jo være absurd, hvis lønnen bestemtes således at den ikke muliggjorde en reproduktion af arbejderens evne til at arbejde, kun af hans evne til at overleve: Det er Ak, der sælges, ikke arbejderens, så derfor skal værdien udtrykke Ak's reproduktionsomkostninger, hvilket er mere end omkostningerne ved at holde den inaktive 'arbejder' i live.

Men det er lige så klart, at det udførte arbejdes medbestemmelse af Ak's værdi på eklatant vis er i modstrid med tesen om at Ak sælges i overensstemmelse med arbejdsværdilæren. Borgerlige økonomer siger at prisen på en ost er bestemt - evt. medbestemt - af behovet for den, dvs. den antciperede anvendelse af den, men Marx og arbejdsværdilæren siger at ostens pris (værdi) alene afhænger af ostens reproduktionsomkostninger, målt i arbejde, altså er aldeles uafhængig af køberens anvendelse eller forventede anvendelse af osten. I arbejdsværdilæren er der, på væsensplanet, et jerntæppe mellem udveksling og konsumtion, mellem varens bytteværdi og brugsværdi. Det samme må gælde ved salget af Ak: Ak's bytteværdi (lønnen) må være uafhængig af dens brugsværdi, dvs. *arbejdet*.

Hertil kommer - som nævnt overfor - at merværditeorien bliver problematisk, thi hvis en stigning i arbejdsydelsen betinger en stigning i Ak's værdi, er det uvidst om merværdien vil vokse med mængden af ydet arbejde.

Utallige steder pointerer Marx dette jerntæppe:

»Men det forgangne arbejde, der sidder i Ak, og det levende arbejde, som den kan yde, Ak's daglige opretholdelsesomkostninger og dens daglige udgivelse, er to helt forskellige størrelser. Det første bestemmer dens bytteværdi, det andet dens brugsværdi.« (*K.I.*, ss. 207f).

»Iflg. det almene forhold mellem køb og salg /tolket i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, AL/ kan *bytteværdien* af arbejderens vare ikke være bestemt af den måde, hvorpå køberen *bruger* varen, men kun af den mængde legemliggjort arbejde, der er indeholdt i den selv.« (*Manuskripte*, s. 146)

»Arbejdets bytteværdi, hvis realisering foregår i udvekslingsprocessen med kapitalisten, er derfor *forudsat*, forudbestemt ... Den er ikke bestemt af arbejdets brugsværdi.« (*Grundrisse*, s. 214)

Salget af Ak til dens værdi, dvs. dens reproduktionsomkostninger, kræver således dels at arbejdet *ikke påvirker* Ak's bytteværdi, thi i modsat fald gælder arbejdsværdilæren ikke, dels at arbejdet *påvirker* Ak's bytteværdi, thi ellers er det ikke den arbejdende arbejder, altså Ak, men den inaktive 'arbejder', der reproduceres.

Lad os nu vende tilbage til arbejdsdagens længde. Når det er uforeneligt med arbejdsværdilæren at arbejdsydelsen påvirker Ak's værdi, bliver det tilsvarende uholdbart at en forlængelse af arbejdsdagen kompenseres med en stigning i Ak's værdi. Dette er imidlertid hvad den marxske teori om arbejdsdagens længde indebærer. Denne teori bliver derfor også uholdbar, set fra arbejdsværdilærens synsvinkel.

2.2. Husholdningsarbejdet

I de senere år er husholdningsarbejdets økonomiske status blevet diskuteret intenst, især i England.²¹ Problemet er af umiddelbar politisk relevans - forholdet mellem kvindekamp og klassekamp - og som vi skal se må det også spille en væsentlig rolle ved vurderingen af Marx' løn teori.

Marx' grundbestemmelse af Ak's værdi lyder således:

»Den arbejdstid, der er nødvendig til produktionen af Ak, opløser sig altså i den arbejdstid, der er nødvendig til produktionen af disse livsmidler, eller værdien af Ak er værdien af de livsmidler, der er nødvendige til opretholdelse af Ak's besiddelse.« (*K.I.*, s. 185)

Dette kan imidlertid ikke være rigtigt. Hvis vi fastholder Marx på bestemmelsen af Ak's værdi (og dermed af lønnen) som Ak's reproduktionsomkostninger, målt i arbejdstid, må husholdningsarbejdet indregnes, thi for at reproducere Ak er det ikke tilstrækkeligt at indkøbe de rå kartofler, - de må også koges. Den arbejder, der har købt livsmidlerne, har blot anskaffet Ak's nødvendige *produktionsmidler*, men disse må *forarbejdes*, hvilket sker i husholdningsarbejdet. At glemme dette arbejde - som Marx gør når han identificerer Ak's værdi med livsmidlernes værdi - er, set fra arbejdsværdilærens synsvinkel, ligeså forkortet og forkert, som hvis man ved

21. Se *Himmelweit og Mohun* for en oversigt over debatten. - 'Husholdningsarbejde' er en oversættelse af 'domestic labour'.

beregningen af en osts værdi overser osteproducentens umiddelbare arbejde og alene indregner produktionsmidlernes værdi.

Hvis livsmidlerne og det nødvendige husholdningsarbejde har en værdi på hhv. 6 og 4 timer, bliver Ak's værdi (lønnen) 10 timer; de 4 timer, hvor lønarbejderen arbejder for sig selv i hjemmet kan financiere et betydeligt 'luxusforbrug'. Indregningen af husholdningsarbejdet kan for så vidt forklare at lønnen ligger over subsistensniveauet (men *ikke* at den lå på dette niveau i forrige århundrede), men på den anden side forekommer det ikke særlig troværdigt at kapitalisten i lønnen betaler for dette arbejde.

Lad os undersøge sagen nærmere. Marx bestemmer Ak's værdi som *familiens* reproduktionsomkostninger, forstået som dens livsmidler, f.eks. 2 timer for manden, 2 timer for konen og 2 timer for børnene. Hvis kun manden arbejder er værdien af hans Ak (lønnen) lig med 6 timer, men hvis også konen er lønarbejder er det nu - iflg. Marx - deres *samlede* løn, som er på 6 timer, dvs. mandens løn vil blive halveret.²² Denne bestemmelse forekommer mig uholdbar, på Marx' egne præmisser. Hvis alene manden er lønarbejder er konens livsmidler/reproduktionsomkostninger i sig selv irrelevante for bestemmelsen af lønnen²³. Manden er den juridiske sælger, og det han sælger er alene *hans egen* Ak, ikke konens; lønnen kan derfor kun være betaling for *hans* livsmidler/reproduktionsomkostninger. At inkludere konen er lige så fejlagtigt, som hvis Marx havde hævdet at værdien af mandens Ak også omfatter reproduktionsomkostningerne for hans forældre og venner.

Ak's værdi må derfor generelt bestemmes som værdien af *lønarbejderens* livsmidler plus det husholdningsarbejde, der er nødvendigt for at reproducere lønarbejderen.

Imidlertid kunne man nu argumentere at de to korrektioner af Marx, nemlig indregningen af husholdningsarbejdet og udelukkelsen af konens livsmidler/reproduktionsomkostninger, kunne 'ophæve' hinanden, således at nettoresultatet bliver i kvantitativ overensstemmelse med Marx' bestemmelse. Dette vil - i vores familie hvor vi stadig ser bort fra børnene - være tilfældet, såfremt det for manden nødvendige husholdningsarbejde alene udføres af konen, og såfremt den andel af lønnen, der er betaling for dette arbejde, netop kan købe konens livsmidler; i så tilfælde bliver værdien af lønarbejderens (mandens) Ak netop lig med værdien

22. Jvf. *K.I.*, s. 417: »Ak's værdi var ikke bestemt af den tid, der var nødvendig for at opretholde den individuelle voksne arbejder, men af den tid der var nødvendig for at opretholde arbejderfamilien. Idet maskineriet kaster alle arbejderfamiliens medlemmer ud på arbejdsmarkedet, fordeler det værdien af mandens Ak over hele hans familie.«

23. I det fig. ser jeg bort fra problemet med produktionen og reproduktionen af børnene.

af mandens og konens livsmidler²⁴. Et sådant regnestykke opstilles af Gintis og Bowles,²⁵ men som de pointerer vil det være helt tilfældigt om et sådant 'lige bytte' i familien mellem mand og kone kan finde sted. Dertil kommer at den enlige lønarbejder, der selv må udføre sit husholdningsarbejde, stadig vil få en løn der ligger over livsmidlernes værdi.

For Gintis og Bowles er dette regnestykke dog helt hypotetisk, thi de afviser generelt at husholdningsarbejdet kan indgå i Ak's værdi. Dette gør de, fordi dette arbejde

»ikke kan beskrives som abstrakt arbejde, da dets fordeling ikke er styret af de samme overvejelser (markedsregulering), som styrer fordelingen af arbejde på 'stedet' /site/ for kapitalistisk produktion (eller simpel vareproduktion).« (*Gintis og Bowles*, s. 11)

Himmelweit og Mohun deler denne opfattelse. Deres begrundelse er mig ikke ganske klar, men de nævner at husholdningsarbejdet er uberørt af den sociale arbejdsdeling der formidles af markedets konkurrence²⁶, og at det er unddraget værdiloven.²⁷

Er det rigtigt at manglende markedsregulering diskvalificerer husholdningsarbejdet som værdiskabende?

Ja, - såfremt det for lønarbejderen nødvendige husholdningsarbejde udføres af en anden person (typisk ægtefællen) som en gratisydelse; rettere: uden at parterne forholder sig til hinanden som juridiske personer der udveksler, thi ydelsen vil jo i en vis forstand ikke være gratis, såfremt lønarbejderen til gengæld giver den anden en del af de livsmidler, der kan købes for lønnen. I dette tilfælde er husholdningsarbejdet ikke markedsreguleret, eftersom dets manglende udveksling indebærer at der overhovedet ikke *er* et marked for dette arbejde.

Denne ydelse til lønarbejderen kan fuldstændigt parallelliseres med det arbejde, der er indeholdt i de almene produktionsbetingelser (f.eks. veje), som staten yder kapitalisterne. Dette arbejde er (oftest) nødvendigt for fremstillingen af varerne, men det bidrager alligevel ikke til skabelsen af varernes værdi, thi kapitalisten *køber* det ikke.²⁸

24. *Secombe* argumenterer således, jvf. artikler i *New Left Review*.

25. *Gintis og Bowles*, s. 11.

26. *Himmelweit og Mohun*, s. 15.

27. *Himmelweit og Mohun*, s. 22. Dette hævdes i polemik mod *Secombe*, der mente at husholdningsarbejdet bidrager til produktionen af Ak's værdi. Men, som pointeret af *Himmelweit og Mohun*, bider han sig selv i tungen ved at tilføje at husholdningsarbejdet er unddraget værdiloven.

28. Og ligesom ved husholdningsarbejdet må vi her sige at ydelsen i en vis forstand ikke er gratis, eftersom kapitalisterne betaler skat til staten.

Arbejdsværdilæren er en teori om vareøkonomi, og adgangsbilletten til denne økonomi er *udveksling*. Arbejdsværdilæren *handler* derfor ikke om hverken de familiære relationer eller statens intervention i økonomien. Det ligger derfor i sagens natur at arbejdsværdilæren ikke trues af den anførte forskel mellem nødvendigt og værdiskabende arbejde.

Har vi dermed definitivt fået udelukket husholdningsarbejdet fra bestemmelsen af Ak's værdi? Overhovedet ikke! Tværtimod har vi begrundet at vi ved den almene bestemmelse af Ak's værdi i første omgang må *abstrahere* fra den nævnte familiære relation, ganske som vi må abstrahere fra statsintervention og feudale rester. Kun derved kan vi give en almen fremstilling af den kapitalistiske produktionsmåde; senere kan man så udvide analysen til at omfatte relationen mellem værdilogikken og disse områder.

Dette indebærer at vi må forudsætte at lønarbejderen selv udfører det for produktionen af Ak nødvendige husholdningsarbejde, evt. at han køber det som en tjenesteydelse; på samme måde som vi må forudsætte at kapitalisterne producerer og sælger veje, jernbaner etc. Dermed bliver husholdningsarbejdet værdiskabende. Dette er klart hvis det købes som en tjenesteydelse på linie med livsmidlerne. Men det må også være tilfældet, når lønarbejderen selv udfører husholdningsarbejdet; det udveksles og markedsreguleres, - ikke direkte, men via salget af det produkt det fremstiller, nemlig Ak. Her gælder fuldt ud hvad jeg skrev i begyndelsen af dette afsnit: at en udelukkelse af dette arbejde vil være lige så fejlagtig som at se bort fra en osteproducents direkte arbejde. Sidstnævnte arbejde sættes som abstrakt, værdiskabende i kraft af udvekslingen af osten, og ganske tilsvarende abstraherer salget af Ak husholdningsarbejdet.

Vi kan konkludere at arbejdsværdilæren indbegriber at husholdningsarbejdet generelt må indregnes ved bestemmelsen af Ak's værdi; bryder man sig ikke om denne konsekvens står valget mellem at kritisere denne lære eller kritisere lærens anvendelse på varen Ak. Det er ikke husholdningsarbejdet *som sådan*, men en særlig social formidling - karakteriseret ved ikke-udveksling - der forhindrer dette arbejde i at deltage i værdidannelsen.²⁹

2.3. Konsumtionstiden

Som vi har set er det ikke nok at kartoflerne købes, thi de må også koges. Men dette er heller ikke nok, - de må også *spises*. Generelt udtrykt: Den tid, der er nødvendig for Ak's reproduktion, omfatter ikke blot den arbejdstid der er

29. Det kan iøvrigt argumenteres at lige som kapitalen har en tendens til at frigøre sig fra overlevede feudale elementer, således vil den også eliminere husholdningsarbejdet som 'gratisarbejde', nemlig ved at gøre alle voksne til lønarbejdere; da vil den tidsøkonomiske årsag til konens husholdningsarbejde for manden forsvinde.

indeholdt i livsmidlerne og i husholdningsarbejdet; også konsumptionstiden må inkluderes.³⁰

Det er naturligvis usædvanligt at konsumptionen således bliver en værdiskabende aktivitet, men Ak *er* en usædvanlig vare derved at et menneske producerer sig selv, rettere en evne ved sig selv, som vare. Derfor er konsumptionen et led i Ak's reproduktion, mens den er irrelevant ved produktionen af en ost.

Hvad omfatter konsumptionstiden? Groft sagt skal livsmidlerne tilfredsstille to centrale behov, behovet for ernæring og behovet for at blive opvarmet. Ved *ernæringen* udgøres livsmidlerne af maden (og drikkevarerne), forarbejdningen af madlavningen og konsumptionen af spisningen og fordøjelsen. Ved *opvarmningen* af legemet udgøres livsmidlerne af tøj og bolig, forarbejdningen af evt. tøjreparation og indretning af boligen og konsumptionen af selve det at bære tøjet og opholde sig i den opvarmede bolig.³¹ Disse konsumptionsprocesser overlapper til dels hinanden, hvilket vil skabe nogle praktiske måleproblemer ved beregningen af konsumptionstiden og dermed Ak's værdi.

Forarbejdningen sker i husholdningsarbejdet. Dette kan adskilles fra konsumptionen derved at det kan udføres af andre end lønarbejderen selv; andre kan koge lønarbejderens kartofler, men kun han kan spise dem.

Mens det problem, som husholdningsarbejdet udgør for Marx' teori, er velkendt, er konsumptionstidens problem blevet overset - så vidt jeg véd - af alle andre end Marx, jvf. nedenfor. Hvorfor? Mens husholdningsarbejdet fysisk set er arbejde og derfor stikker i øjnene ved beregningen af Ak's værdi, er konsumptionen ikke i egentlig forstand arbejde (nærmere herom nedenfor); hertil kommer at det er åbenbart absurd at forestille sig at kapitalisten betaler arbejderen for den tid han sidder ved bordet. Men dette er ikke desto mindre hvad arbejdsværdilæren indebærer, når den anvendes på varen Ak.

Interessant nok diskuterer Marx spørgsmålet; det sker i en kommentar til Bailey's Ricardo-kritik. Efter at have påpeget absurditeten i begrebet 'arbejdets værdi' - en kritik Marx naturligvis er enig i - skriver Bailey:

30. I en vis forstand er såvel forarbejdningen som den egentlige konsumption 'konsumption', nemlig to led i konsumptionen af Ak's produktionsmidler, dvs. livsmidlerne. I det flg. forstås ved 'konsumption' kun den egentlige konsumption.

31. *Søvnperioden* er klart nødvendig for opretholdelsen af Ak, og for så vidt bør den inkluderes i Ak's værdi; på den anden side kan den næppe kategoriseres som et led i konsumptionen af nogle livsmidler.

»Gennem en smart drejning lader Mr. Ricardo derfor *værdien af arbejdet* afhænge af *mængden af arbejde, der er nødvendig for at producere lønningerne*, eller - for at give ham fordelene af at anvende hans eget sprog - han fastholder at arbejdets værdi *skal beregnes* ved mængden af arbejde, der er nødvendigt for at producere lønningerne; og derved mener han mængden af arbejde, der er nødvendigt for at producere de penge eller varer, der gives til arbejderen. Dette svarer til at sige at værdien af tøj bør beregnes, - ikke ved mængden af arbejde, der er anvendt ved tøjets produktion, men ved mængden af arbejde, der er anvendt ved produktionen af det sølv for hvilket tøjet er udvekslet.« (Bailey, citeret efter *Theorien*, 2, s. 146; jvf. originalcitater s. 551).

Denne kritik er korrekt: Hvis arbejderen sælger sit arbejde er det helt ubegrundet at beregne arbejdets værdi, altså lønnen, ved værdien af nogle helt andre varer, nemlig de livsmidler, som lønnen kan købe. I virkeligheden forfalder Ricardo her til en 'labour commanded' teori, thi han siger jo at værdien af 'arbejdet' *ikke* er det arbejde, som 'arbejdet' indeholder (hvilket jo er den absurde konsekvens af her at anvende 'labour embodied' teorien), men det arbejde som varen 'arbejde' kan købe eller 'kommandere', altså det arbejde der er indeholdt i lønnen og dermed i livsmidlerne; det er klart at denne 'teori' overhovedet ikke forklarer lønnens højde.

Umiddelbart rammer Bailey's kritik ikke Marx' teori, thi Ak's værdi bestemmes ikke ud fra hvor mange livsmidler Ak fremtidigt kan 'kommandere', men ud fra de livsmidler som (fortidigt) er indgået i Ak's produktionsproces.³² Marx fornemmer imidlertid at Bailey's kritik også vedrører hans egen identificering af Ak's værdi med livsmidlernes værdi, og det er det han svarer på:

»Mht. arbejdsevnen dør Bailey's parallel ikke. Med den levende arbejdsevne må man sammenligne, - ikke tøj, men et organisk produkt som f.eks. lammekød. Ud over det arbejde som røgtningen af kvæget koster, og det arbejde som produktionen af kvægets livsmidler koster, forstår man ved det arbejde, som er nødvendigt til produktionen af kvæget, ikke det arbejde som konsumptionsakten koster det selv, - spisningen, drikningen, kort sagt tilegnelsen af disse produkter eller livsmidler. Helt tilsvarende med arbejdsevnen. Arbejdet, som dens produktion koster, består i - hvad? Udover måske det arbejde som dannelsen af hans arbejdsevne koster (*opdragelse*, optræning - et punkt der næppe kommer i betragtning ved den ufaglærte arbejder), koster hans reproduktion intet arbejde udover det, som

32. Skematisk udtrykt bevæger Ricardo's tankegang sig i cirkulationsprocessen $V \rightarrow P \rightarrow V$: Arbejdets værdi - lønnen - livsmidlernes værdi, mens Marx undersøger produktionsprocessen: Livsmidlernes værdi \rightarrow Ak's værdi.

reproduktionen af de af ham konsumerede livsmidler koster. Tilegnelsen af disse livsmidler er intet '*arbejde*'. Lige så lidt som det arbejde, der er indeholdt i tøj, udover væverens arbejde og det arbejde der sidder i ulden, farvestofferne osv., også består i selve uldens kemiske eller fysiske proces /Aktion/: en proces, hvorigennem ulden opsuger farvestoffet osv., ligesom arbejderen eller kvæget opsuger livsmidlet.« (*Theorien*, 3, ss. 146f)

Dette er en dårlig argumentation, der kun tjener til at bekræfte at problemet er reelt. Marx parallelliserer til kvæg (lammekød), og her har han naturligvis ret i at den tid, som kvæget bruger til at tygge drøv, drikke osv., ikke tæller som værdiskabende arbejde ved beregningen af kødets værdi. Dette skyldes imidlertid ikke at konsumtion *som sådan* er udelukket fra at være en værdiskabende aktivitet, - men det er dette Marx vil have parallellen til at vise. Grunden til at *dyrets* konsumtion ikke er værdiskabende er at lam ikke frivilligt går til slagtebænken: Lammet er ikke en selvstændig juridisk person, der producerer sit eget kød og derefter sælger det som en vare! Lammekødet produceres, ejes og sælges af et menneske, så derfor er det dette menneskes arbejde, der - sammen med det arbejde der er nedlagt i de nødvendige produktionsmidler - bestemmer lammekødets værdi.³³

Kun hvis arbejderen havde været et dyr, som andre producerede, ejede og solgte - altså hvis arbejderen havde været en *slave* - ville hans forvandling af livsmidlerne til Ak, herunder den egentlige konsumtion, have været irrelevant for værdibestemmelsen af Ak.³⁴

Parallellen dūr altså kun hvis man ophøjer dyret til selvstændig producent eller degraderer arbejderen til dyr. Den dūr med andre ord ikke. Arbejderen er *fri*, fordi han ejer sin Ak; og det gør han fordi han *selv* har produceret den.

I Manuskripte hævder Marx igen at arbejderens konsumtionstid er irrelevant, med henvisning til 'værdibestemmelsen af dyr', og han afviser at den tid, der må bruges til at omdanne livsmidlerne til Ak, tæller med, thi dette er ikke »arbejde, men langt snarere nydelse«. (*Manuskripte*, ss. 42f)³⁵

33. Tilsvarende er grunden til at uldens kemiske processer ikke er værdiskabende, at ulden ikke producerer og sælger sig selv!

34. Hvis arbejdsværdilæren gjalt i en slaveøkonomi - hvilket den ikke gør - måtte man imidlertid ved bestemmelsen af slavens værdi (hans produktionsomkostninger) indregne det arbejde, som slaveproducenten måske ville have med at sikre at slaverne spiser, klæder sig og bor ordentligt.

35. Også her i Manuskripte citerer Marx Bailey's Ricardo-kritik. Han har i det hele taget været meget optaget af dette citat: Foruden de to allerede nævnte steder, findes det i *K.I.*, s. 557 (uden kommentar) og i *Theorien*, 2, s. 403, hvor Marx mærkeligt nok giver en ukvalificeret tilslutning til Bailey's kritik.

Hertil må siges at hvis Marx ligesom Smith havde begrundet arbejdsværdilæren subjektivt - værdien som udtryk for producentens 'toil and trouble' - kunne det måske begrundes at arbejderens lystprægede konsumption af livsmidlerne - modsat osteproducentens slidsomme omdannelse af mælk til ost - skulle undtages fra værdibestemmelsen; men sådanne argumenter burde være helt fremmede for Marx' objektive værditeori.

Videre vil man måske simpelthen indvende, at spisning ikke er arbejde og kun arbejde kan skabe værdi. Men en sådan fysisk bestemmelse af den værdiskabende aktivitet er også uforenelig med Marx' teori; en gastronom - selvstændig eller lønarbejder - skaber klart værdi i den tid han sidder ved bordet.

Vi må konkludere: Ideen om at Ak er en vare, som arbejderens producerer og sælger, medfører at den tid arbejderens bruger til at konsumere livsmidlerne må indregnes i Ak's reproduktionsomkostninger. Det er klart at lønnen skal sætte arbejderens i stand til at købe livsmidlerne, men da *forbruget* af disse ikke koster penge - med mindre man anlægger en opportunity-cost betragtning - forekommer det afsindigt, især i et profitmaximerende samfund, at arbejderens betales herfor. Hvis den tid arbejderens forarbejder og konsumerer livsmidlerne er værdiskabende, betaler kapitalisten arbejderens for det meste af hans aktivitet i fritiden, især hvis søvnperioden tælles med. Dermed bliver det snarere arbejderens der udbytter kapitalisten end omvendt.

Hvis man ikke vil drage disse absurde konsekvenser, er der kun den mulighed at forkaste Marx' tese om at Ak produceres som en vare og sælges til sin arbejdsværdi. Hvis lønnen i stedet betragtes som betaling for selve arbejdet, betaler kapitalisten iflg. sagens natur ikke arbejderens for hans forarbejdnings- og forbrugsaktivitet i fritiden; men hvis arbejderens sælger sit arbejde, kan lønnen ikke bestemmes ud fra arbejdsværdilæren (jvf. kap. 3).

Kapitel 3:

Lønformen

3.1. Økonomisk lov og juridisk ret

Iflg. Marx er det til sit *væsen* Ak der sælges og betales for i lønnen, men det *fremtræder* som om det i stedet er selve *arbejdet* der skifter hænder; lønnen *er* Ak's værdi, men den fremtræder som arbejdets værdi.

Mod denne opfattelse må der fremføres en afgørende indvending. Et salg er iflg. sin natur en juridisk bindende kontrakt, der giver køberen *ret*, dvs. juridisk ejendomsret, til en bestemt vare, og tilsvarende sælgeren *ret* til et

bestemt pengebeløb. Marx taler da også om salget af Ak som et juridisk fænomen.³⁶

Men arbejder og kapitalist indgår *ikke* en sådan kontrakt om Ak. Den juridisk gyldige aftale mellem dem fastlægger mængden af arbejde og prisen pr. arbejdstime (tidløn) eller pr. arbejdsydelse (akkordløn), dvs. aftalen vedrører selve *arbejdet*. Hvis kapitalisten betaler en mindre løn, og hvis arbejderen yder et mindre (eller andet) arbejde end aftalt, kan den forurettede part gå til domstolen, evt. til en særlig arbejdsret.

Derimod kan ingen påberåbe sig nogen juridisk ret med reference til Ak. I 'diskussionen' mellem kapitalist og arbejder om arbejdsdagens længde argumenterer begge parter ud fra den ret, der følger af et salg af Ak, men ingen domstol vil lytte til disse argumenter, thi der eksisterer ingen aftale, ingen kontrakt vedrørende salg af Ak. Hvis Ak blev solgt for f.eks. et døgn ville kapitalisten have *ret* til alt det arbejde arbejderen overhovedet kunne overkomme fysisk (måske 24 timer), mens der kunne argumenteres for snævrere grænser for det arbejde han er *pligtig* til at udføre såfremt den livslange Ak blev solgt. Ingen af disse rettigheder kan kapitalisten gennemtrumfe ved nogen domstol.³⁷ Derfor eksisterer disse rettigheder ikke. Men et salg uden juridiske implikationer er *ikke* et salg.

Et salg er en bevidst og iagttagelig social handling, der foregår på det empiriske fremtrædelsesformplan. Det er meningsløst at tale om at det faktiske salg af arbejde 'i virkeligheden' - til sit væsen - er et salg af Ak.

Som nævnt taler Marx visse steder udtrykkeligt om afhændelsen af Ak som et juridisk salg, og i diskussionen mellem kapitalist og arbejder refererer kapitalisten til den 'ret' til Ak som han har qua køber (*K.I.*, ss. 247 og 249), ligesom arbejderen henviser til en lige så imaginær 'aftale' (*K.I.*, s. 248). Men arbejderens hovedargument refererer til noget helt andet, nemlig 'vareudvekslingens lov', forstået som arbejdsværdilæren:

»Jeg forlanger normalarbejdsdagen, fordi jeg forlanger værdien af min vare, som enhver anden sælger.« (*K.I.*, ss. 248f)

36. Jvf. *Theorien*, 1, s. 373; *Theorien*, 3, ss. 109f; *Grundrisse*, s. 329; og *MEW* 19, s. 359 (kommentarer til Wagner).

37. Ved salg af livslang Ak ville arbejderens juridiske modpart iøvrigt være alle hans skiftende, fremtidige arbejdsgivere.

Ingen sælger har imidlertid et juridisk krav på arbejdsværdien af sin vare (og det er denne værdi Marx her hentyder til). Arbejdsværdilæren befinder sig simpelthen på et helt andet plan end det juridiske, thi den er en objektiv *økonomisk lov*. Der kan argumenteres for at denne lov subjektivt afspejler sig i en moralsk norm om at enhver har ret til arbejdsværdien af sin vare, og måske skal citatet forstås som en sådan appel, men også som sådan er argumentet uden juridisk gyldighed.

- Hvorfor denne marxske konfusion?

Det er en empirisk kendsgerning, som Marx da heller ikke benægter - men tværtimod har som pointe i sin teori om lønformen - at kontrakten vedrører et salg af arbejde. Men arbejdet kan ikke *betales* i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, grundet det irrationelle udtryk 'arbejdets værdi' (jvf. 3.3.). Derfor må Marx hævde at der *i virkeligheden* betales for Ak, thi begrebet 'Ak's værdi' er i bedre overensstemmelse med arbejdsværdilæren. Men hvis arbejderen *sælger* én vare (arbejdet) og *betales* for en anden vare (Ak) bliver han snydt, - på samme måde som hvis jeg sælger et fjernsyn, men betales for en ost. Og hele pointen i Marx' løn teori er at bevise at alt foregår i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, altså at modbevise at arbejderen bliver snydt. Derfor må Marx hævde at ikke blot *betales* der for Ak, - det er også denne vare der reelt *sælges*.

3.2. Arbejdet som vare og problemet med tjenesteydelserne

Marx kritiserer ideen om at arbejdet sælges på to punkter: Det er i strid med *varebegrebet* og det er i strid med *værdibegrebet* (Marx' begreber herom, forstås). I dette afsnit lægger vi hovedvægten på det første punkt.

Iflg. Marx' varedefinition skal *egentlige* varer have værdi (*K.I.*, s. 117), og da værdi er objektiveret eller legemliggjort arbejde kan arbejdet som sådan - som ydelse - allerede af den grund ikke være vare. Dette er imidlertid ikke et argument, kun en definition. Marx nævner det da heller ikke i denne forbindelse.

Et sted søger han imidlertid at give en realbegrundelse for at arbejdet ikke kan være vare:

»For at blive solgt på markedet som en vare måtte arbejdet imidlertid eksistere, før det blev solgt. Men kunne arbejderen give det en selvstændig eksistens ville han sælge varer og ikke arbejde. Bortset fra denne modsigelse ...« (*K.I.*, s. 558). Og i en tilhørende note citerer Marx Bailey: »Arbejdet fremskaffes i det øjeblik det bringes til markedet, ja, det bringes til markedet, før det er fremskaffet.« Jvf. også *Theorien*, 1, ss. 141f.

Kun noget eksisterende kan altså sælges som en vare, hvilket udelukker fænomener, der først opnår eksistens *efter* salget, fra vareverdenen.

Dette forekommer mig at være en helt ubegrundet indsnævring af varebegrebet. Når en vare iflg. Marx kan sælges under den betingelse at den først betales på et senere tidspunkt (penge som betalingsmiddel), hvorfor kan der da ikke indgås en kontrakt om at en *vare* først leveres senere?³⁸ Det er indiskutabelt at der indgås mange kontrakter hvor det, der købes og sælges, er *fordringer* på fremtidige leveringer; det kan dreje sig om en forpligtelse til at levere en bestemt materiel vare (f.eks. et skib) på et senere tidspunkt eller om en forpligtelse til at levere en bestemt ydelse (f.eks. leje af en lejlighed eller af et fjernsyn). Disse fænomener har brugsværdi og bytteværdi, og de vil endog ofte være resultat af arbejde (altså have værdi), så hvorfor skulle de ikke være varer?³⁹

- Eksistensen af tjenesteydelser udgør det umiddelbare problem for Marx' afvisning af, at arbejdet kan være vare, thi når jeg køber 1/2 times frisørarbejde kan det ikke hævdes at jeg *i virkeligheden* har købt en Ak. Derfor er det ikke nogen *principiel* umulighed at selve arbejdet købes og sælges som en vare.

Dette synes Marx da også at erkende. Således skriver han et sted, at penge

»køber selve arbejdet som en vare,« når de køber en tjenesteydelse. (*Theorien*, I, s. 377). Videre: »Arbejderen kan selv købe *arbejde*, dvs. *varer der ydes i form af tjenester*,« og dette køb »adskiller sig på ingen måde fra udgivelsen af hans salær i hvilke som helst *andre* varer.« (*Theorien*, I, s. 380). Endelig skriver Marx at i udvekslingen af penge med uproduktivt arbejde (her tjenesteydelser) »udveksler penge og arbejde sig *kun som varer*« (og ikke som kapital). (*Theorien*, I, s. 382)⁴⁰

38. Hvad enten betalingen skal falde ved kontraktens indgåelse eller - som Marx mener i forbindelse med lønforholdet - når varen fuldt ud er leveret.

39. I forordet til Marx' 'Lønarbejde og kapital' skriver Engels:

»Han kunne altså højst sælge sit *fremtidige* arbejde, dvs. overtage forpligtelsen til at udføre en bestemt arbejdsydelse i en bestemt tid. Men dermed sælger han ikke arbejde (som jo først måtte være udført), men han stiller sin Ak til rådighed for kapitalisten, enten på bestemt tid (ved dagløn) eller til en bestemt arbejdsydelse (ved akkordløn): han udlejer eller sælger sin Ak.« (*Engels*, s. 70) Jeg har allerede (afsnit 1.3.) kritiseret identifikationen af *salg* og *udleje* af Ak. Men som vi kan se identificerer Engels også salg af *fremtidigt arbejde* med salg (evt. udleje) af Ak. Ret beset er dette en rehabilitering af ideen om at arbejdet kan sælges.

40. Alle fremhævelser, bortset fra 'kun', er mine. - Jvf. iøvrigt også *Resultate*, s. 67.

Men hvis tjenesteydelser er en vare opstår det for arbejdsværdilæren fatale spørgsmål: hvad er værdien af dette arbejde? Marx undviger imidlertid problemet:

»Hvordan *værdien* af disse tjenester reguleres og hvordan selve denne værdi bestemmes af lovene for arbejds lønnen, er et spørgsmål der intet har at gøre med undersøgelsen af de foreliggende forhold; spørgsmålet hører til i kapitlet om arbejds lønnen.« (*Theorien*, I, s. 379).

At prisen på en anden vare (Ak) påvirker prisen på tjenesteydelser kan imidlertid ikke være en undskyldning for ikke at behandle spørgsmålet. Iøvrigt eksisterer *dette* problem om 'arbejdets værdi' helt uafhængigt af forholdet mellem lønarbejde og kapital, thi også under simpel vareproduktion forekommer der tjenesteydelser.

- Vi kan konkludere

1) at Marx' kritik af at arbejdet kan være vare opløser sig i rene definitionsspørgsmål,

2) at Marx modsiger sig selv ved på den ene side at hævde at arbejdet principielt ikke kan være vare, men på den anden side erkender at ved tjenesteydelser er arbejdet vare.

3.3. Marx' kritik af kategorien 'arbejdets værdi'

I forrige afsnit diskuterede vi Marx' påstand om at arbejdet ikke kan være *vare*. Marx' afgørende kritik af lønformen er imidlertid at salg af arbejde er i strid med *værdibegrebet*, thi hvis arbejdet sælges til sin arbejdsværdi får vi kategorien 'arbejdets værdi', som er et 'imaginært udtryk' (*K.I.*, s. 559), lige så irrationel som en 'gul logaritme' (*K. III.*, s. 826). Hertil kommer at 'arbejdets værdi' udelukker fremkomsten af en merværdi.

Det er muligt at sondre mellem tre begrundelser for disse påstande, - begrundelser der refererer til tre forskellige aspekter ved arbejdsværdilæren.⁴¹

Som *værditeori* indebærer arbejdsværdilæren at alene arbejdet *skaber* værdi. Derfor kan arbejdet ikke *selv* have værdi. Værdien er objektiviseret eller legemliggjort arbejde, hvorfor det levende arbejde er værdi-løst. Det er ikke meningsløst, men ganske enkelt *forkert* at tilskrive arbejdet en værdi.

Som *pristeori* indebærer arbejdsværdilæren to teser: at arbejdet er *målestok* for bytteværdierne (priserne) og at arbejdet *bestemmer*

41. Jvf. *Lundkvist*, ss. 141-143 og 331-333 (værditeori/pristeori) og ss. 171-173 (målestok/bestemmende faktor).

bytteforholdet (priserne). De to tesar hænger snævert sammen, thi hvis bytteforholdet bestemmes af arbejdsindholdet er arbejdet den adækvate målestok.

Lad os først se på *arbejdet som målestok*. Det er dette aspekt Marx i første omgang knytter an til:

Men hvad er værdien af en vare? Det ved produktionen af varen forbrugte samfundsmæssige arbejde i tingslig form. Og hvorledes måler vi størrelsen af dens værdi? Ved hjælp af størrelsen af det arbejde, der rummes i den. Hvorledes skulle man da bestemme værdien af f.eks. en arbejdsdag på 12 timer? Ved hjælp af de 12 arbejdstimer, der rummes i en arbejdsdag på 12 timer, hvilket er en afskyelig tautologi.« (K.I., s. 357)

Hertil må først siges, at hvis vi tager højde for arbejdsværdilærens værditeoretiske aspekt når vi faktisk ikke rundt i tautologien, thi når arbejde ikke har værdi er værdien af 12 timers arbejde - ikke 12 timers arbejde, men nul.

Lad os imidlertid se bort herfra og koncentrere os om arbejdet som målestok for værdi (og dermed for bytteværdien). Anvender vi denne målestok på værdien af selve arbejdet får vi det af Marx anførte, ikke særlig oplysende resultat. Det svarer ganske til at ville måle længden af en meterstok ved hjælp af en meterstok; hvad enten vi siger at en sådan måling er umulig eller vi konkluderer at en meterstok har en længde på én meter, er det klart at operationen er meningsløs. Men det er også klart at dette *ikke* betyder at meterstokken er uden *længde*; den *har* en længde, - som vi blot ikke meningsfuldt kan måle med den givne målestok. Tilsvarende tillader måleproblemerne ved arbejdets værdi os alene at konkludere, at vi ikke kan måle denne værdi; men vi har ikke dermed udelukket at arbejdet kan have værdi.

Det tredje aspekt af arbejdsværdilæren ser arbejdet som den faktor, der *bestemmer værdistørrelsen* og dermed bytteforhold og priser. Marx refererer til dette aspekt i hans argumentation for at 'arbejdets værdi' er uforenelig med eksistensen af merværdi.⁴² Han ser her bort fra de logiske eller kvalitative problemer ved 'arbejdets værdi' og koncentrerer sig om det kvantitative.

Såfremt der udveksles værdiækvivalenter, dvs. såfremt værdistørrelse og priser bestemmes af arbejdsmængden, er værdien af 12 timers arbejde, altså daglønnen, lig med 12 timers arbejde. Arbejderen tilegner sig i lønnen hele værdiproduktet, hvorfor der ikke kan opstå nogen merværdi. Dette i sig selv stempler ikke 'arbejdets værdi' som irrationel og

42. K.I., s. 558.

meningsløs; det indebærer 'blot' en lønteori, der er uforenelig med Marx's merværditeori.

- Alt i alt må vi med Marx konkludere, at kategorien 'arbejdets værdi' er i modstrid med arbejdsværdilæren.

3.4. Karakteristik af lønformen

Når Marx karakteriserer lønformen - 'arbejdets værdi' - som irrationel og imaginær betyder det på ingen måde at han frakender den realitet.⁴³ I tidsløn og akkordløn afhænger lønnen *faktisk* af den ydede mængde arbejde (hhv. af arbejdstiden og af arbejdstiden plus arbejdets intensitet); det ser ikke blot ud som om dette er tilfældet.

Lønformen kan bedst karakteriseres gennem en sammenligning med prisformen. Ligheden ligger i at ligesom en vares prisform skjuler at der betales for vares værdi (reproduktionsomkostningerne, målt i arbejde), således skjuler Ak's lønform at lønnen er betaling for Ak's værdi.

Imidlertid er der også afgørende *forskelle* mellem lønform og prisform. Marx har formuleret dette ved et sted at sige, at mens der ved prisformen kun er en *kvantitativ* inkongruens mellem pris og værdi er der ved 'arbejdets pris' en *kvalitativ* inkongruens.⁴⁴ Naturligvis er der også en kvalitativ inkongruens mellem værdi og pris, men hvad Marx her henviser til er at mens der bag almindelige varepriser skjuler sig en værdi, har 'arbejdets pris' ikke et tilsvarende væsen (eftersom 'arbejdets værdi' er irrationel).

Sagen er at lønformen indbegriber *to* forvandlinger, *to* fordrejninger: Først fremtræder Ak's værdi som Ak's pris, dernæst fremtræder Ak's pris som arbejdets pris; alternativt kan rækkefølgen være: Ak's værdi - arbejdets værdi - arbejdets pris.

Lønformen er en prisform og derfor må Marx' almene bestemmelse af forholdet mellem vareværdi og varepris have gyldighed for forholdet mellem Ak's værdi og pris, evt. arbejdets værdi og pris. Dette må give anledning til 'simpel' pengefetichisme: Ak's værdi (evt. arbejdets værdi) skjules ved at fremtræde som en bestemt mængde guld (dette er et punkt Marx ikke udvikler), og - kvantitativt - Ak's pris (evt. arbejdets pris) reguleres af udbud og efterspørgsel og kan derfor afvige fra Ak's værdi (evt. arbejdets værdi).

Det *specifikke* ved lønformen - det der adskiller den fra prisformen - er imidlertid at Ak's værdi (evt. Ak's pris) fremtræder som arbejdets værdi (evt.

43. Jvf. *K.I.*, s. 559, især fodnote 29, der er vendt mod Proudhon, for hvem 'arbejdets værdi' var et 'figurligt udtryk'.

44. Jvf. *Resultate*, s. 122.

arbejdets pris). Ved vare- og pengefetichisme fremtræder varens *værdi* fordrejet, nemlig som noget andet end sig selv, men ved den egentlige 'lønfordrejning' gælder dette quid pro quo selve karakteren af det der sælges: Ak fremtræder som arbejde, *evnen* til at arbejde fremtræder som selve arbejdet. Derfor fremtræder Ak's *værdi* naturligvis også som arbejdets *værdi*, men dette er en ren følge. Selve fordrejningen vedrører ikke værdien, men karakteren af den afhængende genstand.⁴⁵

3.5. Om lønformens nødvendighed

En ting er at afdække Ak's værdi som væsenet bag ved arbejdets værdi, noget andet er at vise at dette væsen *nødvendigtvis* må fremtræde på denne måde. I den dialektiske fremstillings gang fra væsen til fremtrædelsesform, fra det abstrakte til det konkrete, må dette sidste spørgsmål være det centrale. Ud fra Marx' egen metode må vi sige at holdbarheden af hans løn teori afhænger af en tilfredsstillende udledning af lønformen; på samme måde som vareteorien kræver at bytteværdien kan udledes som form af værdien.

Marx rejser da også problemet om lønformens nødvendighed eller 'raison d'être' (*K.I.*, s. 562). Det sker efter at han i kap. 17 først har kritiseret kategorien 'arbejdets værdi' for dens irrationalitet (*K.I.*, ss. 557-561, midt) og dernæst nærmere beskrevet denne form (*K.I.*, ss. 561 midt til 562 nederst). De to sider (*K.I.*, ss. 562 nederst til 564), der angiveligt skulle være helliget en *udledning* af lønformen, viser imidlertid ikke dennes nødvendighed; faktisk handler siderne om noget helt andet, nemlig grunden til at det er så vanskeligt at *gennemskue* 'arbejdets værdi',⁴⁶ - temaet er ikke hvorfor lønformen *er* der, men hvorfor Ak's værdi ikke kan anes bag den.

I 1. udgaven forsøger Marx imidlertid en sådan udledning:

»Videre er ethvert køb og salg af varer behæftet med den illusion af det, der betales, er varens *brugsværdi*, skønt denne illusion snubler over den enkle kendsgerning at de forskellige artikler har den *samme pris* og den samme artikel *skiftende priser* (uden at dens brugsværdi eller behovet for den har ændret sig). Da brugsværdi og bytteværdi imidlertid *i og for sig er inkommensurable størrelser*, så foreligger der, set fra dette standpunkt, ingen større illusion i udtrykket 'arbejdets værdi', 'arbejdets pris' end i udtrykket 'bomuldets værdi', 'bomuldets pris'.« (*K.I.*, 1. udgaven, s. 438; kun det sidste punktum genfindes i 2. udgaven).

45. Marx betegner da heller ikke selv - modsat megen sekundærlitteratur - lønformen som løn fetichisme, omend han et enkelt sted subsumerer den under fænomenet 'tingsliggørelse' (*K.III.*, s. 838).

46. Her fremhæver Marx bl.a. betalingsformens betydning.

Altså: Ligesom man ved almindelige varer tror at der betales for varens brugsværdi, således tror man at der betales for *Ak's brugsværdi*, dvs. for selve *arbejdet*. Hvis denne forklaring holder, betyder det at lønformen ikke kræver en *særlig* udledning, - der er blot tale om at anvende en generel regel på varen Ak.

Marx' bemærkninger 'henviser' til de første sider af Kapitalen, hvor han - som optakt til kommensurabilitetsargumentet - skriver at bytteforholdet ved første øjekast ser ud til at være helt vilkårligt, nemlig bestemt af brugsværdien; og når penge kommer ind i billedet repeteres illusionen i form af, at prisen synes bestemt af udbud og efterspørgsel. Jeg skal ikke her tage stilling til om Marx faktisk har udledt denne illusion, ej heller til om han har ret i at den er så *åbenbart* forkert, som citatet lader forstå. Jeg vil nøjes med at understrege, at fordrejningen ikke kan beskrives som fetichisme, thi ved fetichisme fremtræder vareværdien som en *anden vares* (evt. penges) brugsværdi, mens citatet taler om den *samme vares* brugsværdi; hertil kommer at fetichisme indebærer *tingsliggørelse og objektivering*, den omtalte illusion derimod *psykologisering og subjektivering*.⁴⁷

Det afgørende spørgsmål her er imidlertid, om illusionen forklarer lønformen. Svaret er nej, thi mens lønformen fremstiller *salget af Ak* som et *salg af arbejde*, ville den af Marx omtalte illusion, anvendt på varen Ak, indebære en fejlsluttelse af hvorledes *Ak's værdi* bestemmes. Som nævnt i forrige afsnit vedrører lønformsfordrejningen karakteren af det afhændede fænomen, hvorimod såvel fetichisme som den i 1. udgaven beskrevne illusion angår vareværdien. Anderledes udtrykt: En antagelse om, at den for lønformen karakteristiske fordrejning gjaldt generelt for alle varer, ville indebære at folk troede at det ikke var selve bomulden, men dens brugsværdi, der blev solgt.⁴⁸

1. udgavens udledning holder altså ikke, og Marx droppede den da også i 2. udgaven af Kapitalen.

47. Derfor er det citatets tankegang, og ikke fetichismeteorien, der må lægges til grund ved en marxistisk forklaring af den borgerlige nytteteorien.

48. I deres forsøg på at vise lønformens nødvendighed knytter forfatterne til 'Kurasje-Introduktionen' også an til arbejdet som Ak's brugsværdi (uden at referere til 1. udgaven). Idet de udtrykkeligt henviser til Marx' analyse af den almene værdiform (og dermed til pengefetichisme), skriver de: »Ved køb og salg af Ak sker nøjagtig det samme. Ak's brugsværdi, arbejdet, fremtræder for arbejder og kapitalisten som købsobjekt. Pengene, som arbejder får som løn, fremtræder som *arbejdets værdi*.« (Introduktion til *Kapitalens første Bind*, s. 134; faktisk står der ikke 'Ak's brugsværdi', men 'Ak's værdi', hvilket imidlertid må være en skrive- eller oversættelsesfejl). Hertil skal blot gentages 1) at lønformen ikke kan beskrives som fetichisme og 2) at forvekslingen af 'købsobjektet' ikke finder sin parallel nogetsteds i Marx' vare- og pengeanalyse. Men som det fremgår er forfatterne bevidste om, at lønformens forveksling vedrører 'købsobjektet' og ikke værdien.

- Vi kan konkludere at Marx ikke på tilfredsstillende vis har vist lønformens nødvendighed.

Problemet med 'arbejdets værdi' er specifikt for arbejdsværdilæren. Hvis man afviser denne lære, men samtidig fastholder at lønnen til sit væsen er betaling for arbejdernes livsmidler (dette er min egen, forsøgsvis, position), opstår stadig spørgsmålet om hvorfor det ikke ser sådan ud. Jeg tror at det bedst kan besvares, hvis det stilles som et *praktisk* spørgsmål: Hvorfor er det udelukket at kontrakten stipulerer at lønnen skal dække de nødvendige behov, eller i hvert fald skal være aldeles uafhængig af det ydede arbejde? Kapitalisterne har en åbenbar interesse i at kæde lønnen sammen med arbejdsindsatsen, thi ellers vil det nok knibe med arbejdernes motivation. Dette er imidlertid ikke en tilstrækkelig forklaring, med mindre man mener at lønformen er kapitalisternes bevidste opfindelse, hvorfor den kan afskaffes hvis arbejderne står tilstrækkeligt stærkt. Hvis man mener at lønformen er nødvendig for selve kapital-arbejde relationen, må man finde et andet svar.

Konklusion

Analysen af Marx' lønteori⁴⁹ berettiger til flg. konklusioner:

1) Salg af Ak *kan* forenes med eksistensen af frie lønarbejdere, nemlig når vi præciserer at arbejderen ikke sælger sig selv, kun sin særlige arbejdsevne. Dette indebærer dog at lønnen må bestemmes som subsistensindkomsten. Jvf. afsnit 1.1. og 1.2.

2) Ligegyldigt under hvilken tidshorisont vi opfatter salget af Ak, indebærer det en *bestemt* arbejdsdag; dette gør Marx' teori om produktion af absolut merværdi forkert. Marx' begrundelse for en ubestemt arbejdsdag er uholdbar, thi hvad han fremstiller som en objektiv antinomi er i virkeligheden modstriden mellem partielt og livslangt salg af Ak; og her er det bedst i overensstemmelse med Marx' almene teori at antage, at det er den livslange Ak der sælges, idet den blot *betales* ratevis (afsnit 1.4.).

49. Af pladshensyn har det desværre været nødvendigt at udelade et kapitel om Marx' dynamiske lønteori, hvor jeg især kritiserer to metodiske mangler: a) Marx relaterer umiddelbart svingninger i *merværdiens* størrelse til svingninger i Ak's *pris*, til trods for at pris og værdi befinder sig på forskellige niveauer. b) Marx' fremstilling bliver forvirret, fordi han aldrig behandler det almene tilfælde hvor vi har fri konkurrence, - til trods for at fri konkurrence er en forudsætning for værdibestemmelserne. Teorien om den 'industrielle reservehær' indebærer en permanent arbejdsløshed, dvs. et permanent overudbud af Ak, men en sådan manglende 'rydning' af (arbejds) markedet forudsætter *ufri* konkurrence, især i form af eksistensen af fagforeninger og arbejdsgiverforeninger.

- Desuden har jeg måttet udelade et kapitel om nyere marxistisk diskussion af lønteorien.

- 3) Derimod er *Ak's varighed* logisk ubestemt (afsnit 1.5.2.).
- 4) Hvis arbejderen sælger sin *Ak* til kapitalisten sker dette salg ikke i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, dvs. lønnen kan ikke bestemmes som *Ak's* værdi. For det første fordi *Ak's* værdi afhænger af *Ak's* brugsværdi (arbejdet), hvilket er i modstrid med arbejdsværdilæren (afsnit 2.1.); for det andet fordi den tid, som husholdningsarbejdet og konsumtionen kræver, må indregnes i *Ak's* værdi, hvilket leder til absurde resultater (afsnit 2.2 og 2.3).
- 5) Det er overhovedet forkert at *Ak* sælges (til sin arbejdsværdi eller efter andre regler), thi et salg kræver juridiske garantier og sådanne er ikke knyttet til salget af *Ak* (afsnit 3.1.).
- 6) Eksistensen af tjenesteydelser sætter et stort spørgsmålstejn ved Marx' påstand om at *arbejdet* ikke kan være vare; man samtidig har han ret i at salg af arbejde som en vare er uforeneligt med arbejdsværdilæren. Jvf. afsnit 3.2 og 3.3.
- 7) Lønformen er udtryk for en principielt anden form for fordrejning end fetichismen, - og det lykkes ikke Marx at vise denne fordrejnings nødvendighed. Jvf. afsnit 3.4 og 3.5.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af A.Lundkvist:

»Kritik af Marx's tingsliggørelsesteori«, i nr. 26, 1980.

Litteraturliste

(Henvisningsmåden fremgår af fremhævelserne)

- Eldred, Michael og Marnie Hanlon*: Reconstructing Value-Form Analysis, i: Capital and Class, nr. 13, 1981.
- Engels, Friedrich*: Indledning til 'Lønarbejde og kapital' af Marx, i: Marx/Engels: Udvalgte Skrifter, Bind 1, Tiden 1952.
- Gintis, Herbert*: The Nature of Labor Exchange and the Theory of Capitalist Production, i: The Review of Radical Political Economy, 8:2, (1976).
- Hodgson, Geoff*: Om grundlaget for en teori om kapitalistisk udbytning, i: Nordisk tidsskrift for politisk økonomi, nr. 6, 1978.
- Himmelweit, Susan og Simon Mohun*: Domestic labour and capital, i: Cambridge Journal of Economics, nr. 1, 1977.
- Introduktion til Kapitalens første bind*, Kurasje, København 1972.
- Lundkvist, Anders*: Kritik af privatarbejdet, 1. Del: Sempel vareproduktion, GMT 1981.
- Marx, Karl: Das Kapital, Band I, II og III. (Marx/Engels: Werke, Band 23, 24 og 25, Dietz Verlag, Berlin 1969). Henv.: *K.I.*, *K.II.* og *K.III.*
- Marx, Karl: Das Kapital, 1. udgave (1867), i: Marx/Engels: Gesamtausgabe (MEGA), Zweite Abteilung: 'Das Kapital' und Vorarbeiten, Band 5, Dietz Verlag 1982. Henv.: *K.I.*, 1. udgaven.
- Marx, Karl: Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt 1969. Henv.: *Resultate*.
- Marx, Karl: Theorien über den Mahrwert, 1, 2 og 3, (Marx/Engels: Werke, Band 26.1., 26.2. og 26.3.). Henv.: *Theorien 1, 2 og 3*.
- Marx, Karl: Zur Kritik der Politischen Oekonomie (Manuskript 1861-1863) i: Marx/Engels: Gesamtausgabe (MEGA), Zweite Abteilung: 'Das Kapital' und Vorarbeiten, Band 3, Dietz Verlag 1976. Henv.: *Manuskripte*.
- Marx, Karl: Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, Frankfurt u.aa. Henv.: *Grundrisse*.
- Marx, Karl: Marx/Engels: Werke, Band 19. Henv.: *Mew 19*.
- Secombe, W.*: The Housewife and her labour under capitalism, i: New Left Review, nr. 83, 1974.
- Secombe, W.*: Domestic labour - reply to critics, New Left Review, nr. 94, 1975.

De nye sociale bevægelser, arbejderbevægelsen og velfærdsstaten

Per H. Jensen

Fritz von Nordheim Nielsen

1. Indledning

I de seneste års teoretiske debatter omkring subjektet for samfundsforandrende processer er et nyt begreb trådt ind på scenen. Det drejer sig om de »nye sociale bevægelser«. Det »nye« ved disse bevægelser er forsøgt bestemt gennem en kvalitativ kontrastering til den (»gamle«) traditionelle arbejderbevægelse. Herunder er de nye sociale bevægelser karakteriseret som unikke, såvel hvad angår bevægelsernes organisationsopbygning som med hensyn til deres ideologiske og politiske horisont.

Skarpe modstillinger støtter sig oftest til en dobbelthed af glorificering/karikeret. For os at se lider kontrasteringen mellem (de) nye og (den) gamle bevægelser netop under en sådan tendentiell fortegnelse og ærindet med denne artikel er at bidrage til en ren-tegning.

Artiklen er i egentligste forstand et diskussionsoplæg. Vi trækker eksklusivt på erfaringerne med de sociale bevægelser i Danmark. Da vi ikke har foretaget selvstændige studier af fænomenet, bygger store dele af artiklen på vort umiddelbare kendskab til bevægelserne.

De gængse bestemmelser af de sociale bevægelser udgår fra analyser af bevægelsernes indre liv (organisationsteknologi), bevægelsernes kampformer (ekstraparlamentarismen) etc. Heroverfor er sigtepunktet med vor analyse for det første at undersøge de (særlige) historiske forhold, der har muliggjort de nye bevægelser opståen; og for det andet at afdække bevægelsernes faktiske praksis og det samfundsmæssige udviklingsperspektiv de er bærere af. Den tese vi vil søge at sandsynliggøre er, at bevægelserne i dobbelt forstand har velfærdsstaten som omdrejningspunkt. De nye sociale bevægelser udgår fra og har velfærdsstatens omfordelinger og normative reguleringer som objekt.

Den forståelse som er knyttet til bevægelsernes kampe om øget statslig regulering af den sociale organiserings grundlag og former, adskiller sig ikke væsentligt fra den gamle arbejderbevægelse. Langt snarere går skillelinierne på, at medens arbejderbevægelsen er organiseret på et samlet samfundspolitisk forståelsesprogram og tager generelle samfundsmæssige hensyn i eksistenskampen, så har bevægelserne en organisations- og kampambition, der kun forpligter på et enkelt felt. Skærpet kan man sige, at bevægelserne i kraft af deres et-emne orientering punktuelt repræsenterer en mere radikal »reformistisk« variant end den gamle arbejderbevægelse.

I tilknytning hertil vil vi diskutere hvor stabil og gennemgribende den forandring af interesseartikulationsmønstret, som de sociale bevægelser hævdes at udtrykke, egentligt er, og om man kan iagttage nogle tendenser til konvergens mellem den gamle arbejderbevægelse og de nye sociale bevægelser. Indoptager arbejderbevægelsen emner og temaer fra de sociale bevægelser og bliver disse stadig mere institutionaliseret, i takt med at de bevæger sig ud af den stenede vej til realiseringen af deres krav og ambitioner?

Artiklen søger at mane til forsigtighed hvad angår forhåbninger til de sociale bevægelser ved at minde om nogle strukturelle betingelser for organisering, artikulering og gennemsættelse af interesser som alle bevægelser vil finde sig konfronteret med. Vi ønsker at provokere til debat gennem en række betragtninger og systematiseringer af de sociale bevægelser, for herigennem at fremholde nogle af de centrale spørgsmål som vi bør søge svar på gennem videre forskning.

Til trods for omfanget af diskussionen af de nye sociale bevægelser i de senere år forekommer det os, at der endnu hersker stor usikkerhed om hvad begrebet dækker. Vi bruger termen »nye sociale bevægelser« i al dens diffusitet som betegnende allehånde et-emne græsrodsbevægelser, men må acceptere, at man i diskussionsmiljøet lidt misvisende reserverer betegnelsen til progressive og i en eller anden forstand venstreorienterede bevægelser. Pointeret kan man sige, at de bevægelser som hidtil har været behandlet, er dem som bevægelsesteoretikerne ud fra en diffus venstreposition selv kunne tænke sig at være aktive i. Med »arbejderbevægelsen« refererer vi imidlertid overvejende til den hegemoniske politiske strømning i Danmark, nemlig socialdemokratismen og dens mangefacetterede organisationsformer.

2. Positioner i bevægelsesdiskussionen

Fælles for de fleste forklaringsforsøg på opkomsten af de nye sociale bevægelser er, at de som fællesgods har et elendighedsfixeret udgangspunkt.

I een type forklaringsforsøg hæftes bevægelsernes fremkomst op omkring en elendigørelse af livsvilkårene i de senkapitalistiske samfund. Bevægelserne opstår dels som modsvar på trusler mod hævdevundne demokratiske rettigheder, miljøet m.v., og dels dannes de som udslag af opbrydningstendenser, sociale forandringer, modstanden mod moderniteten¹, det postindustrielle programmerede samfund² m.v.

1. Brand, K.W.: »Neue Soziale Bewegungen und die Linke in der Bundesrepublik - Perspektiven für die achtziger Jahre«

i Politische Vierteljahresschrift, Jahrg. 22, Heft 2, 1981, p. 158-166

Brand, K.W. et.al.: »Aufbruch in eine andere Gesellschaft - Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik«

Campus, Frankfurt/New York, 1984

2. Touraine, Alain: »The voice and the eye«

Cambridge University Press, 1981

En anden type forklaringsforsøg stiller arbejderbevægelsens elendighed i focus, idet de nye bevægelser hævdes at være et svar på at de traditionelle medier for organisering har spillet fallit. Der er opstået deficiitter i behovsopfyldelsen, hvad der begrundes med arbejderbevægelsens organisationskoncept. På den ene side betyder den stivnede hierarkiske struktur, at det er vanskeligt at komme igennem med interesser og behov³, og på den anden side er organisationsstrukturen slet ikke indrettet på de livskvalitetsforbedrende tiltag, der har fået stadig større accent efter at arbejderklassens eksistens i materiel henseende er sikret⁴. Frækt kan man sige at sidstnævnte position opererer med et koncept, hvorefter organisationsdannelsen følger udviklingsmønstret i Maslows behovshierarki.

Som endnu en variant opereres endeligt med et decideret reformismekritisk perspektiv på bevægelsesdiskussionen. Den reformistiske prægning af reproduktionskampen har resulteret i en institutionalisering af arbejderklassereproduktionen og eksistenskampen, hvorved betingelserne for arbejderklassens selvrådighed er blevet knægtet⁵. Med andre ord har staten gennem sine sociale politikker og administrationsformer elendiggjort betingelserne for spontan selvudfoldelse/aktivitet. Heroverfor udlægges de nye sociale bevægelser som praktiske bærere af reformisme- og statskritiske ansatser, idet bevægelserne repræsenterer en målsætning om afbyrokratisering og selvforvaltning.⁶

Forklaringsfigurerne er angivet samtidig de perspektiver som anlægges på bevægelsernes udviklingsmuligheder. I sammenfattet form gøres de nye sociale bevægelser tendentielt til det nye subjekt og forandrende kraft i den sociale struktur. Overfor elendigggørelsen af livsvilkårene forsvarer bevægelserne de positive aspekter i den givne samfundsmæssighed, samtidig med at de orienterer sig mod opfyldelsen af nye kvalitative behov. I modsætning til arbejderbevægelsens organisatoriske forstening er bevægelserne antihierarkisk organiseret og basisdemokratiske i deres beslutningsstruktur. Endelig peger bevægelsernes antireformistiske og antistatslige ansatser frem mod en kvalitativ ny antikapitalistisk samfundsmæssighed.

Overfor disse forsøg på at indplacere de nye sociale bevægelser som en modstilling til en række elendighedsfigurer, ønsker vi at anlægge en langt mere positiv betragtning på årsagerne til bevægelsernes opkomst og udvikling. Grundlæggende er vi af den opfattelse, at de sociale bevægelseres opkomst er tæt forbundet med velfærdsstatens udfoldelse 'efter 2. verdenskrig.

3. Gundelach, Peter: »Græsrodder er seje«
Politica, 1980

4. Gudmundsson, Gestur: »Let's Rock This Town - Subkulturel produktion af subjektivitet«
Forlaget »Sociologi«, 1984

5. Holm, Mogens: »Proletarisk offentlighed og velfærdspolitik«
Arbejdspapir, nr. 5/1985, Sociologisk Institut

6. Abrahamson, P./Holm, M.: »Arbejderklassens selvrådighed - betingelser og muligheder«
Papir til NSU-kreds 11, 1984

Med den velfærdsstatslige udfoldelse referer vi til intensiveringen i den velfærdsstatslige omfordeling og normative regulering. Vor tese er, at velfærdsstaten såvel har tilvejebragt forudsætningerne for dannelsen af nye behov/interesser som muligheden for deres realisering. Den omfattende velfærdsstat og tradition for omfattende statsintervention er det, der gør de sociale bevægelser krav »realistiske«, eller bedre, fjerner hvad der tidligere måtte have fremstået som udpræget utopisk.

Ved en tidsmæssig betragtning kan man da også konstatere, at de nye sociale bevægelser følger på eller er sammenfaldende med velfærdsstatens udfoldelse. Tilsvarende har bevægelsernes skæbne og udviklingsforløb været tæt forbundet til grænserne for den velfærdsstatslige udvikling. Med den skarpere aftegning af disse grænser i 80'erne er bevægelserne bragt mere i defensiven end i offensiven. Som den traditionelle arbejderbevægelse tvinges de til at forsvare deres hidtidige resultater mod krisens tryk.

3. Velfærdsstatens civilisatoriske træk.

Arbejderbevægelsen har været en afgørende prægningsfaktor for den velfærdsstatslige udvikling, idet arbejderbevægelsen i sin kamp for arbejderklassens eksistenssikring har fremtvunget en statsligt formidlet markedsregulering, markedsmanipulering og delvis markedsstyring. Arbejderbevægelsens kamp har i dobbelt forstand fremtvunget ændringer i statens funktionsmåde:

For det første har statens funktioner undergået temmelig fundamentale forandringer, hvorunder tyngden i statens funktioner (målt i penge såvel som personale) er flyttet fra militær, politi, retsvæsen m.v. til social-, sundheds- og uddannelsesvæsen. Man kan sige at nogle af bevægelserne repræsenterer en ambition om at føre denne delvise civilisering af statsapparatet frem til sin logiske konklusion.

For det andet er der foregået en omfattende ændring i statens relation til arbejderklassens organisationer og i statens administrations- og organisationsteknikker⁷. Klasseorganisationerne og interessegrupperne har fået direkte repræsentation i den offentlige politiklægning og forvaltning (statens korporative træk). Samtidig er der med velfærdsstatens ekspansion fra 1960-80 åbnet for nye indflydelseskanaler på serviceydelse områderne. Der er foregået en vis demokratisering af forvaltningen gennem etableringen af brugerindflydelse eller brugerstyring (f.eks. ankeinstanser, forældreråd, skolenævn, universiteternes styrelseslov, beboerdemokrati m.v.). Parret med traditionen for liberal tolerance i skole- og foreningspolitikken bliver det klart, at de nye

7. Therborn, Göran: »The Welfare State in State and in Class History« Draft version for the Symposium on »The Labour Movement and the Welfare State in the Eighties«
University of Copenhagen, Sociologisk Institut, 1984

bevægelsers krav om afbyrokratisering og selvforvaltning er et forsøg på at ekspandere den indledte proces hvad angår afetatisering og demokratisering af statens forvaltningsfunktioner.

Medens de nye statsfunktioner har udvisket tidligere klare distinktioner mellem staten, civilsfære og markedet, har statens afetatisering/demokratisering udvisket de klare skel mellem statsapparat og klasseorganisationer. På denne vis har velfærdsstatens udfoldelse ændret de historiske udtryk for lønarbejdernes eksistens- og reproduktionskampsbetingelser.⁸

Denne udviklingsproces har været koblet til klassestrukturelle forandringer. Disse klassestrukturelle forandringer har ifølge Gundelach⁹ bidraget til en forskydning i det politiske artikulationsmønster fra de gamle partier til de nye sociale bevægelser. Han konstaterer dels, at flere er organiseret i de sociale bevægelser end i partierne, dels at bevægelserne domineres af de nye mellem-lag. Inden der drages for vidtgående konklusioner over denne tilsyneladende sammenhæng skal to forhold fremholdes. For det første er der sket en akademisering af de traditionelle partier; de forskellige klasser og lag er i mindre grad end tidligere selvrepræsenterede på den parlamentariske scene. For det andet falder bevægelsernes fremkomst sammen med en voldsom stigning i de faglige organisationsprocenter. Det er blandt andet de »nye« lønarbejderlag, der er blevet indrulleret i fagbevægelsen. Denne udvikling er dog gået hånd i hånd med et kvalitativt politisk skift i orienteringen blandt medlemmerne i fagbevægelsen. Organisering er i mindre grad end tidligere et uproblematisk »ja« til at stå i den samlede socialdemokratiske arbejderbevægelse.

4. Arbejderbevægelsens organisatoriske strukturering

Den arbejdende befolknings reproduktion er i det borgerlige samfunds historiske udvikling i varierende grad blevet formidlet over dets sfæreopdelte »treenighed« af civilsfære, marked og stat. De tre sfærer angiver en overordnet opsplitning af arbejderklassereproduktionens formidling. Opsplitningen former interesserne og sætter særlige betingelser for at artikulere og tilgodese dem.

Tilsvarende har den opsplittede reproduktionsformidling virket formende for udviklingen i organisationsmønsteret. Interesseorganisationerne er struktureret efter og bygget ovenpå reproduktionskampens forskellige sfærer (fagbevægelsen varetager den markedsformidlede reproduktion, partiet de

8. Nielsen, Fritz von Nordheim: »Det gensidige forhold mellem arbejderbevægelse og velfærdsstat - Om begreber og metodiske problemer i analysen af politikens ind- og tilbagevirkning« Oplæg til seminaret: »Velfærdsstaten, Lønarbejderne og krisen«

Sociologisk Institut, 1984

9. Gundelach, 1980, op.cit.

statsligt orienterede interesser etc.)¹⁰. Det forhold at reproduktionskampen foregår i sfære-specifikke organisationer er en refleks af reproduktionskampens opsplittede formidling. Imidlertid er den socialdemokratiske arbejderbevægelses styrke, at den i sin organisatoriske og gensidige koordinering af kampen mellem de forskellige sfærer sigter mod en enhedsbevægelse og et samlet politikkoncept omfattende flerspektrede facetter i arbejdskraftens reproduktionssituation.

Heroverfor repræsenterer de nye sociale bevægelser organisationsformer der alene koncentrerer sig om interessevaretagelsen på veldefinerede og afgrænsede reproduktionsfelter. Arbejderklassens totale reproduktionssituation bekymrer ikke de sociale bevægelser. Den bevægelsesbårne kamp indenfor et enkelt emne/interesse kan som følge heraf stå i modsætning til andre aspekter af den totale livssituation.

Samtidig med at arbejderbevægelsen har præget den velfærdsstatslige udvikling, har velfærdsstatens udfoldelse virket tilbage på arbejderbevægelsens udviklingsbetingelser. På den ene side har statsinterventionismen opløst de respektive delmarketers distinkte markeds- og prismekanismer. Der er sket en snæver sammenfletning mellem de generelle markedsbevægelser og de respektive delmarkeder.¹¹ Med andre ord har statsindgrebene sat nye fællesbetegnelser på markederne og mangedoblet deres udligningshastighed. På den anden side har dette fremtvunget nødvendigheden af at tage totalsamfundsmæssige hensyn i eksistenskampen. Det har i stigende grad vist sig nødvendigt at afveje modsætningsfyldte interesser mellem de forskellige sfærer (organisationer) som bidragende med forskellige dele af reproduktionssikringen. Arbejderbevægelsens eksistenskamp har i stigende grad fået et national-økonomisk perspektiv. Przeworski og Offe har fra hver deres side søgt at illustrere den strukturelle påtrykning som arbejderbevægelsen har været udsat for i et langt historisk perspektiv¹². Som vi skal vende tilbage til er en række af de nye sociale bevægelser løbet ind i tilsvarende vanskeligheder.

5. Arbejderbevægelsens indre organisationsteknologi

Blandt bevægelsesteoretikerne står som skitseret den organisatoriske opbygning af de sociale bevægelser centralt i diskussionsfeltet. Qua den flade organisationsstruktur udlægges bevægelserne som krystalliseringen af en organisationsutopi, indenfor hvis rammer der lægges vægt på det sociale

10. Andersen, John et.al.: »Reformismen - det mindste onde?«
Forlaget »Sociologi«, 1982

11. Olofsson, Gunnar: »Mellan klass och stat«
Kristianstad, 1979

12. Przeworski, A.: »Social Democracy as a Social Phenomenon«
New Left Review 122, 1980

Offe, Claus: »Konkurrensdemokrati och keynesiansk välfärdsstat«
i Zenit, nr. 79, Lund 1983

samvær og udvikles nye værdinormer. Imidlertid synes det som om der trækkes en ret linie fra et organisationskoncept til et brud med reformismen, statsfixeringen m.v. Desværre tematiserer bevægelsesteoretikerne sjældent betingelserne for organisering, artikulering og gennemførelse af interesser i det borgerlige samfund.

Vor minimumsantagelse er, at interesser udspringer af eksistensbetingelserne, og at de tenderer til at følge disses differentiering. Men selvfølgelig er der et væsentligt moment af interessetolkning (bevidsthed), der intervenserer i denne forudsætning. Den faktiske differentiering af eksistensbetingelserne sætter nogle »objektive« betingelser for interesseformning, og tolkningen sætter nogle mere »subjektive«.

Organisering drejer sig om at overskride (klasse-) individers partikularisering for at skabe en fælles magtressource. Det grundlæggende objektive problem for enhver organisering af (lønarbejder-) interesser ligger i disses differentiering. Organisering drejer sig om at neutralisere sådanne differentieringers betydning med henblik på at kunne fremstå som en enhed.

Alt efter organiserings- og kampambitioner står en bevægelse overfor problemer af forskellig sværhedsgrad. Jo flere individers interesser og jo bredere et spektrum af forskelligartede interesser bevægelsen søger at inkludere, jo sværere bliver opgaven med at organisere, repræsentere, opfylde og holde sammen på interesserne. Uddragelse, sortering, sammenfatning, forligelse og eventuelt harmonisering af afvigende og muligvis delvist modsatte interesser er altså et problem for brede organiseringsforsøg. Et emne-bevægelserne undgår tildels dette problem.

Med henblik på at udpege den største fællesnævner har det hierarkisk opbyggede repræsentative demokrati historisk været en af de dominerende måder, hvorpå den traditionelle arbejderbevægelse har søgt at udtrække fællesinteresserne. Det repræsentative demokrati er ikke blot arbitrært valgt. Det har en snæver sammenhæng med strukturelle udpegningsproblemer i den brede form for interesserepræsentation.

Tilsvarende strukturelle betragtninger kan anlægges på problemet institutionalisering og tendensen til professionalisering i arbejderbevægelsens interessevaretagelse. En institutionalisering indebærer en omlægning af kampfeltet byggede på en basal anerkendelse af krav og interesserens berettigelse, udstikkelse af regler for liniekampe og kompromissøgning. Herved frigøres organisatoriske og andre ressourcer til at slå på andre felter og til at aftegne nye opnåelige mål. Det krav om aktivisme og den permanente mobilisering der ligger implicit i heroiseringen af de nye sociale bevægelser er desværre naivt utopiske.

Man kan med en vis ret hævde, at den traditionelle arbejderbevægelse passiviserer, men den basale sikring af løn- og arbejdsbetingelserne og af overenskomstmæssige og politiske rettigheder medvirker til at sætte folk fri til at leve deres eget liv og dermed også til at frigøre den energi, som er indgået i de sociale bevægelser.

6. *De nye sociale bevægelser*

Fremkomsten af de nye sociale bevægelser følger på opbruddet omkring 1968, og dannelsen af det »nye« venstre med USA's engagement i Indokina som den vigtigste politiserende faktor¹³. På det organisatoriske plan manifesterede det »nye« venstre sig gennem dannelsen af nye partier og primærorganisationer. Politisk repræsenterede venstrefløjsparti-virksomheden et klart alternativ til summen af politikerne indenfor de »gamle« arbejderpartier; dvs. socialdemokratiet, SF og DKP.

Også i adfærdsmønster var det »nye« venstre et opgør med den traditionelle arbejderbevægelse. Overfor aflønnede funktionærer var den personlige involvering afgørende. Partideltagelsen rummede godt nok færre mennesker, men med et langt større aktivitetsniveau end tidligere.

Dannelsen af de nye sociale bevægelser fra midten af 70'erne komplementerede i en vis forstand det »nye« venstre. Det var stort set de samme lag, som blev rekrutteret til venstrefløjspartierne og dominerede de nye sociale bevægelser. Der var delvist tale om dobbelt medlemskab og et politisk vekselvirkningsforhold. Bevægelseserfaringerne blev brugt som basis for partiernes politikudvikling; og omvendt fungerede de partiorganiserede som kommissærer i bevægelserne, hvor de søgte at præge arbejdet.

Som skitseret har de nye sociale bevægelser fra begyndelsen af 80'erne fået en selvstændig status i venstrefløjsdebatten. Dette kan have sammenhæng med at det ikke længere er de nye partier og primærorganisationer, men de nye sociale bevægelser der tiltrækker deltagere/aktivister. Det synes som om bevægelserne kan mobilisere den energi og entusiasme, som alle savner for at vende mange års defensive kampe og nederlag til offensive fremstød. Den stigende fokusering på de nye sociale bevægelser afspejler imidlertid et skred i venstrefløjsens udvikling.

Medens det nye venstre rummede et opgør med summen af politikerne indenfor den socialdemokratiske arbejderbevægelse og repræsenterede et samlet totalsamfundsmæssigt forandringskoncept, udgør de nye sociale bevægelser alene et punktvis opgør med dele af socialdemokratiet med et moraløkonomisk udgangspunkt¹⁴. Til gengæld har bevægelserne bred folkelig opbakning.

At bevægelserne er et-emnestruktureret betyder, at opgaven med solidarisk at holde sammen på den samlede reproduktionsstruktur lades ubesvaret. Med sin snævre emneorientering er der fare for, at bevægelserne kanaliseres ind i et segmenteret politisk system. Denne fare accentueres af, at der i

13. Madsen, Peter: »Det gamle nye venstre, det nye nye venstre - og det nye gamle venstre« i *Hug!*, nr. 15-16, 1977

14. Vester, Michael: »De nye plebejere - teser om de nye sociale bevægelsers klasse- og lagdelingsstruktur og udviklingsperspektiv« i *Kurasje* 34, 1984

bevægelserne foretages en bevidst perspektivindskrænkning for at sikre bredde i bevægelserne. Bevægelserne opererer med andre ord indenfor indsnævrede diskurser; de bekymrer sig om rekruttering, og ikke om deres enkelt- emners samfundspolitiske almengørelse, og samfundsteori er her ikke nøglen til en samfundsforandrende praksis¹⁵. I og med at organisationsgrundlaget er snævert, er motivet til at tilslutte sig de sociale bevægelser for det store flertal af deltagere ofte tilsvarende snævert. Når bevægelserne har udspillet deres historiske rolle ved at et-emne kampen møder positive resultater eller temaet overtages af de traditionelle partier og organisationer, ledes erfaringerne og energierne ikke (nødvendigtvis) ind på andre felter.

I vor følgende gennemgang at det brogede sammensurium af sociale bevægelser, foretager vi en tentativ opdeling af bevægelserne ud fra deres konstitutionsgrundlag og relation til velfærdsstatskomplekset¹⁶.

Den første type bevægelser har vi givet betegnelsen *kulturrevolutionære* bevægelser. De propaganderer for alternative organiseringer af det civile liv og arbejder på at ændre de grundholdninger, hvorpå dets hidtidige organisering hviler. De arbejder endvidere for at opnå anerkendelse af undertrykte/udgrænsede grupper og behovs ligeværd og at få velfærdsstaten til gennem love, forordninger og økonomisk støtte at garantere ligestilling mellem kønnene, forskellige livsformer etc. Heroverfor søger *miljø*-bevægelserne i bred forstand at bevare naturen mod commercialismens og vækstimperativets destruktive/perverse konsekvenser formidlet over statens interventioner overfor markedsudviklingen. Endelig har *konsumevne*-bevægelserne deres direkte udspring i velfærdsstatens kontant- og serviceydelser, hvis kvalitet de søger at påvirke.

6.1. De kulturrevolutionære bevægelser

Hvad der kvalificerer en række af de nye sociale bevægelser til betegnelsen: »kulturrevolutionære«, er at de tildels rækker ud over de traditionelle former for borgerlig politik¹⁷. Bevægelserne opererer indenfor en målsætning om selvrealisering/selvudvikling, og midlet hertil går over holdningsbearbejdende tiltag i kollektive sammenhænge. Under denne kategori af bevægelser henregner vi kvindebevægelsen, kollektivbevægelsen, Christiania, organiseringen af seksuelle minoriteter, BZ etc.

15. Roth, Roland: »Analysen af nye sociale bevægelser - teorier og begreber«
i Kurasje 34, 1984

16. Med begrebet »velfærdsstatskomplekset« refererer vi til en øget sammenfletning af forholdet mellem marked, civilsfære og stat. Ikke således at forstå at det ene fortrænger det andet. Samtidig med statssfarens tiltagende betydning er der sket en vækst i markedets betydning. Se her til: Hviid Nielsen, Torben: »Stat, civilt samfund og marked som organisationsform«
i Samfundsøkonomen, 2. årgang, nr. 3, 1984

17. Petersen, Gert: »Om socialismens nødvendighed«
Vindrose, Viborg, 1981

Denne type bevægelse kan dog samtidig have ambitioner om at kunne opnå »traditionelle« realpolitiske resultater. Man arbejder på at få stat og kommuner til at anerkende og garantere opfyldelsen af bevægelsens temaer. I denne forstand er velfærdsstaten et støttepunkt for bevægelsernes egen dynamiske udvikling. Kvindebevægelsen kræver en lovgivningsbaseret kønspolitisk ligestilling. BZ-bevægelsen og Christiania kæmper for økonomisk støtte og fysiske rammer (bolig) der skal give rum for selvaktivitetens udfoldelse; dvs. statslig sikring af rammerne herfor. De seksuelle minoriteter arbejder for retten til at være »anderledes« etc.

De »kulturrevolutionære« bevægelseres dobbelte målsætning har givet anledning til indre splittelser i bevægelserne med baggrund i skismaet mellem »den indre rejses primat« og de realpolitiske ambitioner. At indgå forhandlinger og vise kompromisvillighed overfor de statslige myndigheder kan i sig selv stille spørgsmålstegn ved bevægelsernes hele grundlag, legitimitet, autonomi etc. (BZ, Christiania). Indenfor kvindebevægelsen har denne modsætning manifesteret sig i organisationsdannelsen. Der eksisterer en række bevægelser/organisationer som hver varetager deres specialfunktioner: »Dansk Kvindesamfund«, rødstrømpebevægelsen, »Valkyrien« etc.

Samtidig med at de »kulturrevolutionære« bevægelser orienterer sig mod en offentlig økonomisk og retslig regulering indenfor deres temafelt, har bevægelserne deres konstitutive støttepunkter i velfærdsstatskompleksens udfoldelse. På det generelle plan har en nedsættelse af den ugentlige arbejdstid friset energier, som for den enkelte mere produktivt har kunnet kastes ind på andre områder; lønarbejdet har i stadig mindre grad virket strukturerende ind på reproduktionens og døgnets indretning. Endvidere tænker vi på bl.a. kvindebevægelsens forankring i den omdefinerede arbejdsdeling mellem kønnene, således som denne dels udgår fra kvindernes stigende arbejdsmarkedserfaring reguleret over de statslige politikker, og dels udgår fra det offentliges overtagelse af væsentlige dele af det reproduktive arbejde. Endelig skal anføres, at en række af bevægelsernes medlemsgrundlag reproduceres via de statslige overførselsindkomster; først og fremmest socialhjælpen (BZ, Christiania). Dette gælder i et vist omfang også for produktionskollektiverne. På den ene side er det et praktisk opgør med industrialiseringsmodellen; på den anden side må de fungere på markedets betingelser, og en manglende evne hertil kompenseres ved at medlemmerne periodisk eller permanent er brugere af de velfærdsstatslige ydelser.

Som skitseret er vor antagelse, at fremkomsten af de »kulturrevolutionære« bevægelser har været betinget af en nyvunden »frihed« formidlet over velfærdsstaten, ligesom staten er en »sine qua non« for den videre udfoldelse af disse »gevinster«. Analogt hermed er de »kulturrevolutionære« bevægelseres dilemma, at det i den givne samfundsmæssighed ikke beror på subjektiv politisk vilje at fravælge velfærdsstaten som medium i forsøgene på at indløse bevægelsernes ambitionsniveau.

Dermed ikke være sagt at de »kulturrevolutionære« bevægelser totalt kan afskrives som uhjælpe ligt forbundet til den givne samfundsformation. På den ene side har bevægelserne tematisk sat focus på en nystrukturer ing af reproduktions sfærens organisering udenom det traditionelle borgerlige artikulati onsmønst er; herunder har f.eks. produktionskollektiverne eksperimenteret med en omlægning af forholdet mellem produktionen og reproduktionen. De »kulturrevolutionære« bevægelser kan således karakteriseres ved at være bærere af alternative/utopiske elementer. På den anden side er vi af den opfattelse, at bevægelserne må vurderes ud fra dét udviklingsperspektiv som udgår fra deres realpolitiske ambitioner. På dette felt er bevægelserne heterogent sammensat. Firkantet kan man foretage en distinction mellem de bevægelser der slås for enklaver og de bevægelser der kæmper for forandringer i den sociale organisering.

Kvindebevægelsens kamp for en kønspolitisk ligestilling i familien, på arbejdsmarkedet, i uddannelsessystemet etc., repræsenterer et innovativt koncept overfor kønsdifferentieringen i den samfundsmæssige organisering. Alt andet lige tager denne kamp om »ligeværd« »forsku d på fremtiden«.

Heroverfor tenderer f.eks. BZ-bevægelsen til at lukke sig om sig selv. Enhver dialog med det omgivende samfund er på forhånd udelukket og samtidig bevægelsens eksistensbetingelse. Tilsvarende bliver solidaritetsformerne til BZ-bevægelsen rent ydre. Når universitetsansatte skriverkarle heroiserer socialiteten i BZ-bevægelsen¹⁸, skyldes det at de kan sympatisere med bevægelsens *holdning* om at stikke lønarbejdet som strukturerende reguleringsprincip »skråt op«. Dog vil de næppe selv stå model til en lancering af BZ'ernes sociale organiseringsformer som et egentligt samfundsmæssigt *udviklingsperspektiv*.

Denne konstatering er ikke ment som en afvisning af BZ-bevægelsen som en meningsfuld sub-kulturel organiseringsform for »fejlsocialiserede« dele af ungdommen. Vi ønsker f.eks. ikke at deltage i det heppekor der anlægger en fagforeningsmæssig målestok for vurderingen af de »kulturrevolutionære« bevægelser s udviklingsmuligheder; bl.a. er behandlingskollektiverne blevet kritiseret for at se stort på de fagforeningsmæssige normeringer af løn- og arbejdsbetingelserne¹⁹. Denne kritik er selvsagt skudt langt over målet. Det er jo netop en overskridelse af de traditionelle snævre lønarbejderinteresser der forlener de »kulturrevolutionære« og andre bevægelser med visse utopiske elementer. Samtidig skal dog understreges, at en række af de »kulturrevolutionære« bevægelser i egentligste forstand fungerer som sub-kulturelle enklaver, der er eneste overlevelsesmulighed for marginaliserede, udstødte og socialt belastede dele af befolkningen. Ikke for ingenting går en række af de »kulturrevolutionære« bevægelser i den statslige jargon under betegnelsen:

18. Information 12/2-85
Gudmundsson, 1984, op.cit.

19. Se diverse numre af »Socialpædagogen« 1979-84

»socialt eksperiment«. Følgelig er det urimeligt at knytte forventninger/forhåbninger til disse enklave-agtige bevægelser som en dynamisk samfundsforandrende kraft. På grund af rekrutteringsgrundlaget og behandlingselementet i bevægelserne, er deres største problem at holde sammen på sig selv.

6.2. Miljøbevægelserne

Med betegnelsen »miljøbevægelse« hentyder vi til de bevægelser, der forsøger at reagere på ødelæggelsen af naturrigdomme, udsigterne til en hurtig død eller et elendigt liv i form af epidemisk kræft, allergi etc. og truslen mod de biologiske regenerative evner, således som disse aspekter dels formidles over produktionens spildprodukter, dels udgår fra fødevarernes pervertering. I kampen for at bevare økosystemet intakt er parolen: »Sig »ja« til atomkraft og få sjove børn« betegnende for denne bevægelsestype. Udover anti-atomkraftbevægelsen vil vi bl.a. kategorisere økologi-, antiforurenings-, ressourcebevidstheds- og fredsbevægelsen som miljøbevægelser.

Samtidig med at bevægelserne udspringer som en reaktion på produktionens anarkistiske udviklingslove, orienterer denne bevægelsestype sig mod staten i forsøgene på at indløse deres tema. Som pressionsgruppe forsøger bevægelserne gennem et folkeligt pres, dels at påvirke dannelsen af de mere generelle statslige politikker (f.eks. på energi- og forsvarsområdet), dels at udvirke mere afgrænsede statslige initiativer og manipuleringer overfor produktionens udvikling gennem fastsættelsen af grænseværdier m.v.

Koblingen emne-påvirkningsmulighed har grundlæggende præget struktureringen af miljøbevægelserne. Et fællestræk ved bevægelserne er således, at de på det nationale/lokale plan fungerer som penderter til den borgerlige stats forskellige sektorer i form af justits-, energi-, miljø-, forsvarsministeriet m.v. I det omfang man kan tale om miljøbevægelserne som én samlet bevægelse, afspejler de respektive bevægelseres varetægelse af forskellige specialfunktioner i ret høj grad velfærdsstatens formelle partikulære administrationsopbygning.

Særegent ved miljøbevægelserne er endvidere, at de ofte rekrutterer et højt beredskab af eksperter, hvilket særligt for de nationale bevægelseres vedkommende tenderer til at hierarkisere organisationsopbygningen. De har i et vist omfang vundet hørings- og udtaleret indenfor de forskellige statslige ressortområder, og er derigennem delvist blevet »underleverandører« til de respektive ministerier.

De forskellige miljø-bevægelser repræsenterer altså et punktuelt korrektiv til det eksisterende forhold mellem marked og stat, hvilket er blevet udlagt som om bevægelserne er bærere af egentlige antikapitalistiske elementer²⁰. Bevægelserne hævder (økologiens) politikkens primat over

20. Ved siden af SF ser også VS bevægelser med antikapitalistiske elementer som støttepunkter for en revolutionær udvikling. Se f.eks. kongresdokumentet: »Parti og bevægelse«

økonomien. Dette koncept om øget markedsregulering og markedsstyring konvergerer dog med de 100-årige aspirationer indenfor den »gamle« arbejderbevægelse.

Udover denne konvergens negliceres det ofte, at miljøbevægelsernes succesrige kamp kan fungere som det stoflige grundlag for et ny akkumulationsopsving; Danmarks unikke stilling på verdensmarkedet indenfor vindmølleproduktionen kan tjene som eksempel herpå. Ganske analogt med overvejelserne om eksport af »know-how« på miljøområdet. Endelig skal henvises til, at enhver større supermarkeds kæde med respekt for sig selv og sin omsætning, ikke alene lancerer en sundere kost under nostalgiske navne (»hedebrød« etc.), men ligefrem udbyder et særligt sortiment af fødevarer af biodynamisk oprindelse. Vi må stille spørgsmålet: Handler den større valgfrihed på indkøbsturene, og at man selv bærer ansvaret for valgets konsekvenser, ikke om at drive det liberale samfund frem til et højere udviklingsstadium?

Disse eksempler tjener ikke til at afskrive miljøbevægelserne som relevante politiske aktivitetsfelter. Med Marx vil vi skærpe vor pointe: Så snart kapitalen »blot på visse punkter kommer under lovens kontrol, så meget mere umådeholdent søger at holde sig skadesløs på andre punkter«²¹. Kapitalen er ligegyldig overfor sit stoflige valoriseringsgrundlag, og med hensyn til indskrænkninger i dette har kapitalen historisk vist sig yderst fleksibel. Selvom kapitalen er genstridig overfor reguleringer af grænseløse udskjelser, kan den tvinges til at tage generelle samfundsmæssige hensyn gennem statslige tvangslove. Sådanne tvangslove må have almentgældende virkninger. Ensartede udbytningsbetingelser er kapitalens første menneskeret. På det nationale plan har de forskellige branchers forskellige verdensmarkedstilknytning dog omsat sig i et virvar af branchespecifik lovgivning. Hvad vi hermed slet og ret har konstateret er, at det borgerlige samfund på en gang er mere flexibelt og mere sejlivet end forhåbningerne til miljøbevægelserne umiddelbart udsiger.²²

6.3. Konsumevne-bevægelserne

Vi skal i det følgende forsøge at indkredse nogle fordelingspolitiske komponenter som udgangspunkt for fremkomsten af forskellige sociale bevægelser. Vi tænker her på den statslige omfordeling i form af offentlige serviceydelser,

21. Marx, Karl: »Kapitalen«

Bd. I-III, Bibliotek Rhodos, København, 1970

22. En miljøbevægelse der afviger fra one-issue-konceptet og sammentænker reguleringer af produktionsudviklingen med et generelt samfundsmæssigt udviklingsperspektiv udgøres af »oprør fra midten«. Dette oprør baserer sig på nul-vækst-samfundet som grundlæggende forståelsesprogram. Oprøret indeholder et egentligste forstand generelle innovative aspekter på samfundsudviklingen med miljøhensyn som struktureringsprincip. Se hertil: Meyer, Niels I. et.al.: »Oprør fra midten«

Gyldendal, København, 1979

overførselsindkomster og direkte statstilskud der skaber »pseudopriser« på en række forbrugsvarer. En underliggende pointe er altså, at en række af de sociale bevægelser på den ene side udspringer af, at store dele af reproduktionen formidles over staten og at staten har modificeret den markedsformidlede reproduktion; på den anden side er bevægelsernes tema en kvantitativ omfangsudvidelse af velfærdsstaten og dens omfordelingspolitiske ydelser.

Generelt kan om konsume-vne-bevægelserne siges, at de har deres udspring i differentieringer i arbejderklassen/lønarbejderklassen med hensyn til reproduktionsomkostninger og (kvantiteten og arten af) reproduktionskilder. Bevægelserne er altså momentvise og forsøgsvisе svar på uindløste interesser og delvist uløste modsætninger i klassen.

6.3.1. Serviceydelserne

Professionaliseringen af de familiære reproduktions- og socialiseringssammenhænge gennem det offentligt organiserede undervisnings-, hospitals-, børnepasningsvæsen m.v., har frembragt to typer af sociale bevægelser. Det drejer sig for det første om bevægelser, der gennem en kamp om prisen for serviceydelserne direkte forsøger at ændre de bestemmende faktorer for indkomstforholdene (f.eks. prisen på daginstitutionspladser). For det andet drejer det sig om bevægelser, der problematiserer kvaliteten af serviceydelserne og deres organisatoriske opbygning (normeringen på daginstitutionsområdet, patientforeninger, galebevægelsen m.v.).

En række af denne type bevægelser har det til fælles, at deres aktionsradius sjældent når ud over de kommunale/amtskommunale grænser, hvilket afspejler, at organiseringen af serviceydelserne langt hen er et kommunalt anliggende. Med de igangværende forsøg på at henlægge den offentlige politikprioritering og byrdefordeling til kommunerne, er bevægelsernes betingelser for at slå nationale rødder yderligere forværret. Kampene forløber tidsmæssigt heterogent i de forskellige kommuner. I lighed med en række af de øvrige konsum-evne-bevægelser er det karakteristiske ved denne bevægelsestype endvidere, at de hyppigt opstår i socialdemokratisk dominerede kommuner. Dette lokaliseringsmønster skyldes ikke alene, at en række eksistensproblemer er koncentreret i storby-miljøer. Dels er det velfærdsstatslige serviceapparat mest veludbygget i de socialdemokratiske kommuner (eksempelvis daginstitutionerne) og udgør som følge heraf en integreret del af reproduktionens organiseringsformer. Dels har de socialdemokratiske regimer indenfor visse rammer vist sig åben overfor nystruktureringer i det demokratiske mønster; her nytter det altså at protestere og organisere sig. Man kan i en vis forstand sige, at denne bevægelsestype udspringer af velfærdsstatens institutionelle rammer, ligesom disse institutionelle rammer er bevægelsernes sammenholdskraft. Samtidig har selve organiseringsbestræbelserne haft sine støttepunkter i institutionernes organisationsteknologi. Forsøg på at demokratisere de

offentlige institutioner via dannelsen af forældreråd m.v., har fungeret som forum for kollektivisering af brugerne af serviceydelserne, og dermed været en vigtig udgangsbetingelse for bevægelsernes konstituering. Bevægelserne har ofte forældreråd o.lign. som organisatorisk omdrejningspunkt.

Bevægelserne er som skitseret snævert hæftet op omkring en institutionsbunden social praksis. Tilsvarende problematiserer de kun i svag grad institutionerne som element i den sociale organisering og dermed reproduktionens opsplittede formidling. De kvalitative dimensioner i bevægelsernes kampe handler først og fremmest om en personalemæssig opnormering. Indenfor skole- og daginstitutionsområderne tenderer konflikter omkring pædagogiske principper sig til at opløses i institutionelle nydannelser. I Danmark er der bl.a. indenfor skoleområdet en lang historisk tradition for det offentliges accept og økonomiske subventionering af alternativprojekter. Utilfredse forældre opretter institutionelle enklaver.

Egentlige alternativprojekter har været få og sparsomme. På serviceydernes område er det først og fremmest de subkulturelle naturmedicinske eksperimenter, formuleringen af en profylaktisk sundhedspolitik blandt yngre medarbejdere med en fortid i den fagkritiske studenterbevægelse, bevægelsen mod junk, galebevægelsen og behandlingskollektiverne, der har leveret ammunition til et opgør med de gængse former for sundhedspolitik.

6.3.2. *Overførselsindkomsterne*

Den velfærdsstatslige udvikling har produceret en række nye lag indenfor arbejderklassen (efterlønsmodtagere, revalidenter m.v.), hvis eksistensopretholdelse alene baserer sig på overførselsindkomster. Antallet af personer mellem 18-66 år som varigt eller i længere tid modtog kontante ydelser steg fra 119.000 i 1950/51 til 678.000 i 1982²³. Denne voldsomme vækst i antallet af ydelsesmodtagere er blevet modsvaret af ansatser til »klientorganiseringer«; dvs. der har været forsøg i gang med henblik på at organisere de nye lag skabt af velfærdsstaten.

Imidlertid har der været en række problemer med at rejse denne type selvorganisering. Problemets strukturelle karakter handler først og fremmest om at »klienterne« er hensat til en atomiseret social kontekst, hvilket har sin baggrund i, at ydelserne formidles via en relation mellem det enkelte individ og stat/kommune. Dernæst at påvirkningsmulighederne er forskellige afhængig af ydelseernes karakter. De forskellige ydelser udgår fra og administreres i forskellige regier. Analogt hermed giver de forskellige typer af sociale ydelser forskellige perspektiver på livssituationen (eksempelvis en 18-årig på sultecirkulære versus en efterlønsmodtager). Disse vanskeligheder genspejles

23. Bild, Tage: »De økonomisk overflødige«
i Hoff (red): »Stat kultur og subjektivitet«
Forlaget Politiske studier 1985

i det forhold, at det generelt set er de samme personer der stødes ud fra arbejdsmarkedet, de sociale netværk og de sociale bevægelser.²⁴

Med de krisebaserede stramminger i de socialpolitiske programmer har en række af de velfærdsstatslige ydelser været underlagt kvalitetsforringelser. Da modtagerne af de socialpolitiske ydelser ikke selv evner at organisere sig med henblik på at kæmpe for deres eksistensopretholdelse, har der været indledt en række initiativer »fra oven« til forsvar for deres reproduktionssituation. At denne type bevægelse udgår »fra oven« giver såvel en særlig organisationsopbygning som en særlig arbejdsmetode. Som eksempler på bevægelser af denne karakter skal henvises til »mødrehjælpen« og »bevægelsen mod fattigdom i Albertslund«.

Sigtepunktet med sidstnævnte bevægelse er informationsformidling. Politikerne skal ikke kunne fornægte eksistensen af fattigdom på grund af manglende viden²⁵. Bevægelsens omdrejningspunkt er altså en indignationsposition, og formålet med bevægelsen er at drive de velfærdsstatslige ydelser frem til et højere niveau.

6.3.3. *Prismæssige manipulationer på konsumvaremarkedet*

Historisk har staten grebet ind i prisdannelsen gennem subsidieringer på konsumvaremarkedet med henblik på at optimalisere indkomstens forvandling til konsummidler. Mælkepriserne der har været koblet til en sundhedspolitisk målsætning er et klassisk eksempel herpå.

Som et mere nutidigt eksempel på en bevægelsestype der tager sigte på at styrke den statslige manipulering med markedet og prisdannelsen, kan boligbevægelsen fremholdes som eksempel. Boligbevægelsens tema handler først og fremmest om, at staten ikke aktivt nok har intervenseret overfor boligmarkedet og dets finansieringsformer. I lighed med miljøbevægelserne hævder boligbevægelsen politikens primat over økonomien. Bevægelsen tager sigte på at styrke sammenfletningen mellem marked og stat med henblik på at skabe pseudopriser på boligen. Boligbevægelsens primære kampområde har været at nedbringe huslejen i højrentebyggeriet. Tilsvarende kan bevægelsens medlemmer stort set afgrænses til beboere i dette byggeri.

Denne bevægelsestype må ikke forveksles med de gængse former for produktions- og konsumentkooperationer der tager deres udgangspunkt på selve markedet. Generelt opstår disse som et reaktionsmønster på hvad Marx kalder den »sekundære udbytning«²⁶; først og fremmest baseret på »snyd« og »svindel« i cirkulationssfæren. Heroverfor sikrer produktions- og konsumentkooperationerne fremkomsten af »normale« kapitalistiske konkurrencebetingelser på markedet.²⁷

24. Høgsbro, Kjeld: »Fra socialpolitik til selvhjælp«
Udateret paper, fremlagt i NSU-kreds 11 1984

25. Information, 12-13/11 1983

26. 26 Marx, 1970, op.cit.

27. Olofsson, 1979, op.cit.

6.4. Bevægelseernes organisationsteknologi

Som nævnt indledningsvis er det blevet hævdet, at der til de sociale bevægelser knytter sig en bestemt organisationsforståelse. Heroverfor mener vi, at en reel analyse af bevægelseernes organisationsteknologi må tage udgangspunkt i en samfundsmæssig bestemmelse af de respektive bevægelsers ambitioner og den nystrukturerende af forholdet mellem markedet, staten og civilsfæren der er knyttet hertil. Dette er bl.a. givet ved bevægelsens medlemsgrundlag, om det drejer sig om lokale versus nationale bevægelser, samt betinget af de respektive bevægelsers sagsområder og påvirkningsmuligheder.

Når de sociale bevægelser er i stand til at holde en flad struktur i deres organisation, er det ikke blot legemliggørelsen af deres demokratiideal. Det hænger også sammen med, at den interesseuddragelses- og interesserpræsentationsproblematik de står overfor, er langt enklere end den landsdækkende socialdemokratiske arbejderbevægelse står overfor. Forskellen kommer bl.a. af at have et enkelt emne i relation til velfærdsstatskomplekset fremfor lønarbejderklassens samlede sociale situation i produktion såvel som reproduktion som organisationsgrundlag. Hvad der dog ikke er det samme som at benægte, at den traditionelle arbejderbevægelse sagtens kunne være mindre hierarkisk, topstyret og bureaukratisk i sine former. Naturligvis kunne medlemsdemokratiet, repræsentationen af gulkravene og apparatets bevægelighed og medlemmernes mulighed for at være aktive sagtens forbedres. Den repræsentative sammenfatning af krav og interesser kan man imidlertid ikke sætte sig ud over.

På det organisationsteknologiske område vil vi foretage en overordnet distinktion mellem to typer bevægelser. Det handler *på den ene side* om de kulturrevolutionære bevægelser, der qua den del af deres kampe og ambitioner som angår de selvrealiserende og selvudviklende aspekter rækker ud over traditionelle former for politik; det er særligt indenfor denne bevægelsestype man næsten altid møder en uhierarkisk/flad organisationsstruktur. For så vidt angår disse bevægelsers realpolitiske målsætning, har man set eksempler på, at de bevilgende myndigheder har forsøgt at påtrykke bevægelserne et borgerligt foreningsmønster (BZ) eller give bevægelsen et institutionsagtigt præg (Grevinde Danner). På *den anden side* handler det om de mere statsorienterede miljø- og realkonsumevnebevægelser, der som ambition har en nystrukturerende af forholdet mellem marked og stat. Disse bevægelser tenderer i højere grad til at udvikle et organisationskoncept efter borgerlige foreningsprincipper, hvorved de i deres organisationsteknologi i stigende grad konvergerer med den traditionelle arbejderbevægelse. Dette er da heller ikke så mærkeligt, når de strukturelle betingelser for at påvirke velfærdsstaten medtænkes.

For organisationsanalysen er endeligt at bemærke, at bevægelseernes delsejre, som tilfældet har været for arbejderbevægelsens vedkommende, kan have en nystrukturerende tilbagevirkningseffekt på bevægelseernes

organisationsopbygning. På boligområdet er der f.eks. indført borgerdeltagelse i byplanlægningen²⁸. Disse administrative forandringer påvirker naturligvis betingelserne for de sociale bevægelser sammenholdskraft og deres indre organisationsstruktur. Når deltagelse og indflydelse institutionaliseres, vil den sociale bevægelse tendere til enten at blive overflødiggjort eller integreret.

7. Afsluttende markeringer på forholdet mellem (den) gamle og (de) nye bevægelser

Velfærdsstatskompleksets udfoldelse efter 2. verdenskrig har resulteret i en nystrukturering af forholdet mellem marked, stat og civilsfæren. Medens de statslige interventioner har modificeret den rent markedsformidlede reproduktion, er staten samtidig blevet en forudsætningsinstans for markedets funktion²⁹. Denne sammenfletning mellem marked og stat har ændret de historiske udtryk for de fundamentale eksistensinteresser, og medført en forskydning af betingelserne for klassens reproduktion. Herunder er der sket en fler-facetteret nydannelse i artikulationsmønsteret.

For det første har dette manifesteret sig i opkomsten af nye lønmodtagerpartier gennem afskalninger til højre og venstre for socialdemokratiet. Dannelsen af disse nye partier genspejler nydannelser i reproduktionssituationens strukturering, ligesom disse partier har et mere snævert klassegrundlag end de traditionelle partier. Medens højreafskalninger appellerer til segmenterede politiske interesser (CD som bil og parcelhusejernes frontkæmper), repræsenterer venstreafskalninger (SF/VS) et opgør med den socialdemokratiske arbejderbevægelses samlede forståelsesprogram.

For det andet har fagbevægelsen i stigende grad orienteret sig mod staten, hvad der har sin baggrund i, at eksistensniveauet i høj grad bestemmes af den velfærdsstatslige omfordeling. På organisationsplanen er dette kommet til udtryk ved, at arbejderbevægelsens sfærespecifikke organisationer i stigende grad knyttes sammen via og over staten. Samtidig involverer dette opbrudstendenser i organisationernes distinkte sfære-orientering. For så vidt angår fagbevægelsen har dette manifesteret sig ved, at man i stigende grad har artikuleret interesser indenfor det socialpolitiske, økonomiske, finanspolitiske felt etc.

Endelig repræsenterer de nye sociale bevægelser tilkomsten af en tredje artikulationsform ved siden af interesseorganisationerne og partierne.

28. Jensen, John et.al.: »Byudvikling og sociale bevægelser«
i *Politica*, årg. 13, nr. 2, p. 103-118

29. Hansson, F./Nielsen, P. Lærke: »Statsintervention og reformismekritik«
i *Kurasje* 23/24, København 1980

Diskussionen af de sociale bevægelseres mulighed for at undgå de kløfter, andre traditionelle interesseorganisationsformer er faldet i, kan passende tage udgangspunkt i en oversigt over fordele og ulemper ved at artikulere interesser som social bevægelse. Stikordsagtigt kan disse fastholdes som følger:

Fordele: Enkelt-emne fokuseringen giver mulighed for at koncentrere alle ressourcer på et felt. Dramatisk selviscenesættelse eller emnets aktualitet giver mediebevågenhed. Man er ny og endimensional og uden forpligtelser overfor totalsamfundet, ligesom man ikke er bundet af medansvar, kompromisser og integrerende apparater. Man kan mobilisere forargelsens, vredens og begejstringens engagement. Flad hierarkisk struktur og aktivist-basering kan sikre bevægelse mod at blive kuppet/overtaget af en enkelt politisk tendens. Evnen til at slå igennem afhænger mindre af medlemstal og apparater end af emnets mulighed for at vinde sympati. Uden nærmere dokumentation kan man fremstå som repræsentant for folket, de basale græsrodder og de sande behov etc.

Ulemper: Man er uden for de normale indflydelseskanaler. Uden medbestemmelses-, hørings- og repræsentationsret. Man skal først til at vinde anerkendelse. Disse forhold tilsammen tenderer til at gøre en vedvarende mobilisering nødvendig, hvad der naturligvis kræver mange ressourcer. Man mangler et permanent apparat. Står muligvis uden synderlige erfaringer. Stillet overfor tilbud om delvis indrømmelse kan man være lammet af mangel på klar besluthingsstruktur. Den anden side af mediebevågenheden er medieafhængighed. Er man ikke »ny« eller dramatisk mere får man særdeles vanskeligt ved at blive hørt. Det er svært at bevare rene hænder og vedblivende være uforpligtet, hvis man samtidig vil sikre resultater. Jo større tilslutning en bevægelse får, jo mindre vil den andel af bevægelsen, der ser et samfundspolitisk perspektiv i kampen, være. Evnen til på et øjeblik at svulme fra et lille sekretariat til en kæmpedemonstration er samtidig tendensen til på et øjeblik igen at kunne blive reduceret til den lille kerne. Lige så let det er at gribe et emne og gøre sig til talsmand og repræsentant for det, ligeså let har andre ved at oprette konkurrerende »bevægelser«. Manglen på klare demokratiske strukturer udarter let til den inderste kernes »diktatur« eller de særligt aktive aktivisters oligarki etc.

Bevægelsernes styrke og svaghed er altså på en gang, at de tematisk er struktureret efter et emne. De kan sætte alle kræfter ind på et felt, men bekymrer sig ikke om at holde sammen på den samlede reproduktionsstruktur. Der er tale om et en-strengt solidaritetsprincip (daginstitutionsbevægelsen består af småbørnsforældre m.v.)

Heroverfor forsøger arbejderbevægelsen at kombinere de forskellige sider af eksistenskampen. I arbejderbevægelsen er indlejret et særligt koncept om reproduktionskampens organisering (komplementaritet og sammenhæng i reproduktionskampen på marked og stat), og bevægelsen udgør ikke blot i deskriptiv forstand summen af arbejderklassens organisationer. Konceptet angiver, at ingen dele af klassen kan klare sig med at organisere sig i forhold

til én enkelt sfære/reproduktionsproblem. I modsætning til de nye sociale bevægelser er arbejderbevægelsen endvidere organiseret på et samfundspolitisk forståelsesprogram.

Dette forståelsesprogram har efter 2. verdenskrig i stigende grad fået en nationaløkonomisk perspektivering. Dette har *på den ene side* været betinget af, at den socialdemokratiske arbejderbevægelse ikke blot organiserer arbejderklassens eksistensinteresser og søger at virkeliggøre dem, men at socialdemokratiet som statsbærende også forvalter deres gennemførelse; *på den anden side* er det en refleks af en forskydning af betingelserne for at tilvaretage arbejderklassens reproduktionsinteresser på grund af nystruktureringen af forholdet mellem marked og stat gennem velfærdsstatskompleksets udfoldelse.

Arbejderbevægelsen har præget velfærdsstatskompleksets udvikling. Med andre ord har arbejderbevægelsen været medproducent af den strukturelle påtrykning, den har været udsat for i et langt historisk perspektiv. Samtidig er de nye sociale bevægelser ikke blot børn af velfærdsstatskomplekset, men er ligesom den gamle arbejderbevægelse snævert forbundet med og afhængige af dette omdrejningspunkt. Nogle af de sociale bevægelser arbejder for en statslig subventionering med henblik på sociale enklavedannelser (Christiania, BZ m.v.), medens andre for en øget statslig markedsregulering og markedsstyring (miljø- og konsumebevægelserne). Som vist er bevægelserne betinget af de særlige former som velfærdsstaten har antaget i Danmark.

Konceptet omkring øget statslig markedsregulering og markedsstyring korresponderer med ambitionerne i den traditionelle arbejderbevægelse. Da de nye sociale bevægelser imidlertid ikke er samfundspolitisk forpligtigede, udgør de indenfor hvert deres felt et *punktuel* opgør med arbejderbevægelsens nationaløkonomiske forståelsesprogram. Overfor arbejderbevægelsens traditionelle reformisme og helhedssyn repræsenterer de nye sociale bevægelser mere radikale forhåbninger til statsmagten indenfor hvert deres felt.

Samtidig med at de sociale bevægelser har statsmagten som formidlingsinstans i deres kampe, forholder de sig primært til reproduktionssfæren i bred forstand. Produktionens (spild-) produkter, reproduktionssfærens organisering, den velfærdsstatslige omfordeling m.v. Bevægelsernes konstitutive støt-tepunkter i reproduktionssfæren giver bevægelserne et uklart klassegrundlag. I bevægelserne organiseres samfundsborgere med lyst og overskud til aktivisme. Dette i modsætning til arbejderbevægelsen, der har sin tyngde i fagforbundene som markedsorganisationer. I arbejderbevægelsen er indlejret et klasseprojekt, en klassemæssig reaktion på samfundsforholdene, med lønarbejdet som det centrale omdrejningspunkt³⁰. I kraft af organiseringen

30. Olofsson, Gunnar: »Nya och gamla sociala rörelser«
Manus, udkommer efteråret 85/foråret 86 i »Gløder«, AUC

omkring lønarbejdet udgår arbejderbevægelsen fra de grundlæggende modsætninger og strukturerende principper i de kapitalistiske samfund.

Arbejderklassens organiseringsbestræbelser indebærer forsøg på at præge og ændre kapitalens samlede reproduktionslogik, hvorfor arbejderbevægelsen nærer en kvalitativ ny samfundsformation ved sit bryst. Heroverfor giver bevægelsernes diffuse rekrutteringsgrundlag (samfundsborgere) og deres et-emne-orientering et tilsvarende diffust perspektiv på samfundsudviklingen.

Som vi har påpeget varierer organisationsstrukturen i de nye sociale bevægelser med bevægelsens rekrutteringsgrundlag, sagsområde, påvirkningsmulighed, om der er tale om nationale versus lokale bevægelser etc. Bevægelsernes indre organisationsstruktur er med andre ord en refleks af de strukturelle betingelser for at føre kamp i det borgerlige samfund. Der er altså en konvergens hvad angår organisationsformernes struktureringsprincipper mellem (den) gamle og (de) nye bevægelser.

Betragtes bevægelserne i deres samlede struktur kan bevægelserne siges at være et bredere korrektiv til den traditionelle arbejderbevægelse. I en vis forstand kan man tale om, at bevægelserne udgør en »omgangsskrue« i forhold til velfærdsstatskomplekset. Problemet er imidlertid dels at de ukoordineret slås på flere fronter samtidigt, dels at de er bragt i defensiven under den aktuelle krise. Det afgørende problem for bevægelserne ligger dog i, at de qua deres kampfelter og rekrutteringsgrundlag står uden magtmidler, ligesom de ikke er repræsenteret på den parlamentariske scene. For at realisere deres tema må de gå over det etablerede politiske system. Som følge heraf ønsker de forskellige bevægelser i varierende grad at samarbejde med fagforbund og partier. Omvendt forsøger partierne at reflektere de sociale bevægelseres aspirationer.

I denne transformationsproces fra bevægelse til parti vil bevægelsernes tema blive underlagt generelle helhedshensyn. Bevægelsernes manglende evne til at etablere en organisk forbindelse mellem de forskellige temaer/kampfelter finder så at sige sin løsning i partierne. Herunder vil de utopielementer, der måtte ligge i de nye sociale bevægelser, blive omformet efter økonomiske statsrationelle hensyn.

Tematisk har bevægelserne altså haft indflydelse på de gamle partier. Bevægelsernes store tilslutning har bl.a. aftunget en skærpelse af socialdemokratiets profil i forhold til ligestilling, nedrustning, borgerindflydelse m.v. Under denne proces tenderer de sociale bevægelser dog til at blive overflødiggjort; dels ved at deres tema institutionaliseres, og dels ved at det overtages af de »gamle« partier. Vi kan vanskeligt forestille os en permanent mobilisering omkring et enkelt emne. Som eksponent for en nydannelse i artikulationsmønsteret er de nye sociale bevægelser med andre ord en labil størrelse.

NORDISK FORUM

*tidsskrift
for kritisk forskning*

Tlf.:
DK 01-114031

Postgiro-nr.
DK 5 58 58 56

Nordisk Forum
Linnésgade 22 B, 5.
DK-1361 København K
(Danmark)

38 "Kritisk teori og sociale bevægelser"

debatnummer om Habermas' kommunikations-
og samfundsteori med meget mere

39/40 "Two for the show - musikalternativer mellem motkultur och industri"

41 "Kønsproduktion"

42 "Nordens Fremtid"

43 "Ungdomskultur"

ungdomskultur mellem statsligt formynderi,
objektgørende forskning og forsøgene på at
skabe egne livsrum - desuden debat om so-
cialpolitik og velfærdsstat

44 "Vi higer og søger . . ."

frigørelsesperspektiver i den kritiske sam-
fundsvidenskab - Habermas under luppen
igen, søgende modernitetskritik sættes i spil

45 "Individ og samfund"

om individødelæggelse og samfundsudvikling -
stikordene er: Foucault, antipsykiatri, gale-
bevægelse, modstand mod "kødhakkeren" og
institutionskritik

46 "Kontrol med ungdommen"

(udk.marts86)

Enhedspris:
60 d. kr.
Ved køb af 10
stk. 50% RABAT

Abonnement:
nr. 41-44 195 d. kr.
Løssalg: 65 d. kr.

Abonnement:
nr. 45-46 225 d. kr.
Løssalg: 75 d. kr.

Velfærdsstatspolitik og velfærdsstatskritik

Mogens Holm

Velfærdsstatsforskningen har i de seneste år i hovedsagen handlet om selve statens indretning, om klassekampens indvirkning på udfyldning af politikkerne og om de økonomiske konsekvenser af velfærdspolitikkerne. Interventionernes indvirkning på arbejderklassens kulturelle, normative, sociale og politiske forhold har derimod i ringe udstrækning været genstand for analyse og diskussion.

I denne artikel vil jeg skitsere nogle problemfelter omkring arbejderklassens kampformer indenfor rammerne af det borgerlige demokrati, om den borgerlige offentligheds forudstrukturering af livsformer og om statspolitikken som trussel imod arbejderklassens privatsfære.

Indledning

Den danske velfærdsstats krampetrækninger har sat skub i den sociologiske og politologiske forskning på staten.

Velfærdsstatsforskningen¹ har i de seneste år ekspanderet voldsomt. Efter den borgerlige Schlüter-regerings tiltrædelse er venstrefløjens interesse for velfærdsstatens funktionsmåde og politikgrundlag forøget. Der kan skimtes en vis nostalgi overfor den periode, hvor socialdemokratiet havde hegemoni over staten og udviklede velfærdsstaten. 80'ernes stats- og politikforskning har taget fat på kortlægning af velfærdsstatens udfyldning af statsapparatets funktionsmuligheder og funktionsgrænser.

Velfærdsstatens opkomst er foranlediget af socialdemokratiets fremgang i løbet af 60'erne, hvor lønarbejdets udvidelse forøgede partiets politiske grundlag og stemmetal ved folketingsvalgene. SD fik hegemoni over staten og havde i hovedsagen regeringsmagten - med korte afbrydelser - indtil 1982.

I denne periode udvikledes interventionsstatens foranstaltninger overfor arbejderklassens reproduktionsforhold.

1. Som udtryk for denne blomstring kan tages Center for Velfærdsstatsstudier som har organiseret forskere der arbejder med forskning af velfærdsstaten. De projekter, der bliver informeret om og som har været fremlagt på CVS-symposier i 1984 og 1985 er meget varierende og der kan ikke trækkes en rød tråd igennem deres hensigter og formål. Mine efterfølgende betragtninger om indholdet i forskningen bygger på fornemmelse, men kan afprøves ved at sammenholde min tese med indholdet i seminaret 1984, som er gengivet i et arbejdspapir »CVS-symposium«, Sociologisk institut 1984, og indholdet i plenumforelæsningerne i seminaret i 1985.

I velfærdsstatsundersøgelserne er det blevet bemærket, at arbejderklassen har bakket op bag SD og fagbevægelsen, og har givet styrke til realisering af velfærdspolitikkerne. Det er således arbejderklassen, der igennem politisk og faglig organisering har tilkæmpet sig de rettigheder og den sikkerhed, som velfærdsstaten indebærer.

SD og LO har kæmpet for deres interesser indenfor de rammer, som er sat af det borgerlige demokratis parlamentariske system. Interesseartikulationen er omgrænset af de borgerlige spilleregler, formidlet igennem et demokratisk centralistisk repræsentationssystem, sorteret af det offentlige bureaukrati og fjernet fra den basis hvorfra interesserne stammer.

Klassekampens aktioner filtreres ind i en borgerlig offentlighed, som medfører en institutionalisering af kampen. Kamperspektivet på »gulvet« bliver til interesseformidling igennem det politiske bureaukrati, og netværket imellem arbejderne bliver til et repræsentationssystem i den borgerlige offentligheds institutioner.

Den demokratiske parlamentarisme er offentlighedsrammen bag velfærdspolitikken. Det er herigennem de private reproduktionsinteresser bliver til offentlige interventioner.

De velfærdsstatslige interventioner har altså flere aspekter og konsekvenser end den indkomstoverførsel og den sociale sikkerhed, som velfærdsstatsforskningen beskæftiger sig med igennem en fokusering på *statsfunktioner* og *statsmagt*. Politikken virker også ind på arbejderklassens privatssfære, privatlivet, på sociale-, kulturelle og politiske forhold, på bevidstheden og kollektiviteten.

Velfærdsstatsforskningen overser interventionernes indflydelse på arbejderklassens befrielseskamp. Kampen for befrielse starter i klassens selvorganisering, bearbejdelse af erfaringer med undertrykkelsen og udvikling af et »selvrådigt« demokrati. Den borgerlige offentlighed hæmmer disse elementer i befrielseskampen, og har således indflydelse på friheden og tvangen i arbejderklassen.

Denne artikel er først og fremmest en tematisering af aspekter af velfærdsstatens funktioner, som den traditionelle forskning ser bort fra. Men der lægges også op til et andet forskningsprogram om reformismens understrømme, der skylder ind under arbejderklassens grund i privatssfære, kultur og normer, som bliver truet og måske ødelagt.

De politiske perspektiver i statskritikken

Den danske venstrefløj er på flere måder blevet taget på sengen i statskritikken. I første omgang har det været centralt for den socialistiske politikforskning at kritisere den statslige udvikling, men samtidig måtte den tage til efterretning, at staten også var en nødvendighed for arbejderklassen. Dernæst har venstrefløjen indgået i strategiovervejelser angående statens fortsatte udvikling og på dette grundlag udarbejdet krav til dens ekspansion. I dette

temafelt er venstrefløjen - stort set omfattende alle grupper på fløjen - endt i en modsigelse mellem på den ene side at kritisere statens funktioner og på den anden side kritisere, at staten ikke udvider disse funktioner.

Michael Krätke mener, at venstrefløjen er løbet ind i en modsætning ved

»... på den ene side (at have) indvendt imod velfærdsstaten, at den officielle målsætning - i retning af at overvinde nød og social usikkerhed - principielt ikke kunne realiseres under kapitalisme. På den anden side har venstrefløjen altid målt dens præstationer i forhold til disse målsætninger og bebrejdet den, at den kun realiserer dem utilstrækkeligt...«²

Konsekvenserne af statskritikken peger ikke i retning af fjernelse af den borgerlige stat, ihvertfælde ikke før kommunismen er gennemført. Og indtil da har venstregrupperingerne ikke noget svar på antagonismen i velfærdsstaten, men peger på ineffektiviteten og den udeblivende sociale lighed. Samtidig forekommer der ikke noget alternativ indenfor det borgerlige demokratis og parlamentarismen rammer, og derfor er spørgsmålet om realisme i hovedsagen et pragmatisk forhold.

Konsekvensen er en akcept af velfærdsstatens funktioner og på dette punkt er der betragtelige ligheder imellem de borgerlige og de socialistiske partiers indstilling til velfærdsstaten. De borgerlige partier splittes ligeledes imellem afsky overfor og akcept af velfærdsstaten. Den borgerlige politik har tilbagevendt til neo-liberalisme på dagsordenen, og ser på den måde velfærdsstaten som en institution der forsøger at helbrede en sygdom, som den selv er anledning til. På den anden side er det ikke den værste måde at organisere det borgerlige samfund på og forsåvidt forekommer, der ikke noget alternativ.

Den borgerlige politik har også et antagonistisk forhold til velfærdsstaten ved på den ene side at være kritisk overfor velfærdspolitikens skadelige indvirkning på markedsøkonomien, men på den anden side at se dens nødvendighed i øjnene.

»Den pinlige hemmelighed ved velfærdsstaten er, at mens dens indflydelse på den kapitalistiske akkumulation nok kan være destruktiv (som den konservative analyse så udtrykkeligt påviser), ville dens afskaffelse være direkte nedbrydende, (en kendsgerning som de konservative kritikere systematisk ignorerer)³.

Den væsentligste forskel på venstre og højre politik handler ikke så meget om forholdet til velfærdsstaten, men langt mere om holdning til alternative

2. Michael Krätke. Om velfærdsstatens politiske økonomi - og den ufuldkomne kritik deraf, i Kurasje nr. 34, 1984.

3. Claus Offe. Nogle modsætninger i den moderne velfærdsstat, i CVS-symposium, Sociologisk institut 1984.

muligheder for organisering af det sociale sikkerhedsnet. Herom har venstrefløj - principielt - et andet samfundsbillede som grundlag for forestillingen. Den bevidste arbejderklasse og det levende proletariat har en plads i venstrefløjens samfundsbillede, men er helt udenfor den borgerliges. På dette punkt er der væsentlig forskel på den socialistiske og den borgerlige politik, men problemet er at venstrefløj ikke har gjort anvendelse af de dele af samfundsbilledet, som bygger på socialistisk demokrati og selvorganisering.

Venstrefløj har simpelthen glemt tilstedeværelsen af proletariats erfaringer og evne til selvorganisering, og en vigtig grund hertil er, at arbejderklassen også selv har glemt evnen til erfaringsindsamling i kollektive sammenhænge, i takt med at disse elementer er blevet hæmmet af den velfærds politik, som har gjort selvorganiseringen overflødig og selvrådigheden til en møllesten om halsen på det borgerlige demokrati.

Venstrefløjens kritik af staten har ikke medført udvikling af alternative løsninger til de offentlige socialpolitiske interventioner. Udvikling af alternativer har været hæmmet af en skræk for, at alternativer til det offentlige tages som bidrag til den privatiseringsform, som den borgerlige regering pt. lancerer. Dette dilemma har ført til den holdning, at statsfunktionerne er kritisable, og desuden er der al for lidt af dem.

Nogle historiske træk af fagbevægelsens og socialdemokratiets indflydelse på velfærdsstatens udvikling

Den danske fagbevægelse og SD har i fællesskab haft omfattende indflydelse på den socialpolitiske og arbejdsmarkedspolitiske udvikling, især i perioden efter 1960. Denne indsats har givet den danske arbejderklasse forskellige former for sikkerhed i reproduktionen.

Det vigtigste mål for velfærdspolitikken har været at sikre grundlaget for reproduktionen i situationer med indkomstbortfald - pga. sygdom, arbejdsløshed - at udligne forskelligheder i reproduktionsomkostningerne - børnepenge, boligsikring - og at statsliggørelse visse dele af husarbejdet igennem institutioner til pasning af børn, unge og ældre -vuggestuer, børnehaver, fritidshjem og alderdomshjem.

Velfærdspolitikken har således både tjent det formål at gøre arbejderklassens reproduktionssituation tryk - ved tab af løndindkomst bryder familielivet og boligsituationen ikke sammen - og at sikre arbejdslevnets opretholdelse, at klassen genskabes og, at der er kontinuerlig leverance af arbejdskraft til markedet som søges reguleret i forhold til efterspørgslen.

I velfærdspolitikken er der både sociale og arbejdsmarkedsmæssige aspekter. Velfærdsstatens interventioner har medført vigtige forbedringer i arbejderklassens livs betingelser og resultatet har i høj grad været en succes for det socialdemokrati der har kæmpet for det sociale sikkerhedssystem.

Men den danske socialpolitik har også været forbundet med omkostninger for arbejderklassen:

Arbejderbevægelsens historie i begyndelsen af dette århundrede, indeholder eksempler på, hvordan arbejderklassen selv har udviklet løsninger på de problemer, der er opstået når kapitalismen har været i krise, når arbejdsløsheden har grebet om sig og lønindkomsten er forsvundet.

Der er eksempler på, at arbejderne selv har igangsat produktion, organiseret hjælpekasse til de fattigste og lavet forsikringer i forbindelse med sygdom.⁴ Løsningen af de sociale problemer har i visse perioder været funderet i arbejderklassens egne beslutninger og normer for solidaritet. Der er eksempler på, hvordan grupper af arbejdere omkring arbejdspladser eller boligområder har måttet tage stilling til i hvilket omfang økonomiske og sociale problemer skal kollektiviseres og løses i fællesskab. Denne form for selvorganisering har forudsat tilstedeværelse af et socialt netværk og har givet muligheder for udvikling af kollektive erfaringer.⁵

Nødvendigheden af arbejderklassens selvorganiserede løsninger på livets problemer er en følge af klassens frihed fra produktionsmidler og frihed for tvang; en frihed der har været en hindring for kapitalismens frie udfoldelse og som har nødvendiggjort en mere institutionaliseret organisering igennem fagforeningerne og igennem socialdemokratiet.

Det selvorganiserede sikkerhedsnet er der ikke nogen anledning til at romantisere. Det har været skrøbeligt, kun omfattet visse lokale arbejderforeninger og meget afhængig af det materielle grundlag som den pågældende gruppe af arbejdere har været i besiddelse af.

Kapitalismens udvikling har stadig ikke givet mere omfattende muligheder for udvikling af selvorganisering, men har i den hidtidige periode forøget behovet for ensartede forhold i hele nationen funderet i et lovkompleks, der gælder for alle og som sikrer genskabelse af arbejdslevnen.

For arbejderklassen har den lokale selvorganisering været utilstrækkelig i forhold til udviklingen på arbejdsmarkedet og der har udviklet sig et krav om ensartede reproduktionsbetingelser, som forudsætningen for lige betingelser for konkurrencen på arbejdsmarkedet.

Arbejderklassen har altså, igennem arbejderbevægelsen og arbejderpartiet, kæmpet for indførelse af det lovkompleks som er grundlaget for udviklingen i interventionsstaten og for den offentlige indblanding i klassens reproduktions-

4. Se Michael Vester. Proletariatets opståen som læreproces. Historievidenskabens skriftserie no. 7. Forlaget GMT 1978. Der bygges her på erfaringerne i England i perioden 1832-1834, hvor der oprettes syndikalistiske industrifagforeninger og udvikledes kooperative institutioner. Som svar på den teknologiske arbejdsløshed satte arbejderne selv produktionen igang.

5. I bogen »Family and Kinship in East London«, Pelican Book, A595, skriver Michael Young og Peter Wilmout om forholdene i Londons arbejderkvarterer i omkring 1950.

forhold. Dette er et element i reformismen: På den ene side stiller arbejderklassen krav om sikkerhed i reproduktionen, og på den anden side bliver dette krav tilfredsstillet på betingelse af den borgerlige stats herredømmeforhold.

Velfærdspolitikens grundlag og konsekvenser under højkonjunkturen

Statens planøkonomi og privatsfæren

Forsøget på at introducere en planøkonomi blev startpunktet for udvikling af den politik, som skulle involvere staten i markedsmekanismerne, et forsøg på at dæmpe og styre markedssvingningerne og på at regulere produktionen af arbejdskraft. »Planøkonomien« vandt aldrig indpas i Danmark, men der indførtes i stor udstrækning reguleringer inspireret af keynes økonomiske teori, hvor offentlig kontrol med relationen imellem konsum og produktion igennem forøgede offentlige udgifter, betragtedes som værende ønskeligt og nødvendigt.

Det danske socialdemokrati har forsøgt - og i nogen udstrækning er det lykkedes - at anvende økonomisk planlægning i noget man kunne kalde en socialiseret form, for at afhjælpe kapitalismens krisetendens, fordele indkomsten blandt lønarbejderne, sikre den fulde beskæftigelse, og for at mobilisere og frigøre arbejdskræfter. Den økonomiske planlægningspolitik blev realiseret i sociale reformer som opprioriterede offentlige udgifter.

Ideologien bag den socialdemokratiske velfærdspolitik har på længere sigt været demokratisk vej til socialisme, og på kortere sigt har det været vejen til fjernelse af social ulighed og til ligestilling imellem kønnene.

De offentlige tilskud til arbejderfamilier med høje reproduktionsomkostninger, f.eks. pga. mange børn, dyr bolig m.v., har haft en kompenserende effekt på variationerne mellem leveomkostninger og lønindkomst. Men stadig er der kun tale om omfordeling indenfor klassen af lønmodtagere, og den danske skattelovgivning har siden 1950'erne, været sådan indrettet at det er mellemindkomsterne, der betaler til de lavestlønnede, eller til de der overhovedet ikke har lønindkomst. De højestlønnede arbejdere rammes i ringe udstrækning, fordi de har muligheder for at anvende de forskellige skattefordele.

Velfærdspolitikens indflydelse på de sociale uligheder har således nogle begrænsninger. For det første fordi udjævningen ikke har indflydelsen på forskellen imellem klasserne, og for det andet fordi udjævningen indenfor selve arbejderklassen kun omfatter en mindre del.

Den fundamentale forudsætning for understøttelse og omsorg har været behovet for frigørelse af arbejdskræfter til arbejdsmarkedet. Dette har medført at en større andel af den totale »arbejdskapacitet« er blevet placeret i produktionen og en faldende andel som arbejde i forbindelse med reproduktionen og regenerationen per familie i arbejderklassen. I perioden fra

1930'erne til i dag har den fulde arbejdstid pr. familie indeholdende to voksne af modsat køn og evt. et antal børn, er steget.

Selv om teknologiudviklingen nødvendiggør mindre arbejdstid pr. fremstillet produktenhed giver ægtefæller i 60'erne mere arbejde til udbygning og undertrykkelse i den kapitalistiske produktion end de gjorde i 1930.

Den offentlige sektor er blevet udvidet på reproduktions- og regenerationsområdet til forøgelse af arbejderklassens sociale sikkerhed, men samtidig har det bureaukratiske system ekspanderet til registrering og kontrol af ydelsesmodtagerne. Modtagelse af forskellige former for sociale hjælpeforanstaltninger forudsætter ikke alene, at modtagerne skal dokumentere et behov for ydelsen, men yderligere også har en adfærd, der er »klientværdig«. Ved modtagelse af socialhjælp - f.eks. i forbindelse med bortfald af løn ved arbejdsløshed, sygdom eller ulykke - forudsætter bistandskontoret indblik i modtagerens private økonomi, og i nogle tilfælde, f.eks. i forbindelse med kontanthjælp, fremlæggelse af budget og regnskab for det private forbrug. Bistandskontoret har kun mulighed for at dække dele af udgifterne, hhv. tvinge modtageren til at ændre sine økonomiske forhold, f.eks. ved at underkaste sig af-alkoholisering, som forudsætning for ydelsens modtagelse.

En anden og måske vigtigere pointe er det offentliges overtagelse af en del af den børneopdragelse og omsorg som tidligere foregik i familien. Disse opdragelses- og omsorgsinstitutioner drives af offentligt ansatte professionelle socialarbejdere og pædagoger, der er uddannet på de statsligt drevne uddannelsesinstitutioner. Dette er ikke en kritik af forskellige typer af professionelle socialarbejdere i de offentlige sociale institutioner, men er en måde at gøre opmærksom på den betydning, som staten har på opdragelse og socialisering, udvikling af sociale normer og borgerlige sædvaner. Og dette er også en måde at motivere til utopisk tænkning om socialt arbejde organiseret udenfor det offentlige regi, med professionelle socialarbejdere organiserede f.eks. af fagforeningerne, af sociale bevægelser eller i boligområderne.

I Danmark kan man tale om statslig socialisering af befolkning fra vugge til grav og som konsekvens heraf, offentlig kontrol med kulturel udvikling og sociale normer. Denne udvikling af den borgerlige stats kontrol gør det meningsfuldt at diskutere indholdet i de offentlige interventioner. Hensigten her er en vis ensretning - homogenisering - via en regulering fra den statslige administration. Vi står her overfor en vis ensretning af uddannelsens og opdragelsens indhold, der ser bort fra individuelle kvalifikationer og fra børn og unges klasse-specifikke erfaringer.

I denne diskussion er der fra min side ikke taget stilling til om opdragelse i kernefamilien er at foretrække frem for opdragelse i offentlige børnehaver og fritidshjem. Det er min hensigt, at understrege at den forøgede offentlige intervention i børneopdragelsen indebærer muligheden for forøget offentlig kontrol, og indebærer risikoen for at klasseerfaringerne udskiftes med borgerlige normer og holdninger.

Familiepolitik og familien

»Par princip« er familien et fristed for arbejderklassen, fordi hverken stat eller kapital har muligheder for direkte tvangsforanstaltninger overfor familien. Der er ikke nogen instans der kan tvinge arbejderne til at leve i kernefamilie. Ikke desto mindre lever 70% af den voksne befolkning i kernefamilie i dag (1985), i familier bestående af to modsatkønnede voksne evt. med et antal børn⁶.

Staten har meget ringe muligheder for tvangsmæssige foranstaltninger overfor familien og overfor familiens medlemmer. Det gælder både i forbindelse med at tvinge familien til en bestemt boligform, til anvendelse af børnehaver og fritidshjem, og det gælder også mht. at beskytte familiens medlemmer overfor vold og mishandling i familien. Imellem familiens medlemmer gælder der helt andre regler og praksis, end når det drejer sig om vold og voldtægt på offentlige steder eller i forhold til personer udenfor familien.

Men statens interesse i interventioner overfor familien er stor og disse kontrol- og reguleringshensigter har måttet gennemføres på andre måder end igennem direkte tvang.

Hele det familiepolitiske område indeholder *tilskyndelser* og *tilbud*, som omgiver arbejderfamilierne som *adfærdsrammer*. I valget af bolig, børneproduktion og konsumvaner indarbejdes denne adfærdsramme, som en forudsætning for etablering af en livsform på et gennemsnitligt niveau.

Uden anvendelse af tvang er familien blevet et formidlingscentrum for mange statslige interventioner, hvor hensigten såvel kan være resultater indenfor familien som udenfor familien⁷. Disse hensigter kan deles op i 3:

1. Interessen for regulering af børneproduktionen har en lang historie bag sig. Indenfor disse rammer kan jeg ikke bidrage til afklaring af sammenhængen, men befolkningens regeneration ved egen drift har i flere århundreder ikke været i balance, efter statens opfattelse⁸.

I visse perioder har der været tilskyndelser til øgning af børneproduktionen og i andre perioder til formindskelse af børneproduktionen. Dette er også gældende for den danske velfærdsstat der på forskellige måder har søgt at påvirke fødselstallet, bl.a. igennem børnetilskud, hjælp ved fødslen, tilskud til svangerskabsforebyggende foranstaltninger, tilbud om skattelettelser ud fra børneantal, fri abort - godt nok med ringe resultat.

6. Til uddybningen af det statistiske materiale om udviklingen i familiestrukturen kan henvises til mit paper »Changes in the Danish Family Life since Second World War«, Arizona State university 1984. Kan fås på Sociologisk institut, Linnésgade 22, 1361 København K.

7. Bygger på J. Donzelot, Policing in the Families, London 1979. Især afsnit 3, Government through the family, s. 48 ff.

8. Se yderligere Heinsohn, Knieper, Steiger, Menneskeproduktion, Forlaget Kurasje/Sociologi 1981.

2. Regulering af arbejdskraft til rådighed på arbejdsmarkedet. Igennem offentlig institutionalisering af omsorg for børn, unge og gamle har staten bidraget til frigørelse af arbejdskraft til kapitalens udbytning og undertrykkelse.

3. Endelig har interessen for familiepolitik haft hensigter, der i og for sig ikke har noget med selve familieforholdet at gøre. Det drejer sig om den offentlige kontrol med hygiejne, det drejer sig om sikring af undervisningsniveauet og om indarbejdelse af borgerlige normer og holdninger. Disse hensigter følges f.eks. igennem de offentlige børnehaver og det offentlige skolesystem⁹.

Forøgelsen af den mængde arbejde som skal leveres til produktionen pr. familie (nu arbejder to voksne, mod tidligere 1 voksen pr. familie) - har ikke medført et tilsvarende fald i husarbejdet. Selv om husarbejdet industrialiseres - vaskemaskiner, prefabrikeret madvarer, anvendelse af syntetiske byggematerialer m.v. - er husarbejdet ikke afskaffet og kan antagelig aldrig helt forsvinde. Selv med den enorme teknologiske udvikling på dette område kan husarbejdet ikke helt fjernes. Den kvindelige arbejdskrafts forøgede anvendelse i produktionen har ikke medført en tilsvarende aflastning i husarbejdet, som traditionen tro i ægteskaber og ægteskabslignende familier, i hovedsagen udføres af kvinden. Dette viser bl.a. en tidsforbrugsundersøgelse udført af Socialforskningsinstituttet. Man kan derfor regne med at velfærdsstatsudviklingen har medført forøget belastning af kvinderne igennem denne form for dobbeltarbejde.

Selvom der har været en forbedring af arbejderklassens materielle levevilkår, er det et spørgsmål, om der i dag er større lighed imellem kønnene end for 30 år siden. Men det er klart at en del af uligheden imellem kønnene direkte er et resultat af velfærdspolitikken.

Tidligere i arbejderklassens historie har familien været en central social enhed, hvorigennem problemerne blev løst på tværs af kernefamilien, igennem større familiesammenkædninger og på tværs af kernefamilierne i boligområderne¹⁰. Disse sammenkædninger gav muligheder for erfarings-udveksling og bearbejdning og en social kontrol fra bunden. Der eksisterede proletarisk offentlighed, som indeholdt arbejderklassens eget sprog, normer og kultur, som var funderet i arbejderfamilierne selv.

Den proletariske offentlighed og social kontrol

Jeg har tidligere nævnt, at arbejderbevægelsen og arbejderpartiet har formidlet arbejderklassens interesser indenfor rammerne af det borgerlige demokratis parlamentariske rammer. I denne proces omringes klassekampen af de

9. Birthe Siim. Velfærdsstat og patriarkat, i Grus nr. 6, 1982. Elizabeth Wilson, Women and the Welfare State, Tavistock. London 1980.

10. Young og Willmout, op.cit.

borgerlige institutioner og organisationsformer, med repræsentationssystemer, valgordninger osv. der medfører, at arbejderklassens aktioner i reproduktionskampen bliver indsyldt i borgerlig offentlighedsformer. Denne adskillelse imellem de fundamentale kampperspektiver og reproduktionsbehov og så de politiske løsninger hæmmer udviklingen af arbejderklassens egne offentlighedsformer, der sætter af fra kollektiv bearbejdning af erfaringer, deltagelse i løsning af sociale problemer, livssammenhænge og samtidighed¹¹.

I selve arbejderklassens konstitution ligger friheden til at organisere livet udenfor produktionen på egne præmisser. Friheden fra produktionsmidler og fra tvang indebærer som udgangspunkt, at klassen har frihed til at organisere privatssfæren, som et frit valg. Kapitalismens udvikling har medført omfattende begrænsninger i frihedens realitet og de seneste årtiers politikudvikling har forøget kontrollen og yderligere hæmmet den proletariske offentlighed. Den proletariske offentlighed er et alternativ til den borgerlige offentlighed som bygger på arbejderklassens kollektive erfaringsbearbejdelse, selvorganisering og samtidighed. Udvikling af proletarisk offentlighed er en modaktion overfor den ødelæggelse af livssammenhænge som kapitalismens adskilthed, usamtidighed og herredømme medfører.

Når velfærdsstatsforskningen diskuterer interventionernes funktion i arbejderklassens sociale sikkerhed er det vigtigt at betragte de konsekvenser velfærdsstaten har for arbejderklassens reproduktionskamp.

Min tese er, at udviklingen af velfærdsstaten bremser arbejderklassens muligheder for at indsamle og kollektivisere sociale erfaringer fra en generation til den næste, og dermed også begrænset muligheden for udvikling af den proletariske offentlighed, som ifølge Negt og Kluge¹² er resultat af kollektiv bearbejdning af erfaringer med emancipatorisk perspektiv. Denne proletariske offentlighed står i modsætning til den borgerlige offentlighed, hvor erfaringsbearbejdningen erstattes af repræsentativ parlamentarisme. Den borgerlige offentlighed er således begrænsende for arbejderklassens erfaringsbearbejdning og står i vejen for den proletariske offentlighed. Således må velfærdsstaten opfattes som hindring for arbejderklassens emancipation og selvrådighed.

Velfærdspolitik i den aktuelle krise: Udviklingen fra sikring af levevilkår til socialhjælp

Velfærdspolitikken udvikling i perioden med fuld beskæftigelse har ikke kun været en dans på roser for arbejderklassen. Den samfundsmæssige udvikling har budt på forbedrede materielle betingelser og forøget sociale sikkerhed,

11. Oskar Negt og Alexander Kluge har skrevet om dette i bogen *Geschichte und Eigensinn*, 2001, Frankfurt A/M 1981. Jørgen Falk har i artiklen *Historien og utidigheden*, Kontekst nr. 46/1984 fremhævet og fortolket bogens hovedpointer.

12. Ibid.

men udviklingen har også medført omfattende sociale forandringer, intensivering af arbejdet og indførelse af dobbeltarbejde for kvinder. Det må ikke gå i glemmebogen, at forbedringen af levestandarden, flere materielle forbrugsgoder til rådighed, er baseret på at arbejderfamilien i dag i gennemsnit stiller flere arbejdstimer til rådighed for arbejdsmarkedet og for udbytningen - pga. kvindernes forøgede erhvervsfrekvens siden 2. verdenskrig.

Krisesituationen har gjort det umuligt for SD at opretholde kontrollen med statsapparatet. SD er blevet nødt til at tage afsked med denne form for velfærdspolitik, som i lang tid har været en succesfuld måde at organisere det borgerlige samfund på. Mulighederne for at opretholde det sociale velfærdssystem er indskrumpet, og med det aktuelle niveau af arbejdsløshed (forår 1985) er behovet for sociale ydelser steget, samtidig med at ydelsernes finansieringsgrundlag er indsnævret. SD har ikke været i stand til at opretholde det sociale sikkerhedsnet som blev introduceret i 1960'erne.

Det politiske og økonomiske grundlag er forsvundet for fortsættelse af velfærdsstaten. Men samtidig er det heller ikke muligt at fjerne hele velfærdsstatskomplekset fra den ene dag til den anden, med et slag. Medens der på regeringsplan, igennem mange år har været taget beslutning om, at væksten i de offentlige udgifter skal stoppes, er resultatet udeblevet, og det har vist sig nødvendigt at gennemføre en radikal rationaliseringspolitik, hvilket har været muligt for den borgerlige regering uden relation til fagbevægelsen.

Regeringen har søgt at løse problemet ved at nedskære de sociale ydelser (arbejdsløshedsunderstøttelse, bistandshjælp) og ved at privatisere dele af den offentlige service, bl.a. indenfor det sociale område. Dette reorganiseringssprogram satser også på en nedskæring af forskellige offentlige institutioner, hhv. forøge brugernes egen-betaling heraf, således at en del af pasning og forsorg overfor børn, unge og ældre overlades til familierne.

Som tidligere nævnt har de offentlige interventioner overfor arbejderklassens reproduktionsforhold også haft en bagside ved at indvirke på deres privatliv og reproduktionsform. Tendens til offentlig institutionalisering siden 2. verdenskrig har ændret den sociale struktur i arbejderne liv. Denne struktur, og det urbane miljø, boligområderne, er ændret på en sådan måde at det nu, hverken er ønskeligt eller muligt at gen-etablere familien, som den primære sociale enhed for forældre, socialiseringsenhed for den opvoksende generation og omsorg for de gamle. *Befrielse fra de offentlige institutioner kan ikke foregå igennem reprivatisering af disse funktioner tilbage til familien.*

Den borgerlige regerings reorganiseringssprogram vil medføre en tilbageføring af sociale funktioner til familien som der ikke længere er noget grundlag for. Reorganiseringssprogrammet er reaktionært, fordi der ikke længere er basis for disse omsorgsfunktioner i familiestrukturen. Det er også reaktionært, fordi nedskæringerne i finansieringen af de offentlige institutioner, og stigningen i arbejdsløsheden, først og fremmest rammer kvinderne. Derfor

får privatiseringsprogrammet stor betydning for ligheden/uligheden imellem kønnene på arbejdsmarkedet og i familien.

Venstrefløjens dilemma imellem statskritik og krav om øget socialpolitiske foranstaltninger hænger antagelig sammen med, at råbet om nedlæggelse af offentlige institutioner, lukning af bistandskontorerne fører lige i armene på Kristeligt Folkeparti og Det Konservative Folkeparti.

Men kritikken af arbejderklassens afhængighed af velfærdsstaten medfører ikke at funktionerne og reproduktionsansvaret tilbageføres til familien. Kritikken bør medføre *demokratisering af institutionerne, fjernelse af den sociale kontrol og overførsel af midler* for det sociale område, til arbejderklassens selvforvaltning. Som sagt har familiestrukturen forandret sig de sidste 30 år og den gode gamle far-mor-barn leg vender aldrig tilbage. Hvis reprivatiseringsprogrammet realiseres - kvinderne bortføres fra arbejdsmarkedet og tilbagevises til husarbejde, med ansvar for forsorg med de opvoksede og bortdøende generationer - vil familien udvikle sig til et konfliktcentrum.

Nedskæringerne i de sociale ydelser er et hårdt slag for arbejderklassen. Velfærdsstaten har i en lang periode overtaget ansvaret for reproduktionen og for den sociale sikkerhed, og i takt dermed er grundlaget for selvorganisering og erfaringen med selvorganisering forsvundet. Arbejderklassen befinder sig i dag i en blindgyde på den måde, at selvorganiseringen er forsvundet, velfærdsstaten er på vej væk og der er ikke længere kollektive løsninger på krisens fattigdom og elendighed.

Definition af sociale bevægelser

Den opblomstrende interesse for de sociale bevægelser hænger sammen med deres position som et alternativ til partier og fagforeninger. Det påfaldende er formulering af behov og krav udenfor det borgerlige samfunds politiske institutioner. Begrebet sociale bevægelser står som en samlebetegnelse for sammenslutninger af et vist politisk socialt indhold, der er placeret udenfor parti og fagforeninger.

Bevægelsernes politiske betydning har været diskuteret, især ud fra spørgsmålet om hvorvidt de står i et modsætningsforhold til parti og fagbevægelse, eller i et symbiotisk forhold.

For at føre denne diskussion må det præciseres, hvad der skal forstås ved sociale bevægelser, og hvilke bevægelser der overhovedet kan påberåbe sig interesse fra et kritisk forskningsperspektiv. Spejderbevægelsen og Jehovas vidner er også bevægelser, men det er antagelig ikke tilstrækkelig grund til at beskæftige sig med dem.

De sociale bevægelser der er relevante set ud fra et kritisk perspektiv må have et politisk perspektiv, der er markant i forhold til den samfundsmæssige udvikling. Grundlaget for at skelne imellem sociale bevægelser og politikens øvrige samfundsinstitutioner er at bevægelserne må have taget politisk

afsæt fra partier og organisationer; et politisk afsæt som er konstitutionsgrundlaget for bevægelsens udvikling.

Her foretages en afgrænsning af de bevægelser, der politisk er funderet som alternativ til partier og fagforeninger, og som er opstået som en modaktion overfor klassekampens institutionalisering.

Denne afgrænsning er nødvendig for at få et begreb om grunden til, at aktiviteterne ikke er kanaliseret ind i allerede eksisterende partier og faglige organisationer. Men afgrænsningen er også nødvendig for at udskille alle de klubber og foreninger, som der muligvis er »bevægelse« i - men som ud fra et politisk synspunkt er uinteressant, og som i samfundsmæssig forstand ikke kan betragtes, som en politisk faktor.

De organisatoriske former i de sociale bevægelser er der en hel del usikkerhed omkring.

I litteraturen om sociale bevægelser er der flere bud på det organisatoriske indhold i de sociale bevægelser og om de forskellige måder, som de sociale bevægelser organiserer sig på. Men der synes at være en enighed om at de sociale bevægelser i det store hele er mere basisorganiseret end de traditionelle partier og faglige organisationer.

I stedet for kun at diskutere de organisatoriske forhold, er det nødvendigt at sammenkæde dette med grundlaget for at erfaringsdannelse og kollektiv bearbejdelse af erfaringerne, som ikke *kun* er bestemt af organisationens hierarkiseringsgrad. Grundlaget for individuel erfaringsindsamling er deltagelse i beslutningsprocesser og i problemløsninger, og den kontinuere anvendelse af samlede erfaringer forudsætter fortsat medvirken til problemløsninger og deltagelse i beslutningsprocesser. Erfaringsindsamlingens betydning for udvikling af kultur og normer er afhængig af disse erfaringers genanvendelse og indhøstning af nye erfaringer på dette grundlag. *Det drejer sig altså om at gøre erfaringer, og gøre erfaring med erfaringerne.*

På dette grundlag kan forskningsfeltet for kritisk social-bevægelsesforskning skitseres som værende de sociale grupperinger, hvor erfaringsdannelse og kollektiv erfaringsbearbejdelse ikke blokkeres, hvor den proletariske offentlighed har muligheder og hvor aktivitetsmålet tager afsæt fra de etablerede partier og organisationers politiske indhold.

Utopi og alternativer

Det er ikke meningen med denne artikel at udarbejde handlingsvejledning for arbejderklassen. Afslutningsvis vil jeg imidlertid nævne nogle alternativer og utopier - de er ikke realiserbare, men det er jo netop karakteristisk for utopier - men kan give anledning til at tænke kritik af staten og de politiske praksis på.

Venstrefløjens kritik af staten som kapitalens »forlængede arm« har været en kritik af statens måde at organisere arbejderklassens udbytning og undertrykkelse på.

Men denne indsigt har ikke haft nogen effekt på de radikale politiske programmer, der stiller krav til statens sikring af opdragelse og omsorg. I venstrefløjen har socialistisk kollektivisering af det borgerlige samfund, opsigtsvækkende nok, altid gået igennem statsliggørelse.

Dette hænger muligvis sammen med adskillelse imellem de personer, der udfører statskritik - oftest statstjenere på de højere uddannelsesinstitutioner, hvor arbejdet er forbundet med en vis autonomi - og så de grupper som staten kommer under behandling: langtidsledige, invalider, plejehjemspatienter osv. Problemet kan udtrykkes med Peter Brückners ord: Staten kritiseres mest af dem, den endnu ikke har haft under behandling.

Statskritikkens resultater vedrører hele den gruppe af befolkningen, der er afhængig af staten, spændende fra statstjenere til de klienter der er under statens behandling. Kritikken af staten må derfor pege imod alternativ tænkning i relation til bistandskontorer og offentlige omsorgsinstitutioner.

Velfærdspolitikken har også haft indflydelse på venstrefløjens kampformer, som i omfattende grad er blevet institutionaliseret. Parolen for *afinstitutionalisering af interessekampen* er ikke kun relevant for arbejderklassens politiske bevægelse, men for venstrefløjen i det hele taget.

I socialistisk perspektiv er parolen om afinstitutionalisering af interessekampen central for den danske venstrefløj og skal anvendes i udvikling af selvorganisering, autonomi og selvrådighed.

Forandringerne i livsbetingelserne og udvikling af en politisk blindgyde for arbejderklassen er grobund for udvikling af sociale bevægelser, som må være model og erfaringsgrundlag for, hvordan socialistisk politik kan gro udenfor parlamentet.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af Mogens Holm:

»Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpolitik«, i nr. 18, 1978.

»Hvem plyndrer staten?«, i nr. 26, 1980.

»Tilpasning eller oprør?«, i nr. 27/28 1981.

Velfærdsstatens klasser

Finn Dam Rasmussen

En diskussion af nogle forsøg på klasseanalyse af de statslige velfærdsarbejdere og af velfærdsstatens klienter.

Klassebegreb og klassebestemmelse var et meget diskuteret emne i begyndelsen af 70'erne, men siden da har klasse teorier ikke haft status af at være en modesag. Ingen har imidlertid for alvor haft energi til at gøre op med klassebegrebet og det er blevet hængende i baggrunden på trods af postmodernismens, neo-strukturalismens og patriarkatsteoriernes fremturen, og er nu snart ved at ende som et harmløst TVavis-ord. Alle refererer til »klasser« og »klassekamp« som et relativt afklaret emne, der ganske vist er vigtigt, men som for tiden må vige for mere »spændende« problemstillinger. Dette er en utilfredsstillende situation, for det kan let vises, at klassebegrebet faktisk er voldsomt afklaringskrævende.

Det er således positivt, at der nu er kommet en dansk antologi¹ som tager fat i klasseproblematikken igen, også selv om den har fået en titel, der er mere salgsfremmende end egentlig dækkende. Denne antologi skal diskuteres her udfra en intention om at prøve at præcisere en klasseteoris opgave og centrale

problemer, og samtidigt vurdere nogle forslag til løsning af disse. Da klasseteori og marxisme hører uløseligt sammen, starter det hele med Karl Marx - og dog!

I.

Det var ikke mig, der fandt på det dér med klasser, siger Marx om sig selv. Ikke desto mindre er Marx og klasseteori næsten synonyme i teoriehistorien - også blandt ikke-marxister. Marx ses således som denne opfattelses »...mest fremragende repræsentant«; han »...gælder som skaber af den første moderne klasseteori«; i stratifikationsteoriens udviklingshistorie »...er Marx den kopernikanske helt«². Men hvad er det da, han i denne sammenhæng er blevet så berømt for at mene?

Ligeså stor enighed der er om, at det er Marx, der er klasseteoriens centrale reference, ligeså stor uenighed er der om, hvad han faktisk har forstået ved klasser. Problemet er jo, at han aldrig explicit har skrevet nogen klasseteori. Det afsnit i Kapitalen, der skulle handle

1 Jens Hoff (red): »Stat, kultur og subjektivitet. Elementer til en moderne klasseanalyse«. Forlaget Politiske Studier, Kbh. 1985. At der nu er ved at ske en opblomstring af klasses Diskussionen også internationalt, kan f.eks. se ud af det temanummer om »Klassen und Herrschaft«, som tidsskriftet PROKLA har lavet (no 58, 1985).

2. Marxcitater er fra MEW 28: 504. De øvrige citater er fra hhv. R. Nisbet: The sociological Tradition, 1966: 181, Wörterbuch der soziologie: 543, Int. Encyclopedia of Soc. Sciences: 289).

om klasserne, afbrydes efter et par sider. Hvorfor han aldrig fik skrevet det færdigt der kan have været helt op til 20 år mellem påbegyndelsen af det uafsluttede kapitel og hans død - er lidt af et mysterium. J. Cohen går såvidt som til at påstå, at det simpelthen var fordi han ikke kunne gøre det, uden at hans teori brød sammen. (1982: 181).

De fleste forfattere af marxistisk observans konstaterer det faktum, at afsnittet om klasserne aldrig blev skrevet, men jeg er ikke stødt på en eneste, der har prøvet at redegøre for, hvad Marx mon kunne have tænkt sig, at dette afsnit skulle handle om. Istedet fremstilles dét, der formodes at være Marx' klasseteori, men paradoksalt nok ud fra en »rekonstruktion« af de øvrige afsnit i Kapitalen. I disse forskellige fortolkninger er der imidlertid ikke engang enighed om de mest banale udsagn, f.eks. om Marx arbejder med et to-klassesystem eller et tre-klassesystem, og i sidste tilfælde om de tre s.k. »klassiske hovedklasser« hedder kapitalister, arbejdere, jordejere eller om de hedder borgerskab, arbejdere, småborgerskab.

De mange uklarheder, tvetydigheder og kontroverser opfattelser, der findes i marx-fortolkningerne, mangfoldiggøres, når klasseteorien yderligere skal »ajourføres« for at begribe de moderne velfærdsstatslige samfund.

»Velfærdsstaten« dukker op i klasseteorierne på flere måder. Dels er der et klassestrukturelt problem om, hvorledes de to store befolkningsgrupper, der har udviklet sig i sammenhæng med velfærdsstaten skal forstås, nemlig de *ansatte* i velfærdsapparaterne,

og de, som de »behandler«, *klienterne*. Dels er der spørgsmålet om, hvordan velfærdsstaten - ikke alene hos sine ansatte og klienter, men også i det øvrige samfund - skaber særlige interesser, konflikter, bevidsthedsformer, etc. der ikke behøver at være kongruente med, hvad der er betinget af det umiddelbare forhold mellem lønarbejde og kapital.

Hvis man læser i den nyere diskussion om klasser, vil man se, at bag de mange kontroverser positioner ligger der også et uafklaret grundproblem om, hvad en klasseteori egentlig skal kunne forklare. Hvad er klasseteoriens »genstandsfelt« og hvad er rækkevidden for dens udsagn? Er klasseteori en teori om bestemte sociale strukturer, om subjektivitetsformer, eller måske om formidlingen herimellem?³ Er det klasseforholdet, der determinerer subjektiviteten (adfærd, praksis), eller er subjektiviteten selv klassedefinerende? Er de statsansatte og klienternes klasseforhold bestemt gennem statens relation til kapitalforholdet/ klasserne, eller er staten som socialstruktur selv klassekonstituerende? Er vort samfund overhovedet et »klassemfund«, eller er det et samfund, hvor der både findes klasser, men også grupper »udenfor« klasserne - altså ikke blot stratifikationsprincipper der »supplerer« klassestrukturen, men som i bestemte sektorer er alternativ til den? Med andre ord, er klasseteoriens gyldighed afhængig af, om den kan redegøre for *alle* sociale grupperingers strukturelle udspring?

Jean Cohen taler kritisk om en »overbelastning« af klassebegrebet og

3. Klasseteorien »...står netop i midten mellem den økonomiske og historiske analyse på den ene side og den politiske analyse og praksis på den anden.« (Fetscher: 477).

Claus Offe forklarer frustrationerne i arbejdet med klasse teori udfra de »enorme krav«, der har været stillet til den: »Således består den ambition ved klassebegrebet, der idag er så vanskelig at indløse først og fremmest i, at med dette begreb skal samtidigt samfundets socialøkonomiske *struktur* og samfundsmedlemmernes typiske, 'rationelle' sociale *handlen* begribes; og for det andet i, at simultant hermed skal socialstrukturens 'statik' (dvs dens identiske reproduktion) og dens 'dynamik' (dvs den institutionelle omformning af socialstrukturen der gennemføres i sociale konflikter) kunne forklares.« (s.83).

Det skulle således være indlysende nok, at der er brug for afklaringsarbejde omkring »klasser og velfærdsstat«, og det er derfor fint, at der er ved at komme gang i denne diskussion, både i udlandet og herhjemme. Et problem, der imidlertid dukker op i disse »videreudviklinger« og »a'jourføringer« af klasse teorien, er bagsiden af ovennævnte problem om en afklaring af klasse teoriens udsagnsfelt. Det viser sig nemlig, at klasse teori ikke er en gang bolledej, hvor man mere eller mindre vilkårligt kan hive og flå i alle retninger, skære fra og lægge til som det nu passer sig. Langt snarere har den karakter af et korthus, hvor én etage ikke bare kan fjernes fra det samlede bygningsværk; og hvor bygningen vakler faretruende,

hvis dens grundlag udsættes for større rystelser.

II.

Antologien »Stat, kultur og subjektivitet« er på godt og ondt en del af den aktuelle debat omkring classespørgsmål, hvis kaotiske udgangsproblemer jeg har antydnet ovenfor. Jeg vil i det følgende ret detaljeret diskutere to af bidragene i denne bog. Men først lige et par bemærkninger om bogen som helhed.

Antologien giver et godt indblik i, og nogle gode bidrag til en bestemt variant af klasses Diskussionen, der har udkrystalliseret sig i forlængelse af N. Poulantzas' arbejder.⁴ En af hovedfigurerne indenfor denne retning er E. Olin Wright, der leder et stort anlagt internationalt forskningsprojekt baseret på nationale klasseanalyser. Dette projekt har også danske deltagere, J. Hoff og J. Goul Andersen, der begge bidrager til antologien.

Bogen er koncentreret om diskussionen af de offentligt ansattes »klassesposition« og dens titel »Stat, kultur og subjektivitet« lover derfor mere, end den holder. Subjektivitet diskuteres faktisk slet ikke, og »kultur« er søgt dækket ind gennem en ret inretsiggende gennemgang af den s.k. »Birmingham-skole«⁵. Men problemet klasse-velfærdsstat er også rigeligt stort

4. Man kan jo, med en af de centrale repræsentanter for denne retning, kalde den for »samfundsvidenskabelig marxisme« i modsætning til en marxisme, der både er filosofisk og politisk: »I fullständig kontrast till den filosofiskt-politiska marxismens kris vittnar de empiriska och teoretiska framgångar som antytts ovan om den samhällsvetenskapliga marxismens vitalitet och livskraft.« (G. Therborn 1983: 38).

5. Det påstås oven i købet, at det skulle være *første gang* at den nu - desværre - næsten bortsparede Birminghamskole præsenteres på dansk. Det er imidlertid gjort mange gange før, i flæng kan nævnes: P. Kaarsholm i »Kultur og klasse« nr 43; K. Drotner i »Den jyske historiker« no 26; K. Knudsen i »Hæfter for historie« no 4/83. Denne ret ligegyldige bagatel fremhæves kun her, fordi den illustrerer den tidstypiske selvovervurdering, der skæmmes store dele af bogen.

til én bog, og man kommer - på ganske bestemte præmisser - godt omkring mange aspekter heraf i de forskellige bidrag.

F. Valentin indleder bogen med en række ikke særlig præciserende opremssninger af nogle problemer, han ser i marxismen. Således gør han forholdet mellem »samfundsstrukturer og individernes adfærd« til et spørgsmål om forholdet mellem »makro- og mikro-niveau«; han påstår at »merværdiraten ikke er den eneste fordelingsnøgle«, osv. Meget prætentivt postuleres det, at hans bemærkninger skal »sætte dagsordenen for den nødvendige reorientering af klasseanalysen« (s. 2). G. Therborn forsøger sig i sin artikel i branchen for »komparative studier« med at opstille nogle mål for styrkeforhold mellem klasserne, som mest af alt leder tankerne hen på den slags amerikansk politologi, der måler et lands demokrati ved at tælle antallet af fjernsynsapparater pr. indbygger. Sven Bislev skriver om interne opdelinger i de statslige bureaukratier, men i en unødvendig blanding af helt almene dogmatiske teoremer og fornøftig ræsoneren ud fra konkret-historiske iagttagelser. Der er desuden en række andre artikler, bl.a. af Jens Hoff og af Tage Bild.

Der er imidlertid én ting, der er fælles for samtlige bidrag i antologien: Ingen af dem går ind på den kritik, der er rettet imod deres »skole« fra folk, som ikke tilhører denne. Denne skole kan groft karakteriseres som en kombination af en let moderniseret »historisk materialisme«, (traditionen fra Engels over II. Internationale) og traditionel empirisk forskningsmetode - den er således bag sine meget komplicerede skemaer rig på dogmatiske marxi-

stiske antagelser. For såvidt kritiske indvendinger tages op i antologien, er de kun »interne«, kun uenige i detaljerne - som regel om, hvor »grænserne« mellem de forskellige klasser skal gå. Denne mangel er problematisk, når man vil »...gøre status over de seneste års udvikling«, fordi hele den substantielle kritik udelukkes fra diskussionen. Det er således karakteristisk, at en af de senere års internationalt mest omtalte - og efter min mening suverænt den vigtigste - kritiker af Marx' og den marxistiske klasseteori, nemlig *Jean L. Cohen: Class and civil society*, ikke er så meget som nævnt i *en eneste* af antologiens artikler. Cohens kritik er en udfordring til *alle*, der mener at kunne bygge noget som helst på Marx' overvejelser, ingen tvivl om det. Den er imidlertid et decideret frontalangreb på den »strukturelle marxisme«, som simpelthen kræver enten en explicit modargumentation eller at denne »position« begraver sig selv og smider skovlen langt væk.

Der er to grupper, for hvem velfærdsstaten klasse-teoretisk set har en speciel betydning, nemlig de offentligt ansatte og de der modtager statslig understøttelse i en eller anden form. Jeg har derfor udvalgt to artikler til nærmere diskussion, som koncentrerer sig om hver af disse grupper. Artiklen af J. Hoff analyserer de offentligt ansatte og er derudover interessant, fordi den giver et godt indblik i den diskussion, der internationalt føres i omegnen af Poulantzas-E.O. Wright. Artiklen af T. Bild analyserer de offentligt understøttede befolkningsgrupper, og er for såvidt nydannende, fordi disse grupper - deres enorme størrelse til trods - hører til den gængse klasseanalyse blinde pletter.

III.

Jens Hoff⁶ vil diskutere nogle udgangspunkter for en klasseanalyse af de ansatte i velfærdsstaten og vil præsentere »...en ny metodologisk angrebsvinkel med anvendelse af nye begreber.« Resultatet skal blive en typologi, der kan bruges til analyse af de »offentligt ansattes politiske og sociale adfærd og holdninger.« En forhåndsantagelse er, at de offentligt ansatte udgør en særlig gruppe, som »nødvendiggør en særlig analysemåde«.

Den særlige analysemåde går ud på, at »den sociale arbejdsdeling i staten« hverken kan forstås ud fra en ahistorisk tildeling af funktioner til staten eller gennem en analogisering til markedssektoren. »Den må derimod forstås igennem en dynamisk historisk-institutionel analyse af statens regulerings- og interventionsområder og væksten i disse (derfor: genealogi).« (s. 110). Her er følgende antagelse underforstået: Disse regulerings- og interventionsområder er afgørende for de offentlige ansattes politiske og sociale adfærd og holdninger.

Tidligere analyser af de offentligt ansatte har iflg. Hoff været ensidige på to forskellige måder: Enten har de alene beskæftiget sig med statens omgivelser (økonomi, klassekamp) eller med dens indre forhold (organisationsformer). Hoff vil nu kombinere de to typer analyser⁷ - og heri består det nye ved hans angrebsvinkel - og nødvendigheden af denne »syntese« udspringer »... af synet på staten som en social relation sui generis, og fra min overbevisning om, at en dækkende klasseanalyse af offentlig ansatte må udgå fra dette faktum.« (s. 112). Mere »metodologisk« interessant er bestemmelsen af den særlige kvalitet ved staten, forstået som en social relation, fordi det er den, der for Hoff er klassebestemmende: »Synet på staten bliver derfor i sidste instans afgørende for klasseanalysen af offentlig ansatte.« (112).

I sin statsbestemmelse går Hoff frem på den måde, at han først laver en »ahistorisk tildeling af funktioner til staten« (det var jo ellers det, han selv lige havde forbudt), staten skal nemlig garantere kapitalakkumuleringen, reproducere produktionsforholdene, legitimere institutionerne⁸; derefter

6. Jens Hoff: Velfærdsstatens genealogi og de offentligt ansatte, i »Stat, kultur og subjektivitet«, s. 110-146.

7. »Konkret vil det blive gjort gennem et forsøg på at forbinde John E. Roemers nylige bidrag til en marxistisk teori om udbytning og klasse med en historisk-konkret redegørelse for (i dette tilfælde) den danske velfærdsstats udvikling - inspireret af Bob Jessops statsteoretiske arbejder.« (s. 112).

8. Den programmatisk intention om at begribe staten som »en social relation« indløses derfor ikke i selve analysen. Det måtte jo indebære overvejelser over denne relations kapitalistiske form-specifitet og udelukke substantialistiske funktions-tildelinger såsom: »...staten er tvunget til at varetage bestemte funktioner for den dominerende kapitalistiske produktionsmåde og i denne forstand er den en kapitalistisk stat...« (s. 112). Den kapitalistiske statsmagt blir et andet sted udstyret med helt overnaturlige evner, den »...garanterer den kapitalistiske samfundsformations fortsatte beståen.« (s. 137) En tilsvarende opfattelse findes andre steder i »Stat, kultur og subjektivitet«. F.eks. skriver S. Bislev alment om staten, at den »opretholder kapitalismen« ... »og den opfylder en række samfundsmæssige funktioner af almen karakter, funktioner som opretholder det kapitalistiske samfund...« (s. 72). Men hvad er det for en naturlov, der åbenbart på forhånd garanterer, at staten aldrig kan gøre ting, der nedbryder eller destruerer kapitalismen, men kun ting der bevarer og opretholder den, sådan som disse funktionsbestemmelser påstår?

relativerer han disse funktionsbestemmelser, ved at sige, at de kan udføres på mange måder. Heraf kan konkluderes: »Den kapitalistiske stat er således på en gang en stabil/foranderlig social relation.« (s. 112). Desuden udgår han fra den antagelse, at den kapitalistiske stat »kondenserer og udtrykker« sammensætningen af flere forskellige produktionsmåder i samfundsformationen. Af denne påstand afleder han en anden: Statens interventions- og repræsentationsformer er »præget« af klassekampen (i den kap. produktionsmåde), men »udtrykker« i sin interne organisation en historisk kontinuitet, der rækker ud over kapitalismen. Fra disse påstande konkluderes: »Der er derfor en latent spænding indbygget i den kapitalistiske stat, som er blevet forstærket med velfærdsstatens vækst.« (s. 113). Velfærdsstaten er nemlig styret af en anden rationalitet end markedet, nemlig »behovsrationaliteten« og velfærdsstatens institutioner peget på, »...at nye produktionsmåder så at sige eksisterer embryonalt i de gamle.« (s. 113) Indenfor staten selv eksisterer samtidigt to eller flere organisationsprincipper, »der må ses som integrerede dele af forskellige 'produktionsmåder'«. (s. 114). De offentligt ansatte i disse »embryoniske produktionsmåder« siges at befinde sig i »modsnævningsfyldte klassepositioner«⁹ mellem den kapitalistiske og post-kapitalistiske produktionsmåde, hvilket Hoff vil påvise, giver disse offentligt ansatte specifikke (klasse) interesser.

Produktionsmåde og udbytning

Hoff søger som nævnt, at udvikle disse synspunkter ud fra J. Roemer og E.O. Wrights skrifter. Han tilslutter sig den opfattelse, der »...ser den moderne kapitalisme som bestående af 3 udbytningssystemer: kapitalistisk udbytning (udbytning på basis af uligheder i fordelingen af produktionsmidler), bureaukratisk eller organisationsudbytning (baseret på ulige kontrol med organisationsressourcer) og uddannelsesudbytning (baseret på ulige kontrol med knappe færdigheder). Disse udbytningssystemer udgør også kernen i tre forskellige produktionsmåder: En kapitalistisk produktionsmåde, en statsbureaukratisk produktionsmåde og en socialistisk produktionsmåde. De avancerede kapitalistiske samfundsformationer rummer alle disse produktionsmåder i en kompleks artikulation eller interpenetration...« (s. 122). *Udbytning* defineres som dét, »...at en person ikke kan købe varer, som repræsenterer lige så meget arbejdskraft (arbejdstimer), som vedkommende selv har bidraget med til produktionsprocessen.« (s. 122)¹⁰.

Hermed forlades det specifikt marxske udbytningsbegreb, hvad der selvfølgelig er helt legitimt. Problemet opstår først, når man på én gang omformulerer udbytningsbegrebet og fastholder det marxske begreb om *merværdi*. Vil man benytte Roemers udbytningsteori som grundlag for en klasseanalyse af de offentligt ansatte, må man vise, at spørgsmålet om udbytning er af relevans for disse,

9. Det er en idé hentet fra E.O. Wright, der betyder, at de er dele af to klassepositioner på én gang.

10. Dette klinger à la den »arbejdspenge-lære« som Marx så heftigt kritiserede Proudhon's skole for. Se hertil f.eks. R. Rosdolsky.: »Zur Entstehungsgeschichte des Marxchen 'Kapital'«, Kap 4, Frankfurt 1968.

siger Hoff, og fortsætter: Man løber så ind i det problem, »...at det er meget vanskeligt at fastslå værdien af det arbejde, der er nedlagt i forskellige offentlige 'goder', da den overvejende del af disse ikke sælges på kompetitive markeder. Det bliver derfor umuligt, at fastslå hvorvidt offentligt ansatte er merværdiproducerende eller ej, og følgelig også umuligt at fastslå størrelsen og retningen af merværdiflows mellem den private og den offentlige sektor. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at der ikke finder udbytning sted i den offentlige sektor.« (s. 127).

I forhold til *merværdibegrebet* er disse udsagn meningsløse: Spørgsmålet om værdien af det arbejde, der er nedlagt i offentlige goder, strider mod merværditeoriens grundantagelse om, at arbejde ikke *har* værdi, men skaber værdi¹¹ - men dog kun for så vidt dette arbejde antager værdiens form (vare/penge), hvilket »offentlige goder« pr.def. ikke gør, (eller som Hoff selv siger, de sælges ikke på markeder). Det arbejde, der er nedlagt i offentlige goder, er altså ikke værdiskabende og følgelig heller ikke *merværdiskabende* (hvilket blot er værdiskabelse ud over et bestemt omfang). Det »udbytningsbegreb«, Hoff fremlægger, er helt uden formbestemmelser og er resultat af et regnestykke, »udbytning« er resultat af en slags konto-opgørelse: Modtager man mere end man yder, er man en »nettoudbytter«.

Hoff konkluderer på disse overvejelser: »...i et kapitalistisk samfund vil

vi sandsynligvis finde grupper af både 'netto-udbyttere' og 'nettoudbyttede' i den offentlige sektor. Der er derfor en ægte materiel basis for modsatrettede interesser mellem grupper i 'toppen' og i 'bunden' af den offentlige sektor.« (s. 128).

Altså: Først påstår Hoff, at det er *umuligt* at afgøre hvem der udbytter hvem (og hvis det kunne afgøres, ville det kun være af en økonom); derefter antages det (udfra lønforskelle), at der finder udbytning sted indenfor den offentlige sektor, og der konkluderes, at der hermed er afdækket »enægte materiel basis for modsatrettede interesser«. Hvordan en »udbytning«, der dels er umulig at konstatere, dels ikke kan *erfares* (kun beregnes) kan være materiel basis for interesser, er et mysterium.

Dertil kommer, at selve troen på, at man kan *aflede*, at grupperes *interesser* nødvendigvis er modsatrettede, implicerer en forestilling om »objektive interesser«, der automatisk udspringer af en bestemt »position«. En sådan opfattelse lader sig ikke begrunde. At disse grupper kan have modsatte *interesser* implicerer, at der hos de udbyttede findes den *normative* antagelse, at udbytning er uønsket og bør afskaffes, og at den modsatte norm findes hos udbytterne. Om forskellige grupper af offentlige ansatte bekæmper hinanden indbyrdes eller forener sig i kamp mod andre grupper, lader sig ikke *aflede* fra en økonomisk udbytningskategori, men afhænger af, hvordan de erkender og fortolker deres verden.¹²

11. Denne opfattelse gentages tydeligt af Hoff: »...må man acceptere, at *arbejdets værdi* afhænger af ligevægtspriser.« (s. 122). Det er jo netop gennem sin kritik af forestillingen om »arbejdets værdi«, at Marx kan udvikle sit begreb om merværdi.

12. Det fiktive i begrebet om *objektive interesser* kan vises meget illustrativt et sted hos J. Goul Andersen: Han siger, at adskillelsen mellem manuelt og åndeligt arbejde (som han iøvrigt gør til den »afgørende klassebestemmelse«) »...bestemmer i al fald også én vigtig forskel i *objektive*

Der kan ikke deduceres fra eksistensen af udbytning til en (objektiv) *interesse* i dens ophævelse; normativitet og subjektivitet kan ikke deduceres fra kategorier¹³ - og helt vildt bliver det selvfølgelig, når denne udbytning ikke engang kan erkendes af de involverede.

Merværdi er jo den specifikke form for surplusproduktet i den kapitalistiske produktionsmåde, men Hoff forklarer ikke, hvilken form surplusproduktet skulle have i de to andre produktionsmåder, der er konstitueret på andre udbytningsformer. Det man kan gætte på er, at det, der tilegnes gennem de to ikke-kapitalistiske udbytningsformer, er dele af (den kapitalistisk producerede) *merværdi*, hvilket betyder, at bureaukratisk/organisatorisk- og uddannelses-»udbytning« ikke er udbytning, men omfordeling. Det viser samtidigt indirekte, at de to postkapitalistiske »produktions-

måder« slet ikke er produktionsmåder, idet der her slet ikke er tale om principper for samfundsmæssig (re)produktion - det er produktionsmåder uden produktion. Senere bliver det også klart, at der heller ikke er knyttet specifikke klasser til disse produktionsmåder. Ovenikøbet er de heller ikke spor »postkapitalistiske«, fordi de udbytningsformer, der iflg. definitionen (se ovenfor) skulle konstituere dem, er baseret på vareproduktion og arbejdskraftens vareform, hvilket iflg. Marx danner en »epokeskabende udbytningsmåde« (MEW 24:42).

Det, der her er galt, kan metodisk betegnes som en »dårlig abstraktion«. Man kan ikke vilkårligt isolere et enkelt aspekt af den samfundsmæssige reproduktionsproces, f.eks. velfærdsstatens kriterier for tildeling af ydelser (»behovsrationalitet«) og udnævne det til en produktionsmåde.¹⁴ En analyse

interesser mellem arbejderklasse og mellemlag: Mellemlagenes interesser er mindre vidtgående end arbejderklassens - de har nemlig ikke interesse i en dybtgående ændring af forholdet mellem manuelt og åndeligt arbejde. Det er klart, at denne forskel i interesser har snæver forbindelse til spørgsmålet om videreeksistensen af klasser under socialismen.« (1979:63).

Når mellemlagene siges *ikke* at have interesser i en dybtgående ændring af adskillelsen mellem åndeligt og manuelt arbejde, må det vel være fordi, at de som åndelige arbejdere har et arbejde, der opfattes som »bedre« end det manuelle, og at de derfor antages ikke at ville give afkald på dette privilegium. (G. Andersen begrunder ikke selv sin påstand). Derfor påstås de, at have en mindre vidtgående objektiv interesse i samfundets forandring end arbejderklassen. Imidlertid er der intet »objektivt« i denne interesse, det er Goul Andersens helt hjemmelavede. Man kunne postulere flere andre ligeså objektive interesser, f.eks. påstå, at det var selve *adskillelsen* mellem åndeligt og manuelt arbejde, der var problematisk, fordi begge arter udgjorde ensidige aktiviteter, og at alle følgelig havde samme objektive interesse i etableringen af deres enhed under socialismen. Hvad, der er en »objektiv« interesse, er altså helt subjektivt bestemt af Goul Andersens normer og socialismeforestillinger.

13. Jean Cohen argumenterer fremragende for dette synspunkt i sin bog.

Jeg kan imidlertid ikke forbeholdsløs stille mig bag hendes Marx-kritik. En kritik af Marx' aldrig udfoldede klasse teori er nødvendigvis altid samtidig en konstruktion af det, der kritiseres. Cohen lokaliserer Marx' afgørende fejl omkring begreberne karaktermaske/personifikation, og selvom denne kritik er rammende for den »Marx«, der eksisterer i hovedparten af de marxistiske klasse teorier, er det ikke den eneste måde, hvorpå klasse teorien kan konstrueres ud fra Marx. En anden måde - der giver karaktermaske/personifikation-bestemmelserne en anden status end Cohen gør - antydes i mine teser i afsnit V.

14. Den samme fremgangsmåde er kendt fra diskussionen på andre områder, f.eks. om de nye sociale bevægelser, ny teknologi, men også om husarbejdet. Også her har man fundet nye produktionsmåder i kimform.

af velfærdsstatens genesis og af dens systematiske sammenhæng med den kapitalistiske reproduktion vil vise, at den er opstået og udfoldet og kun kan reproducere i sin komplementaritet til kapitalforholdets udfoldelse. Velfærdsstaten indeholder ingen principper for regulering af samfundsmæssig produktion, den er organ for forbrug og omfordeling af resultaterne af den allerede forudsatte kapitalistiske produktion.

Velfærdsstat og behovsrationalitet

Men er der alligevel ikke i selve velfærdsstatens princip - ville J. Hoff måske svare - noget der retfærdiggør, at den kan kaldes postkapitalistisk?

Velfærdsstatens princip skulle være den omtalte »behovsrationalitet«. Her vil jeg indvende 2 ting:

1. Hvis man gør sig klart, hvad »behovsrationalitet« kunne implicere, er det indlysende, at velfærdsstaten ikke kan påstås at være styret af en sådan. Behovsrationalitet må betyde, at tilfredsstillelsen, udviklingen og udfoldelsen af individers og grupper behov er det egentlige grundlag for dynamikken i samfundsudviklingen (eller evt. som her, i en sektor af den). Men hvis behov skulle det være, der var styrende for velfærdsstatens udvikling? Velfærdsstaten har været komplementær til den kapitalistiske produktionsmåde, og det, der angiver grundtrækkene i dens udvikling, har været de problemer denne produktionsmåde frembringer. Selvfølgelig imødekommer velfærdsstaten - ligesom den kapitalistiske produktion - »behov«, men disse »behov« udgør en skrabet eller reduceret udgave af dé, der defineres og imødekommes gen-

nem den kapitalistiske reproduktion og på dens præmisser. Det er ikke optimeringen af pensionisters, de invalides, de tossedes, de arbejdsløses, osv behovstilfredsstillelse og -udfoldelse, der styrer udviklingen af velfærdsstaten og giver den dynamik, men en normativitet og et økonomiseringsimperativ der er klart kapitalistisk defineret. At velfærdsstatens ydelser ikke kræver aktive modydelser, betyder ikke, at de er bestemt af en »rationalitet«, der har sit grundlag i klientgruppernes behovstilfredsstillelse og -udfoldelse. At der i Bistandsloven snakkes om »behovsbestemte ydelser« er næppe et tungtvejende argument for *begrebsligt* at tildele velfærdsstaten selv den mindste kimform af »behovsrationalitet«.

2. Socialisme kan ikke identificeres med en abstrakt »behovsrationalitet«. Behov er ikke givet som sådan uafhængig af en samfundsmæssig proces, hvori de defineres og fortolkes, og hvori der er konflikter om, hvilke behov der skal fremmes, og hvilke der ikke skal. Der kan således ikke findes en »behovsrationalitet«, der er objektiv gyldig og blot kan følges, og som indbygget i sig har kriterier for rigtige valg. »Behovsrationalitet« er således slet ingen *rationalitet*.

At tildele velfærdsstaten »behovsrationalitet« uden samtidig at nævne hvilke interesser og reproduktionsformer, der samfundsmæssigt udformer og definerer behovene, er meningsløst. At tale om »behovsrationalitet«, uden at diskutere hvilken slags rationalitet og hvis behov, er en pseudoløsning på problemet om, hvad postkapitalisme/ socialisme bør være. Denne diskussion må snarere dreje sig om, hvilke principper samfundet bør benytte sig af i sin permanente afklaringsproces af hvilke

behov, der skal fremmes, og hvilke der ikke skal.

Den foregående kritik har rettet sig mod de grundbestemmelser - produktionsmåde, merværdi og udbytning - som udgør grundlaget for J. Hoffs klassebestemmelser. Jeg har vist, at disse begreber er blevet reformuleret på en måde, så de ikke alene har mistet den (langtfra entydige) betydning, da de havde hos Marx selv¹⁵, men at de her er gjort så selvmodsigende, at de er meningsløse. Hermed kunne man sige, at det er overflødigt at beskæftige sig med Hoffs udvikling af klassebegrebet på dette grundlag. Når jeg alligevel gør det, er det fordi, det viser sig, at hans klasseanalyse er bygget op som en traditionel sociologisk stratifikationsanalyse, blot har variablerne her, lidt andre navne end de plejer.

I Hoffs klasseanalyse af de offentligt ansatte er selve *indholdet* i hans udbytningsbegreber ligegyldige, det eneste det drejer sig om er, at der er *forskelle* i uddannelse og »organisation« (dvs social magt og indflydelse). Når han på trods af sin indholdsmæssige revision af klassebegrebet, alligevel formelt klamrer sig til det, skyldes det alene forestillingen om, at man ud fra de objektive »klassepositioner« kan *aflede* klassernes indbyrdes modsatrettede klasseinteresser.

Hvis Hoff i stedet for sit forsøg på ajourføring af den marxistiske klasse-teori, havde talt om *uligheder* i indkomst og i social magt og indflydelse, havde det været muligt for ham at udfolde sine tanker på en tydeligere måde gennem en reference til og kritik af sociologisk stratifikationsteori. Han er selv inde på det vilkårlige i at påstå, at der netop skulle være 3 udbytningsformer og spørger: »Hvorfor eksisterer der bestemte udbytningssystemer i stedet for andre mulige/tænelige.« (s. 125).¹⁶ Det er nemlig klart nok, at heller ikke Hoff's 3 udbytningssystemer kan forklare alle uligheder i samfundet, og der ville da heller ikke i en stratifikationsteori - der erkendte sig selv som sådan - være nogen problemer med at udvide antallet af variable. F.eks. er køn og race jo »ressourcer«, hvis besiddelse kan muliggøre udbytning i Hoff's forstand.¹⁷

En horisontal typologi

J. Hoff opstiller et skema, der inddeler befolkningen efter, hvor mange af de 3 aktiver (produktionsmidler, organisation, uddannelse) de besidder. Blandt de, der *ikke* ejer produktionsmidler, er der 2 klasser, den ene udgøres af arbejdere uden uddannelse, den anden er en »middelklasse«, »...hvis interne hierarkisering er et resultat af de to

15. Kan man ikke lide denne formulering, fordi den kan føre til en ret futil strid, om, hvad Marx »egentlig mente«, kan man formulere det på en anden måde: Der er næppe teoremer hos J. Hoff - som formuleret i et andet sprog - ville være *metodisk* kontroversielle i gængs ikke-marxistisk socialvidenskab (måske bortset fra »afledningen af interesser« - se senere).

16. Han mener formodentlig her: »eksisterer« i E.O. Wright's *teori*, hvor han henter sine 3 udbytningsformer.

17. På s. 128 står der om uddannelses- og organisationsressourcer, at der ikke synes »...at være nogen grund til at tvivle på, at under kapitalisme er disse ressourcer, sammen med produktionsmidlerressourcer, de vigtigste ulighedsskabende aktiver.« Formodentlig er dette en bemærkning (der med god grund) kan give mange kvinder fråde i mundvigene: De har nu i 15 år dokumenteret, at køn er en ulighedsskabende faktor, der reproducerer sig tværs igennem alle niveauer af de uddannelses- og magtmæssige hierarkier.

andre former for udbytning.« (s. 123). Selvom dette skema udgør »...et meget frugtbart gennembrud« (s. 124) for forståelsen, har det dog en række mangler. Hvis man vil »...bevare disse vigtige indsigter i forholdet mellem udbytning og klasse« (s. 126), må de suppleres med en teori om disse udbytningssystemers skabelse og reproduktion, dvs at udbytningskriterierne må suppleres med »politisk/ideologiske kriterier«, der fanger den ekstra-økonomiske tvang/dominans, der er nødvendig for at reproducere udbytningssystemerne.

Den »ekstra-økonomiske tvang«, der skal sikre udbytningsformerne i den offentlige sektor, består i en særlig form for politisk/ideologisk dominans, som han betegner som »politisk/administrativ«. Med dette menes, at »...der eksisterer en bestemt ideologi i de offentlige hierarkier« (s. 129), som virkeliggøres i de daglige rutiner og garanteres gennem forvaltningsret og lovgivning. Denne særlige dominans eller ideologi, som de offentligt ansatte er underlagt, har en række *effekter*, nemlig hvad angår karak-

teren af de ansattes løn, deres loyalitet, og deres karrieremuligheder. Hoff laver herefter en »typologi af offentligt ansatte«, der består i en kombination af de 2 »ressourcer«, der muliggør udbytning (udd. & org.) + »ideologi/dominans-kriteriet«. Dette giver 4 typer af offentlig ansatte: Bureaukrater, professionelle/intellektuelle, semi-professionelle, underordnede.¹⁸ Denne typologisering betegnes som *horisontal* (s. 139)¹⁹.

Hvad der egentlig menes med »politisk/administrativ dominans« forstået som ekstra-økonomisk tvang er vanskeligt at forstå. Vi fik at vide, at det var en ideologi, som de offentlig ansatte var *underlagt*, at det var noget, der havde »*effekter*« (for løn, loyalitet, karriere)²⁰, men nu hedder det om »bureaukraterne«, at de *har del i* den politisk/administrative dominans. »Det behøver ikke betyde, at de nødvendigvis udøver dominans i arbejdsprocessen, men er derimod en rolle de får tillagt i kraft af deres strukturelle placering« (s. 131). Men dermed er »dominans« jo ikke til at adskille fra »organisation«.

18.

Besiddelse af ressourcer		Politisk/administrativ dominans	Kategori
Organisation	Uddannelse		
+	+	+	Bureaukrater
÷	+	+÷	Professionelle/intellektuelle
÷	(+)	÷	Semi-professionelle
÷	÷	÷	Underordnede

19. Dette forekommer ikke som en særlig rammende betegnelse, da det drejer sig om grundlaget for interesseremodsatninger mellem »top og bund« i den offentlige sektor (s. 138).

20. Men det hedder også om de samme forhold »...at de må betragtes som *effekter* af den offentlige sektor som en historisk-konkret struktur, og ikke som visse vil have det, kan udgøre kriterier i en klasseanalyse af offentligt ansatte.« (s. 130).

Hele ideen med denne typologi er, at den skal anvendes i analyser af »offentligt ansattes politiske og sociale adfærd og holdninger« (s. 110). Hvordan det skal ske, bliver der imidlertid ikke sagt noget som helst om, men man frygter det værste. Hele argumentationen peger på, at typologien skal forstås som et katalog af »positioner« med hertil knyttede »objektive interesser«, der så »forklarer« faktiske gruppers adfærd. Skulle teori og empiri ikke passe sammen, kan man hurtigt revidere de objektive interesser, ved at flytte lidt med + og ÷ i skemaet.

I diskussionen af udbytningsbegrebet blev det vist, hvordan Hoff fejlagtigt identificerede en økonomisk kategori med en social klasse med specifikke interesser. I denne »horisontale typologi« sker en parallel falsk identifikation mellem klasser/interesser og bestemte aspekter af arbejdssituationen, (har man kontrol over andre, er man højt uddannet, etc) Begrundelsen for at aflede sociale klasser, samt disses interesser fra bestemte træk ved deres arbejdssituation, er en skjult præmis om individernes totale identifikation med deres arbejde.

Gennem en sådan identifikation udryddes imidlertid hele feltet for en subjektivitetsteori: Hvad bestemmer adfærd, hvordan produceres holdninger, hvorledes fortolker individer deres interesser osv. Hos J. Hoff er alt dette forklaret gennem bestemte karakteristika ved deres arbejdssituation.

En vertikal typologi

Der er imidlertid andet end udbytning, »...som kan danne grundlag for modsatrettede interesser mellem forskellige grupper af offentlig ansatte. Disse

forhold har at gøre med den moderne velfærdsstats historiske udvikling.« (s. 132).

Det, Hoff her er interesseret i, er - ud fra en hegemoniopfattelse - at diskutere betydningen af arbejderklassens indflydelse for statens indre organisation. Udfra en historisk skitse opstiller han to forskellige organisationsformer, »klassiske« hhv »velfærds«-bureaukratier, hvor de sidste som nævnt siges at være præget af behovsrationalitet, men hvor det ikke fremgår, hvilken rationalitet der præger de klassiske bureaukratier. Da velfærdsbureaukratierne er integrerede og underordnede dele af apparater præget af klassisk bureaukrati, antager Hoff, at der er tale om en »voksende modsætning« mellem dem, og at denne strukturelle underordning er »...et materielt grundlag for modsatrettede interesser mellem de klassiske bureaukratier og velfærdsbureaukratierne.« (s. 137). Den betydelige forskel i »administrativ rationalitet« i de to bureaukrati-typer ses som udgangspunkt »for en vertikal typologisering af de offentlige ansatte« (s. 140). Placeringen i velfærdsbureaukratiet skulle give de ansatte i disse sektorer specifikke (klasse-) interesser (s. 114).

Her afledes modsætninger mellem de sociale grupper, der arbejder i hhv. klassiske og velfærdsbureaukratier, ud fra »modsætninger« mellem den »administrative rationalitet« i de to systemer. Igen kan dette kun ske ud fra en skjult antagelse om de ansattes fuldstændige identifikation med og reduktion til deres arbejdsfunktion. Eksistensen af en sådan identifikation kan ganske vist ikke udelukkes teoretisk og kun afgøres empirisk, men der lader sig, såvidt jeg kan se, ikke

opstille begrundede teoretiske teser herfor.

Hoff konkluderer selv på sin artikel, at dens vigtigste resultat er, »...at der er en virkelig materiel basis for modsattede interesser både mellem grupper i 'toppen' og i 'bunden' af den offentlige sektor, såvel som mellem forskellige typer bureaukratier.« (s. 138). Jeg mener at have vist, at dette resultat er baseret på en teoretisk skin-argumentation og at det derfor er meningsløst at anvende det som udgangspunkt for empiriske undersøgelser. Resultatet («modsætninger mellem top og bund») er på én gang så vagt og selvindlysende, at det kan tolkes ind i et hvilket som helst empirisk materiale.

IV.

J. Hoff problematiserer ikke lønarbejderkategorien i sin analyse af de offentligt ansatte, men udstrækker den oven i købet også til de post-kapitalistiske produktionsmåder. Hans typologi er en opregning af socialgrupper indenfor en overordnet lønarbejderbestemmelse. Den næste artikel fra »Stat, kultur og subjektivitet«, som jeg vil diskutere i det følgende er på dette punkt et mere radikalt forsøg på en modernisering af klasseteorien. Her gøres der op med bestemmelsen af de offentligt understøttede, som dele af en lønarbejderklasse.

De offentligt kontrollerede

Tage Bild behandler i sin artikel²¹, de offentligt understøttede, der står udenfor arbejdsmarkedet. Han betegner denne gruppe som »de økonomisk

overflødige« og understreger, at dette er et relativt begreb, de er ikke overflødige i absolut forstand, men er det kun under bestemte historiske og samfundsmæssige betingelser. Med en vis grad af usikkerhed kan det beregnes, at de langvarigt offentligt understøttede i Danmark er vokset fra i 1950 at udgøre 1/20 af befolkningen i den produktive alder, til 1/5 i 1982 (s. 184). En mere restriktiv betragtning anslår at gruppen af totalt udstødte nu udgør 4-500.000, dvs næsten det dobbelte af arbejdstallet i industrien. (s. 185). Det er altså en meget stor gruppe mennesker, det drejer sig om, og intet tyder på, at den ikke skulle være af permanent karakter.

Spørgsmålet, som T. Bild stiller, er hvilke klasserelationer denne gruppe er bærer af, og han viser, at de overflødige er blevet utilfredsstillende analyseret i de hidtidige klasseanalyser. A.Gorz fremhæves som den, der - i modsætning til marxistiske analyser - i sin teori om »ikke-klassen af ikke-arbejdere«, har *synliggjort* de overflødige, men T. Bild mener dog ikke, at hans begreber har nogen analytisk værdi. Snarere end i klasseanalysen er det i den marxistiske statsteori (O'Connor, Gough, Habermas), at der har været gjort overvejelser om de understøttedes klasseposition. Disse overvejelser har drejet sig om de udstødte som politisk kraft, og denne gruppes betydning i forhold til den traditionelle arbejderbevægelse, men har resulteret i meget forskellige vurderinger af de udstødtes politiske betydning og potentialer.

21. Tage Bild: De økonomiske overflødige. Om de offentligt understøttede, deres antal, samfundsmæssige placering og politiske magtpotential. i »Stat, kultur og subjektivitet«, s 178-207.

T. Bild mener, at de offentligt ansatte og de understøttede skal analyseres som to undergrupper af den fælles kategori »offentligt kontrollerede«. Han kan imidlertid ikke blive enig med sig selv om denne kategori udgør en *klasse* eller en »stand«. Hovedgrunden til denne misere ligger i hans manglende begrebsliggørelse af den kapitalistiske stat. Dette vil jeg nu eftervise lidt mere detaljeret.

Grunden til, at T. Bild mener at kunne rubricere offentligt ansatte og understøttede under den fælles »klassebestemmelse« *offentligt kontrollerede*, er, at de på det økonomiske niveau har det til fælles, »... at de modtager deres 'løn' fra statslige kasser, hvorfor de ikke direkte er underkastet markeds- og akkumulationsvilkårene. For såvidt begge grupper kun ejer deres 'blotte arbejdskraft' er det eneste, der skiller dem, i grunden blot at de første har fået tildelt en arbejdsfunktion (hvilket stiller dem stærkere), mens de andre ikke har det. Samfundsøkonomisk gør det ikke den store forskel, om de understøttede formelt blev betragtet som ansatte med forskellige arbejdspligter tilpasset deres varierende arbejdsevne, hvilket også er demonstreret i visse offentlige beskæftigelses- og jobtilbud. Tilsammen udgør disse to grupper - hvad enten de har fået tildelt arbejdsfunktion eller ej - en særlig (og voksende) kategori af *statslig opbevaret og kontrolleret arbejdskraft*.« (s. 194).

T. Bild vil ud fra ovennævnte »økonomiske« bestemmelse af offentligt kontrollerede opstille »hypoteser om vekslende alliancer og interessemod-sætninger«. Det drejer sig om, at der ved siden af det traditionelle modsætningsforhold mellem ansatte og arbejdsgivere er opstået en opdeling

i skattebetalere og -modtagere, »som potentielt opsplitter den 'blotte arbejdskraft' i autonome interessegrupper.« (s. 194). Meget længere kan man ikke komme med denne afledning af modsætningsforhold, siger han, og det er derfor nødvendigt »at bevæge sig ud over det økonomiske niveau.« (s. 195) T. Bild vil gøre dette med udgangspunkt i Poulantzas opfattelse af, »...at en klasse er effekten af den måde hvorpå økonomiske, politiske og ideologiske strukturer sammenføjer sig til en konkret helhed. På den anden side må vi forkaste de tolkninger af det politiske og ideologiske niveau, der danner klassekriterier på basis af vekslende politiske magt- og organisationsforhold og ustabile ideologiske karakteristika. Det sidste er det, der skal forklares, og kan derfor ikke indgå i klassebestemmelsen. I stedet må vi fastholde, at klassebegrebet knytter sig til nogle objektivt eksisterende relationer, der formerer grupper med fælles livsvilkår i forhold til det samfundsmæssige magt-og fordelings-system.« (s. 195).

Det spørgsmål, der så stilles, er, om der - ved siden af de klassedefinerende økonomiske relationer - eksisterer »ordensdannende relationer af ikke-økonomisk art«, dvs »en komplementær statslig relationstype«, der kan bidrage til at tydeliggøre de offentligt ansatte og understøttedes *klasseposition* (s. 196), samt hvilket indhold en sådan relation har udover den abstrakt bestemte økonomiske interesse.

Her sker der - såvidt jeg kan se - et skift i forklaringsmodel. Frem til dette sted har T. Bild opbygget argumentationen ud fra hvad jeg vil kalde en »supplerings-model«: Først

en økonomisk klassebestemmelse (de offentligt kontrollerede modtager »løn« fra de statslige kasser, etc), men for at kunne tale om bevidsthed, mobilisering, organisation, etc, må man »bevæge sig ud over det økonomiske niveau«, dvs *supplere* med nogle ekstra-økonomiske og især politiske relationsbestemmelser (jvnf s. 180). De »politisk-ideologiske strukturer« afgiver bestemmelser, der så at sige bygges ovenpå de økonomiske; de ideologisk-politiske strukturer angiver den *orden*, som den økonomiske struktur betinger. (Her betyder orden altså nærmest »normativitet«).

Men fra dette sted og i resten af artiklen, dukker der - som det straks skal vises - en ny og anderledes forklaringsmodel op, (som jeg vil kalde »ordens-modellen«), og taler i munden på den første. Den nye model siger, at *ved siden af* kapital-relationen eksisterer en statslig relationstype, der determinerer et stratifikationsprincip, en social orden, som er *alternativ* til kapitalrelationens klasseforhold. (Her betyder orden politisk-ideologisk konstitueret stratifikation).²² Når T. Bild derfor taler om »to ordensbærende relationer« (kapital og stat), drejer det sig om »orden« i to ikke helt identiske betydninger.

En statslig relationstype

Det, jeg kalder ordensmodellen, tager udgangspunkt i T. Bilds påstand om, at det er nødvendigt at formulere en statslig relationstype *sui generis*²³, der kan bidrage til forståelsen af de »offentligt kontrollerede« (bestående af ansatte og understøttede) som *distinkt social kategori*. Den første, foreløbige, forståelse af denne relation må ske med »beskrivende begreber«, da andet ikke er til rådighed, og der opregnes følgende:

1. Der er ikke tale om en udbytningssrelation.

2. Der er tale om et »forkapitalistisk eller patronagelignende tjenesteforhold« (s. 198)²⁴. For de understøttede er der knyttet en passivitetspligt til ydelserne, for de ansatte er der knyttet pligt til loyalitet og accept af de statslige institutions principper.

3. Der er i begge grupper en parallel indre differentiering i et privilegie-lignende hierarki (uden præstationsafhængig sammenhæng mellem ydelse og belønning).

4. Der er forskel for de to grupper på, hvordan de pligter, der er knyttet til pengeydelsen, sikres opfyldt. For de understøttede drejer det sig om kontrol, overvågning, straf; for de ansatte drejer det sig om positive stimuli som løn og avancement. Disse fællesbestemmelser

22. Jvnf. J. Cohen: »Marx' tidlige forsøg på at skelne mellem moderne og præmoderne former for stratifikation gennem differentieringen mellem religiøst og politisk konstituerede ordner og socioøkonomiske klasser, som mangler direkte legal repræsentation, forbliver uvurderlig.« (s 183)

23. Men hvad ligger der egentlig i påstanden om, at denne relation er »ordensdannende« (s 196), eller når der tales om »de to ordensbærende relationer« (s 200, 203)?

Er der ikke her indbygget en »basis-overbygnings-model«, hvor normativiteten af sig selv dannes ud fra (de »objektive« s 195, 198) relationer? Ihvertfald er der ikke argumenteret for, hvorledes »ordenen« (normativiteten) *produceres*.

24. Jvnf. lignende tanker hos J. Hoff, hvor der sættes lighedstegn mellem »tjenestemandsbegrebet« og »det feudale herre/knægt forhold« (s. 129).

og forskelle er vigtige for forståelsen »af den *klassesituation*, der behersker de understøttedes tilværelse« (s. 198).

Den statslige relation *sui generis* udgøres altså af forholdet mellem staten som »arbejdsgiver« og dens ansatte/understøttede.

Imidlertid hedder det lidt senere: »Med den komplementære statsrelation har vi fået et begreb, der kan bestemme de understøttede som en distinkt social kategori, der både er identisk med og forskellig fra den traditionelt bestemte lønarbejderklasse. For såvidt de overflødiggjorte kun ejer den 'blotte arbejdskraft' må de placeres under lønarbejderbegrebet, men for såvidt de objektivt reproduceres i en statslig afhængighedsrelation, hvis modydelse er abstinens fra samfundsmæssige funktioner, er de ikke-arbejdere.« (s. 199).

Lad mig nu stoppe lidt op her og diskutere disse bestemmelser.

De betragtninger hos T. Bild, som tilhører en »supplerings«-opfattelse,²⁵ har kun deres betydning i forsøget på at begrunde »ordensmodellen«, men skaber megen forvirring, fordi de peger mod en læsning, der ser den statslige relation (og den hertil hørende orden) som en »overbygning« på den økonomiske klassebestemmelse i en basis-

overbygningsmodel. En sådan tolkning modsiges imidlertid definitivt af en række formuleringer, der argumenterer for ordens-modellen. Hvordan ser denne så ud?

Ordens-modellen siger, at udenfor og ved siden af kapitalrelationens klassestruktur, er der andre sociale grupper, stratificeret i en social orden på basis af en objektiv statslig relation. Denne statsrelation blev af T. Bild forstået som et forhold mellem »staten« og dens ansatte/understøttede og dette forhold blev karakteriseret ved: A) *ikke* direkte at være underkastet markeds- og akkumulationsvilkår (s. 194), dvs ved ikke at være et kapitalistisk bytteforhold (s. 198), og B) at være et førkapitalistisk eller patronagelignende tjenesteforhold, altså et personligt herredømmeforhold. Det betyder, at hvis den statslige relation er »grundlag« for dannelse af sociale grupper, er disse grupper *politisk* konstitueret, og den økonomiske side af forholdet er underlagt politikens primat, (ikke bestemt på markedet). En sådan social gruppe kaldes en stand, (og hierarkiet af stænder en social orden).

Denne terminologiske konsekvens tager T. Bild dog ikke af sine overvejelser, tværtimod »tilslører« han den ved at sammenblande den med en

25. *Supplerings-modellen* bygger på N. Poulantzas og E.O. Wrights tanker og er i antologien repræsenteret ved bl.a. J. Hoff's og J. Goul Andersens artikler. Den udgår fra en økonomisk klassebestemmelse og supplerer denne med bestemmelser fra »politisk-ideologiske strukturer«. Det drejer sig således ikke om at begribe klassens måde at forholde sig på politisk og ideologisk, men derimod om at fastlægge nogle politiske og ideologiske »kriterier«, der definerer klassen. Hele ideen i denne model er baseret på en antagelse om, (en skjult subjektivitetsteori), at har man først bestemt klassen på alle 3 »niveauer«, så kan dens adfærd *aftedes* heraf. Derfor den evindelige strid om, hvor »grænserne« mellem klasserne går, fordi det samtidigt er grænser for, hvem der er reaktionære og hvem der er arbejderklassens mulige »alliancepartnere«. Denne model har desuden den svaghed, at den kun udtaler sig om de statslige lønarbejdere gennem analogislutninger. Modellen er jo almindelig velkendt og er efter min opfattelse ofte blevet overbevisende kritiseret, og skal derfor ikke yderligere diskuteres her.

klassebestemmelse. Han søgte nemlig på ét punkt at gøre de understøttede identiske med den traditionelt bestemte lønarbejderklasse, fordi de ikke ejede produktionsmidler (s. 199). Dette er et utilstrækkeligt kriterie, hvis A) og B) ovenfor har gyldighed. Spørgsmålet om de offentligt kontrollerede udgør en stand eller en klasse, tager jeg op igen efterat have præsenteret T. Bilds videre analyse af dem.

Serien

T. Bild vil gøre nogle antagelser om den ene del af de offentligt kontrollerede, nemlig de understøttedes magtog mobiliseringspotentiale og om betydningen af gruppens vækst for det sociale konfliktfelt.

Kapitalforholdet er et gensidigt afhængighedsforhold mellem arbejdere og kapital, og det er fra sin nødvendighed i reproduktionen, at arbejderklassen henter sin væsentligste magtressource. Kapitalrelationen formerer altså klasser og organiseret klassekamp. Men statsrelationen er - her drejer det sig kun om de understøttede - et udpræget autoritært og ensidigt afhængighedsforhold, der ikke giver de understøttede nogen magtressource, og de har derfor svært ved at udvikle en kollektiv identitet. Da de ikke er udbyttede, kan de iflg. Bild ikke begribes som klasse, og »...svarende til den komplementære relationstype har vi derfor behov for et begreb, der kan bruges komplementært til kategorien klasse« (s. 201). (Her er der

tydeligvis ikke længere tale om nogen supplerende af den økonomiske klassebestemmelse)²⁶

Her foreslår T. Bild et begreb om *serien* (J.P. Sartre), der er bestemt som en »forening udefra«, men hvor individerne ikke er integreret i en gruppe gennem fælles arbejde, kamp eller virksomhed. »Tilværelsen i serien er præget af afmagt overfor de strukturer, der frembringer den, og ensomhed er den sociale effekt.« (s. 201). I modsætning til kapitalrelationen, klasser og klassekamp, så frembringer den statslige relationstype serialitet og afmagt. De understøttede må derfor betragtes som en særlig kategori, et neo-proletariat, der samtidigt er økonomisk sikrede og »politisk fattige«.

Ud fra serie-begrebet antager T. Bild, at der i en serie ikke kan forventes kollektiv identitetsdannelse og stabil organisation, men kun mere partielle og temporære sociale bevægelser, som til gengæld kan være radikale og eksplosive. Der kan ikke forventes nogen stabil alliance mellem serien/de understøttede og de arbejdendes interesseorganisationer. »Mens de understøttedes rolle som selvstændig magtfaktor derfor må antages at være beskeden og begrænse sig til kortvarige og lokale eptioner, så har selve gruppens eksistens og vækst utvivlsomt en kraftig effekt på udformningen af det sociale konfliktfelt som helhed. Denne effekt regner jeg for et af den moderne klasseanalyses vigtigste problemer.« (s. 203).

26. Det er på denne baggrund mærkeligt, at T. Bild kan tilslutte sig Therborns - hos Therborn selv iøvrigt ubegrundede - normering: »Som Göran Therborn rigtigt har pointeret *må en adekvat klasseanalyse omfatte totaliteten af den voksne befolkning*, og ikke bare den del, der ud fra et eller andet kriterium betragtes som økonomisk aktive.« (s. 180).

T. Bild opstiller forskellige mulige hypoteser for den fremtidige udformning af dette konfliktfelt: Der kunne opstå en alliance mellem arbejdsgivere og de beskæftigedes organisationer *mod* de understøttede; eller den latente trussel mod de beskæftigede om at blive udstødt, kunne skabe en alliance omkring bedre levevilkår for de understøttede. Men snarere end sådanne klare konfliktlinier, tegner sig en sammenfletning af de to ordensbærende relationer, som opløser den gamle klassestruktur i et mylder af grupper, som udgøres af mixformer af markeds- og klientpositioner, der slutter sig sammen efter vekslende interessekonstellationer.

Serien er i disse overvejelser kun et begreb for de understøttede, men den »ordensbærende statslige relation« var fælles relation for både de understøtte og de *ansatte*. Betyder det, at seriebestemmelsen også skulle dække de offentligt ansatte? Det mener T. Bild næppe. Deres situation ligner i denne dimension (organisation omkring fælles interesser, kampe, osv) mere klassens end seriens. Hans manglende analyse af de ansatte bringer imidlertid ikke denne selvmodsigelse i hans bestemmelse af »den statslige relation« frem, (nemlig at den både er »seriebærende« og »klassebærende«).

En sådan analyse ville også have vist, at de to grupper, T. Bild underordner samme statslige herredømme-forhold, spiller helt forskellige roller. Det er faktisk de ansatte, der gennem deres arbejde udøver det statslige herredømme over de understøttede. Set fra de understøttedes synspunkt *er* de ansatte den repressive statsmagt. Så meget er i hvert fald sikkert: Hvis de statsansatte ikke udførte de-

res arbejde, ville »staten« heller ikke kunne praktisere nogen herredømme-udøvelse.

Stand eller klasse?

For at vende tilbage til diskussionen af, om de offentligt kontrollerede udgjorde en stand eller klasse, vil jeg først problematisere den fællesbestemmelse, T. Bild foretog af de ansatte og de understøttede, resuméet i A) og B) foran. Denne fællesbestemmelse er imidlertid efter min opfattelse kun tilsyneladende, fordi den abstraherer fra alle de *formforskelle*, der adskiller de to grupper. Offentligt ansatte er lønarbejdere med følgende begrundelse: C) Lønformen er en specifik kapitalistisk bytteform, salget af arbejdskraft til staten foregår på et marked, der er fælles for stat og kapital, og hvor arbejdskraften har principiel fri bevægelighed. D) Køberen har kontrol og herredømme over arbejdskraftens anvendelse i arbejdet, men ikke over *personen* - netop til forskel fra det førkapitalistiske herredømme-forhold. Dette er ikke et argument for en restløs identifikation mellem kapitalens og statens lønarbejdere, men for at de sidste må begrebsliggøres gennem lønarbejderbestemmelsen. Konklusionen er altså, at det sted, hvor T. Bild argumenterer *for* at de offentligt ansatte må ses under lønarbejderkategorien (ejendomsløse, - men under prækapitalistisk herredømme), er argumentet galt, ligesom det er tilfældet de steder, hvor han argumenterer *imod* det (intet arbejdsmarked og førkapitalistisk herredømme).

De understøttede derimod står ikke i noget lønformet bytteforhold til staten - hvilket forhold står de da i?

For at besvare dette, må man først tage fat i den fællesbestemmelse af

såvel de ansatte som de understøttede, der sagde, at de stod i et »førkapitalistisk eller patronagelignende tjenesteforhold« (pkt B) til staten. For at forstå hvorfor denne bestemmelse er gal, må man yderligere tilbage og have fat i den oprindelige bestemmelse af »den statslige relation«. Det var jo som vist en bestemmelse af relationen mellem staten og de ansatte/understøttede, men uden en bestemmelse af, hvad »staten« var for noget. Staten bliver derved pr. implikation reduceret til de »offentligt kontrolleredes« relationer. Men den kapitalistiske stat er jo selv en institutionaliseret relation, et forhold mellem det kapitalistiske samfunds borgere, hvori de beskæftiger hinanden i bestemmelsen som formelt frie, private subjekter, som myndige individer.²⁷ For så vidt staten som institution relaterer sig tilbage til samfundet (ved f.eks. at ansætte personer, uddele understøttelse, etc), handler den med *udgangspunkt* i individernes formelle frihed. I det omfang staten i sit forhold til samfundsindividerne så at sige bryder med sit eget princip - subjekternes formelle frihed - kan det kun begrebsliggøres på baggrund af dette princip selv. Statens *umyndiggørelse* af de personer, der modtager understøttelse, kan kun forstås på baggrund af det myndighedsprincip staten selv institutionaliserer. Logisk må privatsubjekternes formelle frihed først oprettes - og det er netop den *kapitalistiske* (borgerlige) statsrelation - før den kan forulempes. Statens *umyndiggørelse* af borgere forudsætter privatautonomiens princip. Individers klient-relation er ikke en ophævelse,

men en »modifikation« af dette princip. Den specifikke undertrykkelse, som den kapitalistiske stat praktiserer, kan derfor ikke begribes som udtryk for prækapitalistiske herredømmeformer eller patronagelignende tjenesteforhold.

Ved helt at overse den specifikt borgerlige stats karakteristika vil T. Bild heller ikke kunne præcisere mulighederne for at kæmpe imod den statslige undertrykkelse. Det er jo ikke ligegyldigt for en sådan kamps mål og midler, om de understøttede er retsløse grupper underlagt et herredømmedespoti uden *grænser*, eller om de er borgere med bestemte rettigheder, som forulempes. Dette betyder på den anden side ikke, at disse rettigheder er *sikrede* - de er noget, der må tilkæmpes og forsvares. Men samtidigt er rettigheder også noget, der kan udvides og i dette perspektiv forekommer diskussionen af »social rights« (dvs. muligheden for en statslig sikret *ret* til et bestemt leveniveau) særlig perspektivrig - men det er en anden historie.

Konklusionen er, at der ikke kan opretholdes en fællesbestemmelse af offentligt ansatte og understøttede, det T. Bild kaldte de offentligt kontrollerede. De ansatte *må* begribes med *udgangspunkt* i lønarbejderbestemmelsen. De understøttede kan *ikke* forstås som en »stand« konstitueret gennem et førkapitalistisk herredømmeforhold. Men spørgsmålet står tilbage, kan der, udgående fra en bestemmelse af den specifikt kapitalistiske stat, angives stratifikationsprincipper for de understøttede?

27. At denne formelle frihed er komplementær til en »materiel« *tvang* berører ikke argumentet her.

V.

I det foregående er to forskellige forslag til udarbejdelse af en klasseanalyse af den »velfærdsstatslige kapitalisme« blevet diskuteret. Lad mig nu prøve på baggrund heraf, at skitsere nogle *teser* og at give nogle antydninger af, hvordan jeg ser muligheden for at løse nogle af de problemer, der er blevet påpeget i det foregående. Jeg tror, at man kan finde visse retningslinier ved (endnu engang!) at tage udgangspunkt i nogle formuleringer hos Marx.

Marx konstaterer i »Indledning«: »Befolkningen er en abstraktion, hvis jeg f.eks. udelader de klasser, den består af. Disse klasser er igen et tomt ord, når jeg ikke kender de elementer, de beror på. F.eks. lønarbejde, kapital, etc.« (1858: 20). Disse »elementer«, hvorpå klasserne beror, udgøres af »kategorier«. I Marx' plan for sit samlede værk vil han derfor først fremstille disse kategorier og derefter de fundamentale klasser, der »beror« på disse, så igen nogle yderligere kategorier (herunder stat) og atter klasser der beror på disse, nemlig de s.k. »uproduktive klasser« (1858:27).

Det betyder, at der programatisk kan sondres mellem økonomiske kategorier og sociale klasser. Men hvad er så »økonomiske kategorier«, hvorpå klasserne siges at bero? Kategorier er begreber for produktionsforhold, og produktionsforhold udgøres af samtlige de forhold, individerne står i til

den specifikt formede samfundsmæssige reproduktionsproces, dvs til den værdiformede reproduktion, kapitalens kredsløbsproces. Analysen af værdikategorierne i kapitalkredsløbet er altså *ikke* en klasseanalyse, heller ikke nogen »økonomisk klassebestemmelse«, der eventuelt skal suppleres med politiske og ideologiske klassebestemmelser, men er en analyse af de forhold og betingelser, hvorpå en særlig social identitet og kollektivitet kan opstå og udvikles. En tydeligere formulering ville være, at betegne de økonomiske kategorier som klassens specifikt formede »økonomiske eksistensbetingelser«.

I disse »økonomiske eksistensbetingelser« er indbygget, hvad Marx kalder »de økonomiske forholds stumme tvang«, dvs at kategorien, som klassen beror på, angiver en bestemt (kapitalreproduktiv) adfærdstvang, der determinerer en grundstruktur i hverdagslivet, som man måske kunne kalde en bestemt »livsform«.²⁸ Efter den historiske etablering af velfærdsstaten må statsaktiviteterne indarbejdes i bestemmelsen af livsformerne²⁹. Med udfoldede begreber om sådanne livsformer kan der på den ene side forbindes til kapitalens reproduktionsproces og på den anden side åbnes for en »sociologisk« analyse af, hvordan sociale klasser danner og udvikler sig. (Termen »sociologisk« anvendes for at markere disse sociale processers egenart). Klasser opstår ikke bare ud fra de økonomiske eksistensbetingelser, men er også bestemt gennem

28. Som et forsøg i denne retning kan man se det begreb om »arbejderens situation«, jeg prøvede at udvikle i bogen: »Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen«, Kurasje 1978.

29. Et grundproblem er her spørgsmålet om gyldigheden af arbejdskraftens vareformsbestemmelse - fungerer velfærdsstaten på en måde, så den netop sikrer et »friktionsfrit« arbejdsmarked, (ved at gribe ind over for det der falder »ved siden af« vareformen), eller er den gennem såkaldte »decommodificerings«-processer en undergravning af denne vareform?

en lang række andre forhold (geografiske, racemæssige, osv). Klasser og gruppers adfærd er desuden bestemt af, hvordan de formulerer deres interesser ud fra fortolkninger af og forholdene sig til »de økonomiske forholds stumme tvang«, til det statslige herredømme og til hele den konkrete situation (arbejdets art, arbejdsbetingelserne, sociale miljø, statslige politikker, osv), samt af hvordan de organiserer sig omkring disse interesser og kæmper for dem, gør erfaringer - en kompleks proces, der aflejrer sig som »kultur« og traditioner, der selv er meddefinerende for livssituationen.

I forhold til nogle af de problemstillinger, der er blevet diskuteret i det foregående, har dette bl.a. følgende »metodiske« konsekvenser:

- At tanken om *klassen »an sich«* opgives, (eller som dette kaldes overalt i antologien: »klassepositionen«), fordi dette begreb blot bestod i en falsk identifikation af værdikategori og social klasse. Den nødvendige sammenhæng, interrelationen, mellem kapitalkredsløb og social klasse formidles begrebsligt af livsformen. Livsformen formidler og angiver en bestemt adfærdstvung determineret af kapitalformen (eks: lønarbejderne *må* sælge deres arbejdskraft, (eller tilkæmpe sig en løn-erstatning), hvoraf følger spaltningen mellem arbejde og privat reproduktion, etc), omkring hvilken klassesdannelsen udkrystalliseres. Klassesdannelse i denne betydning kan kun ske som en social bevægelse, og må derfor ses i en per-

manent proces af dannelse, opløsning og nydannelse. Klassens maximale mobiliseringsgrundlag udgøres af de, der deler den pågældende livsform.

- At forsøgene på at bestemme *den sociale differentiering og stratifikation* ud fra værdikategorier begrænses radikalt. Kategorierne determinerer nogle kvalitativt forskellige livsformer (eks: kapitalist, lønarbejder, understøttet), der selvfølgelig angiver afgørende forskelle i hele livssituationen.³⁰ Livsformerne kan imidlertid ikke udgøre dækkende begreber for den eksisterende socialstruktur. Den kan kun begribes ved at gå ud over analysen af de forhold, der reflekteres i værdikategorier, gå »tilbage« til en analyse af (bl.a.) de forhold, som værdibestemmelsen netop abstraherer fra, samt til de sociale bevægelser hvorigennem klasseidentitet dannes. Det værdibestemmelser abstraherer fra er for eksempel: Arbejdets konkrete karakter og indhold, arbejdskraftens konkrete produktions- og reproduktionsbetingelser (eks: uddannelse og boligforhold), geografiske, racemæssige, kønslige differentieringer. Der er derfor heller ingen grund til at forvente kongruens mellem abstrakte værdikategorier og faktisk klassesdannelse.

- *Sociale modsætninger* og sociale konflikter og kampe er resultater af individers og kollektivters bevidste forholdene sig og lader sig følgelig ikke bestemme ud fra forholdet mellem økonomiske kategorier, men må forstås med udgangspunkt i en social stratifikation

30. Imidlertid skaber ikke alle værditeoretiske differentieringer, heller ikke de der i andre sammenhænge kan være afgørende, nødvendigvis differentieringer i livsformsbestemmelserne. Forskellen mellem produktivt og uproduktivt arbejde har f.eks. en afgørende betydning i kapitalens akkumulationsudvikling, og formidlet her igennem også for det generelle *leveniveau*, uden at det umiddelbart har konsekvenser for livsformsbestemmelsen som sådan, eller for den sociale differentiering og for subjektivitetsdannelsen.

og differentiering, der analyseres som ovenfor antydnet. Da klassesdannelse forstås som en social bevægelse, er kampe og konflikter vigtige klassesdannende faktorer. Der kan altså ikke *deduceres* noget modsætningsforhold mellem sociale grupper ud fra forholdet mellem de kategorier, hvorpå de beror - f.eks. mellem industriarbejdere (produktivt arbejde/variabel kapital) og pædagoger eller skolelærere (uproduktivt arbejde/revenu)

- At der ikke består noget logisk afledningsforhold mellem livsform og *subjektivitet* betyder ikke, at der ikke er en sammenhæng mellem livsform og bestemte subjektivitetsformer (eks: lønarbejdets (det fremmedgjorte) betydning for identitetsdannelse). Det vil være nødvendigt med et interessebegreb, der gør op med forestillingen om »objektive interesser«, i det hele taget kræves der en omfattende diskussion af feltet for »subjektivitetsteorier«³¹

- *Emancipation* er ikke en objektiv interesse, der kan afledes fra en bestemt »klasseposition«.³² Emancipationens retning og mål er normativt funderet og kan altså ikke bestemmes logisk ud fra den eksisterende elendighed. Kritikken af den kapitalistiske udbytning og undertrykkelse afdækker ikke noget immanent emancipationskriterie. Men den normativitet, der skal definere emancipationsfremskridt, kan kun opstå i det eksisterende samfund og kun bæres af sociale bevægelser, der har deres ud-

spring og kollektive identitet i dette samfund.³³ Emancipatoriske fremskridt kan tilkæmpes indenfor rammerne af en given livsform, ligesom livsformen selv kan fremstå som skranke for emancipation. En klasseanalyse, i stil med den jeg her har prøvet at give en idé om, vil kunne pege på latente eller faktisk artikulerede emancipationsinteresser, og på disse interessers magt-ressourcer i det eksisterende samfund - men den vil ikke på grundlag af de værdikategorier, hvorpå klasserne beror, på forhånd kunne fraskrive bestemte grupper muligheden for at blive del af en social emancipationsbevægelse, som stræber efter at transcendere de pågældende livsformer.

Fra ovenstående teser kan man uddrage nogle retningslinier for analysen af de offentligt ansatte og de understøttede.

De statslige lønarbejdere beror på kategorien »revenu-betalt lønarbejde«, (dvs statsligt exproprieret værdi udlagt til ikke-værdiskabende lønarbejde), hvilket betyder, at deres klassesdannelse udgår fra livsformen »lønarbejde«. Om det forhold, at de er *statslige* lønarbejdere, kan betinge, at de danner én fælles klasse kan ikke begrundes kategorialt, men afhænger af de empiriske fællestræk ved statsligt lønarbejde. For tiden ser det ud til, at de statslige lønarbejdere snarere end at danne en egen klasse, synes at differentieres efter nogenlunde samme linier som de øvrige lønarbejde-

31. Der bliver gjort en lang række relevante overvejelser i denne retning i Claus Daniel: *Theorien der Subjektivität. Einführung in die Soziologie des Individuums*. Frankfurt 1981.

32. Det mener derimod Sven Bislev i sin artikel: »Disse interesser kan på den strukturelle plan udledes af bestemmelsen af klassepositionerne, ligesom man udleder arbejderklassens interesser i afskaffelse af kapitalismen af arbejderens klasseposition.« (s 78).

33. Jeg er således uenig med både S.N. Larsen/L. Petersen og med Jens H. Rasmussen i deres markeringer omkring »kritisk normativitet« og muligheden af dens »forankring i den proletariske klasseidentifikation.« Se artiklerne i Kurasje nr 35/36.

re. Hvorledes statslige lønarbejdere faktisk adskiller eller forener sig med andre klasser, lag eller grupper i samfundet kan altså hverken afledes af de kategorier, hvorpå de beror, eller af den livsform som determineres heraf. Det afhænger af faktiske interessekonstellationer som tilvejebringes gennem allerede etablerede kamperfaringer, fortolkninger af den givne situation, perspektiver for fremtiden, osv. Af betydning herfor er selvfølgelig både den pågældende stats karakter og de ansattes forhold til deres arbejde og arbejdsgiver.

De understøttede beror ligesom de statslige lønarbejdere kategorialt på revenu, men det lægges ikke ud som løn. De står derfor i et asymmetrisk klientforhold til velfærdsstatsinstitutionen, altså ikke noget bytteforhold, der kan fastlægges kontraktligt. For at klientrelationen kan determinere en specifik livsform, må den have en sådan permanent, at den faktisk fungerer som *repro-*

duktionsform. Er dette ikke tilfældet, må klientforholdet analyseres indenfor rammerne af livsformen »lønarbejde«, som bestemte temporære afvigelser herindenfor.

Med disse antydninger er der forhåbentlig givet en idé om den udviklingsretning, jeg ser for klasseanalysen. For mig at se består vanskeligheden i første omgang i at bevare pointerne fra den kritiske marxistiske kapitalanalyse, men også at indse deres begrænsning og ikke krampagtigt udstrække dem til at skulle forklare hvad som helst. Den s.k. »samfundsvidenskabelige marxismes« (Therborn) evindelige »jongleren og elaborering af kategorier ad infinitum« (J. Cohen: 10) fører enten ingen vegne hen, eller til en udvanding og opløsning af klassebegrebet, der transformerer det til borgerlig sociologi - istedet for at fastholde det som en fortolkningsramme, der muliggør en *kritisk* tilegnelse af disse teoriers erkendelser og resultater.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af Finn Dam Rasmussen:

»Proletariatets kulturhistorie«, i nr. 23/24 1980.

»Videnskabskritik som samfundskritik«, i nr. 23/24 1980.

»Tiden råber på...? Kommentar til nogle aktuelle tendenser i marxismen«, i nr. 29, 1981.

Litteratur:

Af K. Marx citeres udover MEW fra Grundrisse (1858) Modtryk/Kurasje 1974.

Jean L. Cohen: *Class and Civil Society: The limits of Marxian Critical Theory*. The University of Massachusetts Press. Amherst 1982.

I. Fetscher: *Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten*. München 1967.

J. Goul Andersen: *Mellemlagene i Danmark*. Århus 1979.

Claus Offe: *Bemerkungen zur spieltheoretischen Neufassung des Klassenbegriffs bei Wright und Elster*. i PROKLA 58/1985.

G. Therborn: *Den nymarxistiska klassanalysens uppkomst och problem*. i »Häften för kritiska studier« nr 2, årg 16, 1983.

Arbejdssamfundets svanesange. Refleksioner i anledning af Oskar Negt: Det levende arbejde, den stjålne tid

Hans Jørgen Thomsen

Som bekendt har det været den kapitalistiske æras civilisationshistoriske bevidsthed at organisere menneske- og samfundsliv efter arbejdslivets taktstok. Det kapitalistisk organiserede arbejde socialiserede menneskene, flyttede rundt på dem efter sine systemisk indbyggede imperativer, sløjfede byer og kommunikationskanaler fra landkortet for oprette sine egne - for så i en senere fase at sløjfe også disse, oprette nye osv. i en ustandselig strøm. Ved skånseløst at nedskrive enhver tradition i fornyelsens og fremskridtets navn undergravede kapitalismen tilliden til en stabil menneskelig etos, og rastløshed (eller sociologisk neutralt: mobilitet) blev den socialisationshistoriske pendant til den kapitalistiske civilisations strømmen: i en selvbevægelig verden måtte sjælene uafsladeligt være undervejs.

Først i den moderne verden er Heraklits flod blevet social realitet, og først her kan stilstand få chokkarakter, som i fotografiet. Når fotografiet virker chokerende på beskueren fra slutningen af det 19. århundrede, skyldes det, at det ved at fastholde øjeblikket kommer til at virke som en opstand mod civilisationens strømmen. Der skal vane til at affinde sig med det kunstigt fastholdte sekund og opgive tanken om, at hér er noget galt. Som Benjamin anfører i sin aldeles

genialske analyse af fotografiet, troede man spontant ved konfrontationen med fotografier af gadepartier i moderne byer, at hér var tale om afbildning af gerningssteder: først gentagelsen kunne aflive denne reaktion.

Nu har den historiske skabelse af en sådan strømmende og foranderlig verden ikke været nogen let sag. Især tilvejebringelsen af en arbejdsmoral - for arbejde var det jo, som hidførte de uafsladelige forandringer - har kostet blod, sved og tårer. Max Weber har nok ret i at gøre netop indpodningen af arbejdsmoral til en afgørende forudsætning for opkomsten af kapitalismens foranderlige - og dog stadig selvidentiske - samfundssystem: uden kapitalistisk »ånd« ingen kapitalisme. Også Marx gjorde i sin politøkonomiske systemanalyse opmærksom på de voldelige forudsætninger for at et selvregulerende system som det kapitalistiske historisk kunne opstå, nemlig i 1. Kapitalbinds 24. kapitel om »den såkaldte oprindelige akkumulation«. Med dette kapitels skildring af det kapitalistiske systems forudsætninger og mulighedsbetingelser har man holdepunkt for antagelsen om, at kortlægningen af det kapitalistiske systems reproduktions- og kriselovmæssigheder iøvrigt, dvs. resten af »Kapitalen«, strengt taget er en abstraktion, omend en fornuftig sådan. En abstraktion, hvis iværksættelse

som realitet forudsætter »den såkaldte oprindelige akkumulations« historiske tvangsprocesser.

Adskillelesenergi, magt og civilisation

Oskar Negt hører til de marxister, som fra første færd har været opmærksom på sammenhængene mellem vold, magt og så den kendte form for civilisation. Ikke blot har »den såkaldte oprindelige akkumulation«s terror været en central forudsætning for, at der overhovedet har kunnet opstå sådan noget som kapitalisme. Nej, terroren gentages overfor hver ny generation, som vokser op til at blive samfundsindivider. Magt og den stadige produktion af nye magtmekanismer er den usminkede baggrund, på hvilken de systemiske reproduktions- og kriselovmæssigheder alene virker.

Det hedder herom programmatisk i »Geschichte und Eigensinn«, som Negt udgiver i 1981 sammen med Alexander Kluge: »I modsætning til varerne i den materielle produktion af goder, i hvis resultat det frembringende arbejde forsvinder, forsvinder oprindelsesbetingelserne aldrig i varen arbejdskraft, i mennesket. 'Summen af alle døde slægter', konflikterne, men heller ikke historiens eller individualhistoriens lykkelige stunder - de forsvinder aldrig, men gentager sig ukueligt, indtil de er virkeliggjort på ny, dvs. indtil historie og livsforløb har opfyldt sig... Barnet svarer på urobjektet, det møder. Det lærer på sin egen måde, men ved at *antecipere den anden*. Det er betingelsen, hvorpå det forstår at adskille sig selv fra omverdensbetingelserne. Således lærer det 'at beherske sig'. Allerede hér har der fundet en række adskillelesprocesser

sted. Den alsidige aktivitet finder sin skranke i urobjekternes interesse, som ikke samtidigt retter sig mod alle barnets bevægelser, men imod dem, som dur til at sidde, stå og gå med. Barnet lærer at selekttere sine bevægelser i dén af urobjekterne banede retning. Det vil dog ikke opgive, men inderliggøre lysten til alsidig aktivitet. Dette betyder: én del går til tilpasning, én del til protest. Dette arbejde produceres i adskillelesprocessen fra alsidigheden. Michel Foucault betegner denne adskillelse, hvori livet fra starten geråder, som *anstaltsformen*... I alle disse afretninger, afspaltninger og overgange opstår nødvendigvis *én del tilpasning, én del protest*... Adskillelesenergiene består objektivt af tabserfaring og i den subjektive evne til at svare herpå... Protesten som dén egenskabskæde, der er afspaltet fra realisering, besidder selvregulerende egenskaber. Alle senere tilpasningsydelser trækker ud af disse et stykke ligegyldigt men formålstjenligt ekstraarbejde. Omvendt går der tilpasningsydelser fra en tidligere adskillelesfase ind i protesten på et senere tidspunkt, der endnu kun delvist trækker på disse tilpasningsydelser« (op. cit., Verlag Zweitausendeins, Frankfurt/M., s. 621-623).

Den adskillelesssammenhæng - dvs. dét punkt, i hvilket den uendelige mængde adskillelesenergier flyder sammen og trods alt konstituerer en strøm -, som bliver resultatet af kapitalismens ombrydninger i den menneskelige tilværelses fundamenter, indeholder irreversible træk ifølge Oskar Negt. Det er ikke muligt at vende tilbage til tilstanden før disse ombrydninger satte ind - det er ikke muligt »at vende tilbage til naturen«, som Rousseau i sin

tid formulerede det og forestillede sig det muligt. Og selv om det skulle have været muligt, ville det ikke være ønskeligt, for de civilisatoriske adskillel- sesprocesser er - ved siden af at være udbytnings- og undertrykkelsesproces- ser - også differentierings- og mangfol- diggørelsesprocesser.

Magten er, som hos Foucault, civilisatorisk produktiv ifølge Oskar Negt: differentieringerne producerer historisk nye energier, og termen ad- skillelsesenergi er central i »Geschich- te und Eigensinn«. Den benævner, at det afgørende ved de civilisatoriske adskillelsesprocesser ikke så meget er deres resultater, for de er nemlig - som alt i malstrømmen - foreløbige, men spændingsforholdene (eller energire- lationerne) imellem de uddifferentie- rede enkeltmomenter. Det er fra re- lationelle spændingsforhold imellem civilisatorisk producerede - og som sådan principielt foreløbige - enkelt- momenter i samfundshelheden, at de enkelte uddifferentierede momenter får deres relative og provisoriske be- tydninger. Som i eksemplet ovenfor: tilpasningen er betydningsfuld ved de former for protest, den producerer, og protesten vinder betydning i kraft af de tilpasningskompetencer, den formår at bearbejde og eventuelt mo- bilisere.

Det kan lyde sofistikeret, men først og fremmest er det dialektisk, nemlig derved, at det ene ikke kan begribes uden ved og igennem sit andet - og vice versa. Og som dia- lektisk i dette ords egentlige betyd- ning indeholder det da også et brud med indarbejdede tankevaner i me- gen borgerlig og (paradoksalt nok!) marxistisk teori, hvad jeg skal vende tilbage til.

Imidlertid kan man godt eksempli- ficere, hvad der menes, ved at trække et tilbagevendende tema i de negtske reflexioner siden »Offentlighed og erfaring« fra 1972 frem i lyset. I den videnskabelige bestemmelse af den samfundsmæssige produktion og repro- duktion i moderne samfund er den vig- tigste referent for bestemmelsen af hver af disse sfærer henvisningen til sfærens modsætning. Reproduktionssfæren er frem for alt bestemt ved IKKE at tilhøre produktionssfæren - og omvendt. Rela- tionen til en anden sfære/andre sfærer er bestemmende for et givet samfunds- mæssigt moment mere end momentets eventuelle egenlogik eller definition af og ved sig selv er det. Kort sagt: i et moderne samfund er dialektiske rela- tioner samt energi- og magtforhold re- lationerne imellem af største betydning for helhedens stabilitet eller instabilitet.

Når og hvis en marxistisk teori ind- optager sådanne tankefigurer, kan den komme på højde med sit tema, dvs.: sin tid. Hvis der nemlig er noget moderni- teten - uafhængigt af enhver teori om den - gør ved det menneskelige og det samfundsmæssige, så er det at afskaffe substans- og essensbestemmelser som disse størrelsers grund. Det menneske- lige samfund river sig med det moderne slet og ret løs (fri) af substantielle/es- sentielle begrundelsessammenhænge, og dette er en proces, der selvagt også vedrører eksistensmåden for de enkel- te momenter i den samfundsmæssige helhed.

Nu er der desværre en kritisk pointe i, sådan som Negt (og Kluge) siden »Offentlighed og erfaring« har bestræbt sig på, at føre marxismens teori ind i det emfatisk modernes problematik. Det er der, fordi marxis- mens historie - altså den marxistiske

teoris historie - i høj grad har været, så at sige, tabt bagud af dansen i forhold til det modernes umiddelbart erfarede temaer. Den marxistiske teori har i sin ortodokse form haft travlt med at substantialisere sine kategorier op imod og i kontrast til modernitetens malstrøm, og den har derfor også måttet betale prisen: tiltagende mangel på troværdighed hos samtidssensitive intellektuelle samt hos de masser, hvis interesser den hævdede at varetage, men for hvilke de enfatisk moderne oplevelses- og tankemønstre i tiltagende grad blev selvfølgeligheder, der ikke kunne røkkes ved.

Et af de mest udbredte og konsekvensrige eksempler er substantialiseringen af kategorien: proletariat. Det er ikke tilfældigt, når Negt og Kluge i »Offentlighed og erfaring« tager sig for at aflive denne substans, der ikke alene har givet næring til så mange omvendterborgerlige intellektuelles selvplageri, men også har kostet så mange hoveder i socialismens navn: »De virkelige historiske udviklinger forløber ikke på det 'hele menneskes' og de 'hele proletarers' side, men på niveauet for deres enkelte egenskaber« (den tyske udgave af »Offentlighed og erfaring, edition suhrkamp, Frankfurt/M 1972, s. 485).

Sætningen står i et afsnit med den sigende overskrift: »Proletariatet - som substans og som sum af egenskaber«, og intentionen er naturligvis at erstatte det første med det sidste. Imidlertid har konceptionen i »Offentlighed og erfaring« ikke helt sluppet substansbegreberne, hvilket især viser sig i begreber som »proletarisk blok af liv«, »materialistisk instinkt« m.v. Først »Geschichte und Eigennutz«

maner substansspøgelset helt i jorden, hvilket viser sig i den afgørende kategori hér, kategorien adskillelsesenergi.

Imidlertid viser den aktuelle politiske og filosofiske konjunktur, at marxismen tilsyneladende af sin egen historie er blevet dømt til at leve videre i skyggen af denne. Hinsides det faktum, at de marxismer og dén kritiske teori, som i dag har noget at sige, har fordrevet substanstænkningen fra sine refleksioner - og heri adskiller sig fra den meste institutionaliserede borgerlige tænkning -, hinsides dette forfølges den kritiske teori stadig af den ortodokse marxismes blodplettede og ressentimentshærgede karriere i dette århundrede. Det er tilsyneladende muligt, med den aktuelle politiske vind i ryggen, at banke den marxistiske kritik tilbage i en substanstæknings-position og så - når dét er gjort - med gode argumenter at banke løs på denne. Er det første træk lykkedes, giver det næste nemlig sig selv: har man med held reduceret marxismen til en teori, som fortrænger modernitetens erosionsog nivellerings effekter, er det ingen sag at tage livet af den, hhv. latterliggøre den.

Ikke desto mindre er det en (potentielt) renoveret marxistisk kritiks styrke, at den intenderer og har muligheden for at gennemføre opgøret med substanstænkningen uden at give afkald på et sådant opgørs civilisationsteoretisk brede forudsætninger og civilisationskritisk vidtrækkende konsekvenser. Det kan fastholdes, at det er moderniteten i allerbredeste og allermest differentierede forstand, som sætter kritikken af substanstænkningen på teoriens dagsorden.

En sådan fastholdelse er nemlig ingen selvfølge. Tværtimod viser det sig i den aktuelle konjunktur, at den meste kritik af marxismens påståede substantialisme kommer fra ret begrænsede kulturanalytiske eller-kritiske hold. Derved ses der bort fra, at (erfaringen og betoningen af) malstrømmen, det tilblivende og fluktuerende livs regelløshed, hører sammen med modernitetens civilisationshistoriske form. Denne bredde skulle nødig forflygtiges, når tidsdiagnosen stilles: tiderne er af lave, meningen en saga blot og den blotte eksistens det eneste, det ikke rigtigt giver mening at betvivle. Alt dette er ikke sager alene for sofistikerede eller særligt følsomme intellektuelle: det er alment gods i den moderne civilisation.

Sidste skud på den civilisationshistoriske erosionsproces' stamme er den påbegyndte erosion under arbejdssamfundets fundamenter. At en sådan erosion er indledt mener Oskar Negt, såvel som en André Gorz og en Jürgen Habermas mener det, og fortolkningen af denne erosion er temaet for »Lebendige Arbeit, enteignete Zeit« - en bog, Oskar Negt udgiver i 1984 foranlediget af den tyske, hhv. den vesteuropæiske arbejderbevægelses krav om en 35-timers arbejdsuge. Anstødssten er altså det kapitalistiske arbejdssamfunds krise, og Negt ville (sammen med Gorz) uden tvivl kunne skrive under på følgende almene udsagn fra Habermas, fremført i et foredrag holdt for det spanske parlament Cortes og siden trykt i »Die neue Unübersichtlichkeit«, edition suhrkamp, Frankfurt/M., s. 157, med titlen »Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien«: »Socialstatsudviklingen er kommet ind i en blindgyde,

hvori energierne fra arbejdssamfundets utopi opbruges«.

Men dermed ophører så også enigheden mellem de tre indflydelsesrige tidsdiagnostikere. For at få det specifikke ved Negts interpretation frem, skal jeg opholde mig ved relationen mellem kategorierne erosion og mulighed, sådan som denne relation fremlægges i »Geschichte und Eigensinn«. De to kategorier hænger i dette værk sammen med en demonstrativ afsked med det historiefilosofiske paradigmes rolle i marxismen - og sådanne demonstrative afskedsscener findes hverken hos Habermas eller hos Gorz.

Erosion og mulighed

Ernst Bloch anfører et sted, at den hidtidige filosofihistories konsekvensrigeste undladelsessynd har været den manglende refleksion på kategorien mulighed. På trods af at modernitetens tumult burde sætte netop denne refleksion på dagsordenen, er man vidne til det modsatte: aldrig er der blevet talt (og gjort) så meget i nødvendighedens navn som efter at det moderne indledte sin undergravende virksomhed overfor samme. Sagen er imidlertid, at et emfatisk mulighedsbegreb implicerer destruktionen - eller med den hér valgte terminologi: erosionen - af nødvendighedsbestemmelser. Erosionen af nødvendighed er identisk med produktionen af mulighedsbetingelser. Dette gælder filosofisk, og det gælder historisk, hvad kapitalismens æra er eksempel på.

Sammenhængen mellem erosion og mulighed - er sammenhæng, der får social breddevirkning med kapitalismens historiske opkomst - betyder, at nuet bliver til et punkt, hvorfra det bliver muligt at se bagud (på det tabte

land) og fremad (på det forjættede). Omkostningen er imidlertid, at nutiden bliver dunkel for sig selv - ligesom der er mørkt for foden af et fyrtårn. Blandt andet derfor bliver fravær og fraværsbestemmelser vigtige i et sådant punkt, og utallige af de bestemmelser som udkastes af den menneskelige erfaring i det, bliver betydningsfulde ved (ofte implicite) at referere til enten det tabte eller det forjættede land.

De stedfindende og stedfundne erosionsprocesser indeholder imidlertid så megen irreversibilitet, at dén civilisatoriske mulighed, som erosionen afdækker (og skaber) ikke kan tematiseres som en (gen)tilegnelsesproces i analogi med, hvordan den unge Marx forestiller sig, at det fremmedgjorte arbejdes produkter kan gentegnes i og af kommunismen. Kommunistisk frigørelse kan ifølge Negt (og Kluge) ikke afhandles som en idealiseret og antropologiseret arbejdsfigurs (gen) tilegnelse af sit afhændede produkt. Nej, en eventuel (dvs. mulig, men ikke nødvendig) frigørelse må være en virkeliggørelsesproces med baggrund i de erosioner og afhændelser, som den kapitalistiske historie iscenesætter: disse kan ikke gentegnes, men de kan - qua mulighedsbetingelser - danne udgangspunkt for noget helt tredje, noget emfatisk nyt.

I afsnittet med den uoversættelige titel »Der Satz vom eingeschlossenen Dritten« fra »Geschichte und Eigensinn« erstatter Negt og Kluge derfor tilegnelseskategorien med virkeliggørelseskategorien, idet de beskædnt tilskriver Marx deres eget synspunkt: »Hos Marx hedder selv fremmedgørelsens og afhændelsens modpol *virkeliggørelse*... De afhændedes fælles svar må rette sig imod noget andet end mod

en gentilegnelse af det tabte, nemlig mod forandring af virkeligheden, altså mod noget tredje« (op.cit., s. 41 og 43-44).

Det moderne nu's fyrtårnsvilkår, dets umiddelbare dunkelhed for sig selv, som Bloch kalder det, er modernitetens form for tidsbevidsthed. Snarere end betoningen af selve nuets dunkelhed burde man måske betone, at dette nu's karakter er indicium på opkomsten af en emfatisk samtidsbevidsthed. Dvs. en samtidsbevidsthed, som er klar over sin betydning i kraft af placeringen imellem en uophæveligt tilbagelagt fortid og så en mulig fremtids potentialer. Habermas formulerer det sådan hér i forelæsningsen »Das Zeitbewusstsein der Moderne und ihr Bedürfnis nach Selbstvergewisserung«: »Det moderne kan og vil ikke længere låne sine orienterende målestokke fra en anden epokes forbillede, *den må skabe sin normativitet ud af sig selv*. Uden mulighed for at undslippe ser det moderne sig henvist til sig selv. Det forklarer irritabiliteten i dets selvforståelse, dynamikken i de indtil vore dage rastløst fortsatte forsøg på at 'klargøre' sig selv« (Jürgen Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984, s. 16).

Problemet i dette citat er ikke diagnosen, men den antydende medicin: at det moderne som det skærpede nu's erfarings- og bevidsthedsform skulle kunne skabe sin normativitet ud og af sig selv og derved som Münchhausen trække sig selv op ad dyndet ved håret. Denne løsning er problemet i Habermas' projekt, og det overkommes ikke ved nok så komplicerede filosofiske analyser til begrundelse af en universel emancipatorisk moral og dennes

uimodsigelighed. Sagen er, at en sådan eventuel uimodsigelighed intet han udrette mod eventuelle modgående historiske udviklingstrends i tiden, og dem vil jeg mene, der er en del af. Filosofiske almengyldigheder har aldrig styret historiens gang, og gør det heller ikke i dag.

Omvendt gælder Gorz' patentmodel heller ikke: den mikroelektroniske revolution fører ikke nødvendigvis til systemets sammenbrud, endside til ét af to bestemte steder hinsides dette system. Det modernes nu indeholder et objektivt usikkerhedsmoment, der ikke ophæves ved nok så ihærdige besværgelser af det imponerende (i den eller anden forstand) ved de igangværende teknologiske innovationsprocesser i den industrialiserede verden.

Imod såvel en Gorz' profetisme, der kan forklare hans effekt hos mange hjemløse venstreintellektuelle, som imod en Habermas' filosofisme, der kan forklare hans begrænsede gennemslagskraft ud over snævre videnskabelige og filosofiske cirkler, slår Oskar Negt koldt, men ædrueliggjørende vand i blodet på sine læsere i bogen »Det levende arbejde, den stjalne tid. De politiske og kulturelle sider af kampen for nedsat arbejdstid« (dansk - fortrinlig - oversættelse på politisk revy, Kbh. 1985). Nu som før begrundes de livsverdensmæssige erosioner, som følger i kølvandet på kapitalistisk igangsatte teknologiske innovationsprocesser, en mulighed for noget helt tredje: »Hvis man tager udgangspunkt i den nuværende bevidsthed og den samfundsmæssige dynamik, så må den ledenorm, hvorudfra det kan afgøres, hvad der er moralsk, og hvad der er umoralsk, hvad der er retfærdigt,

og hvad der er uretfærdigt, formuleres ud fra samfundet selv. *Kategorien den objektive mulighed* forekommer mig at være afgørende for denne ledenorm. Til forskel fra rent subjektive ønskeforestillinger betegner den objektive mulighed tillige hele den omkreds af midler, der produceres og faktisk står til rådighed med henblik på realiseringen af emancipatoriske mål. *Det betyder med andre ord, at det er samfundets objektive rigdom, der er målestokken for, hvad der er historisk udviklende og hvad der er historiske forbrydelser, hvad der er moralsk og hvad der er umoralsk.* I alle disse forhold drejer det sig udelukkende om en ansvarlighedsetik, om følgerne af det man selv gør og undlader at gøre. I et samfund, hvor rigdommen på produkter, på videnskabelig erkendelse, på mulighederne for at gøre afhængighederne subjektivt gennemskuelige, har nået et sådant omfang, at denne objektivt disponible rigdom selv er blevet et problem, er herredømme og undertrykkelse *historiske forbrydelser og umoralske*« (op.cit. dansk udgave s. 205).

Man bemærker, hvordan moralsnakken i dette citat beror på eksistensen af en mulighed for frigørelse, men også på muligheden for at knægte frigørelsen ved at bevare de civilisatorisk knæsatte prioriteringer, kapitalismen har skabt og siden reproducerer ved at belønne dem hos sine adepter. Situationen uafgjorthed, dvs. dens objektive mulighed, hvortil så svarer den skærpede samtidsbevidsthed, implicerer ifølge Oskar Negt den samfundsmæssige kamp for og imod den eventuelle realisering af muligheden, og denne implicerer så igen for teorien kravet om partiskhed.

I denne konstellation, og alene heri, tilslutter Negt sig det bedste i den marxistiske ortodoks teori-tradition: »Sandhed og partiskhed er uadskillelige: selv de største sandheder udbreder sig ikke af sig selv, men kræver en målbevidst polemik tilspidsning og agitation - og det gælder med henblik på såvel de forhold, der skal bekæmpes, som de sammenhænge, der måtte sættes i offentlighedens søgelys, hvis de skal understøtte den praktiske orientering mod en ny samfundsorden« (op.cit., dansk udgave, s. 14).

En sådan indplacering kan han foretage med sindsro, fordi han i sammenbringningen af kategorierne erosion og mulighed har umuliggjort en påstand om at han skulle være historisk determinist eller det, der var værre. Kapitalismen er ingen stor fremtids-historie, men hvor den bringer fremskridt - f.eks. i form af teknologisk innovation - hviler dette næsten altid på ødelæggelsen af menneskelige livssammenhænge og livsmuligheder. Og sådan er det stadig: hvor kapitalismen vælter frem med sin nye teknologi under armen, efterlader den social elendighed og menneskelig tomhed bag sig. Kun kamp kan i praksis forpurre eller bare relativere denne djævelske enhed af fremskridt og repression, og kun partiskhed i teorien kan ved kritisk intervention stille sit pinlige spørgsmål til den éntydighed, hvorved kapitalismens fornuft foretrækker at præsentere sin civilisatoriske indsats.

Kun ved at understrege, at den retning imod frihedens rige, som kapitalismen stadig indeholder systemiske betingelser for, de facto bliver til introduktionen af nye fremmedgørelses- og repressionsformer, hvis den ikke

imødegås praktisk og teoretisk - kun derved kan livtaget med det kapitalistiske fremskridt blive til forsøg med menneskelig frigørelse.

»Det levende arbejde, den stjålne tid« forsøger sig med denne vanskelige balancegang, og i det store og hele lykkes nummeret rent teoretisk set, hvilket jeg skal søge at vise i det følgende, ligesom jeg skal forsøge ganske kort at pege på et par problematiske aspekter ved det stort set vellykkede nummers teoretiske hjælpebegreber. Forinden dog en kort lille note: det generelle indtryk efter endt læsning af bogen er umiddelbart forstemmende, fordi Negt påviser, hvordan systemet indeholder strategier til destruktion af de frigørelseschancer, det selv producerer. In casu: en generel nedsættelse af arbejdstiden som følge af mikroelektronikkens indførelse vil kunne indfanges ved, at den frigjorte tid for det første kombineredes med en flexibilisering af den tilbageblevne arbejdstid med solidaritetsnedbrydende konsekvenser for de arbejdende, for det andet kobledes sammen med en yderligere spaltning af samfundet i to realiteter, og endelig for det tredje ville den frigjorte tid kunne inddæmnes af et accelererende forbrug af kulturindustrielt differentierede konsumgoder, fra bipspil til en uendelighed af tv-programmer.

Ikke desto mindre tror jeg, at en sådan umiddelbar forstemthed giver Negts bog en større forbindelse til samtiden, som den tager sig ud for de fleste, der stadig har kontakt til projektet om en menneskelig frigørelse for alle, indbefattende skabelsen af en fri og rig individualitet. Jeg tror ikke, tiden er til euforiske prognoser, men omvendt mener jeg heller ikke, at det hjælper noget at søge at bevare forestillingen om

frihedens rige ved alene at trække på apokalyptiske ditto. Netop frigørelsen af den kritiske teori såvel fra euforiens Scylla såvel som fra apokalypsens Charybdis forekommer mig at stå på dagsordenen, og hér har Negts bog vigtige bidrag at yde - og også i sin nøgternhed vigtige korrektiver at formidle til de udbredte former for kritik, der henter for meget krudt enten i eufori eller apokalypser. Skal lyset holdes tændt, må det skærmes af en rolig hånd.

Negativ dialektik og politisk praksis

Skærpet samtids- og nutidsbevidsthed hører det modernes epoke til som sådan, så det har ikke i denne epokes historie skortet på tærskelbevidsthed (en betegnelse jeg har hugget fra et foredrag, H-J Schanz holdt foråret 1985 om det postmoderne og det moderne med særligt henblik på Lyotard), altså oplevelser af at befinde sig i et betydningsfuldt skæringspunkt mellem fortid og fremtid. Som det er alle samtidssensitive bekendt, forholder det sig også sådan i dag. På trods af dén krisemæssighed, som tærskelbevidstheder er bærere af, så har dén slags historiske situationer i det mindste dét fortrin, at de sætter en særlig tyk streg under det generelle modernitetsvilkår, nemlig fremkomsten af nu'ets betydningsfuldhed.

Oskar Negt følger sig med sin seneste bog ind i rækken af tænkere, der betoner den øjeblikkelige krises nu som et chancens øjeblik. Deri ligner han, som sagt, André Gorz og Jürgen Habermas, og han ligner dem også derved, at det foreliggende samfunds grundproblem hænger sammen med (påbegyndte eller fuldbårde) erosioner under det kapitalistiske arbejds-

samfund og dets utopier. Hos Gorz tages denne erosion til indtægt for en antagelse af, at kapitalismen umuligt - slet og ret: umuligt - kan fortsætte med at eksistere og derfor nødvendigvis vil blive afløst af det ene eller det andet; af »frihedens rige« eller et økofascistisk terrorregime.

Habermas er knapt så drastisk og er da heller ikke blevet læst som nogen profet - i hvert fald ikke hvad angår hans nøgterne samtidsdiagnose, omend af og til hvad angår hans filosofisk begrundede kommunikationsteori. Habermas konstaterer den nævnte udtørring af arbejdssamfundets utopiske ressourcer hér ved enden af velfærdssamfundets civilisationshistoriske provisorium, og han beklager ikke denne udtørring, eftersom han heri ser chancer for sin kommunikationsteoretiske utopi, hvis begrundelse han så iøvrigt vier det meste af sit filosofiske krudt. Han er dog så meget af en kritisk dialektiker, at han ikke - som Gorz - glemmer, at det er en indre logisk og historisk modsigelse at ville aflede frihed af nødvendighed.

Arbejdssamfundets krise er en krise, der vedrører dets utopiske ressourcer - ikke per se en apokalyptisk dommedagssituation, hvor det kun kan gå én af to veje, sådan som Gorz udmaler situationen; en dommedagsstemning, han kun kan skabe ved at drive besværgende argumentatorisk rovdrift på den økologiske krises faktum. Dette træk ved, og denne stemning i, Gorz' tankestil i de seneste tre bøger kan forklare hans udbredelse og status som profet - hinsides dén inspiration, enhver samfundskritisk interesse kan hente hos ham -, men det giver ikke hans refleksion større videnskabelig, og næppe heller tidsmæssig slidstyrke.

Oskar Negts holdning i den seneste bog kan derimod med ham selv, via Gramsci, karakteriseres som følger: »i teorien er jeg pessimist, i praksis optimist« (op.cit. dansk oversættelse s. 209). Pessimismen er imidlertid ikke verdensanskuelsesmæssig eller metafysisk, men hos Oskar Negt en velbegrundet skepsis overfor de aktuelle samfundsmæssige udviklingstrends, han analyserer: »ligesom Kant i sin tid talte om, at *behovet for Gud ikke er noget bevis på hans eksistens*, så må man også fastholde, at uanset hvor intense de følelser og behov, der indgår i længslen efter et nyt samfund, er, så er de ikke noget bevis for, at dette samfund må og vil komme. Historien ligner mere et ruinlandskab, oversået med knuste og afbøjede forhåbninger, end en kontinuerlig tidsfølge af projekterede og udvidede menneskelige målsætninger; den har, som erfarne historiefilosoffer med rette fremhæver, ikke været lykkens skueplads« (op.cit. s. 210).

Metodisk peges der hér på en dobbeltlogisk tilgang til kapitalistisk civilisatorik - med historisk inspiration fra Adornos »Negative Dialektik« -, som også for den aktuelle krises vedkommende vil gøre gældende, at »vold og emancipation ligger her så tæt på hinanden, at de kun kan adskilles gennem præcise konstellationsbeskrivelser« (op.cit., dansk oversættelse, s. 211). Imidlertid er synspunktet som nævnt ikke hos Negt basis for nogen verdensanskuelsesmæssig eller udviklingsteoretisk skepticisme. På det principielle - om man vil: metodiske - plan er synspunktet tværtimod forudsætningen for at bibeholde det moderne nu's chancekarakter: dets iboende åbenhed.

Først og fremmest har synspunktet dog for Negt en didaktisk og politisk flanke, hvor det gælder om at udpege betingelser for, at krisens åbenhed kan kæmpes i retning af emancipation. Derfor er »Det levende arbejde, den stjalne tid« et intervenierende kampskrift til underbyggelse af de tyske fagforeningers - anno 1984 - kamp for 35 timers arbejdsuge. Interessen er at pege på, hvilke kampmål, der må opstilles, hvis denne kamp skal føres igennem med retning mod emancipation, bestemt som menneskenes virkeliggørelse af de historiske muligheder for et lykkeligt og herredømmefrit liv. Menneskenes muligheder herfor er ifølge Negt vokset gigantisk, og de vokser fortsat enormt som følge af de igangværende teknologiske innovationer i den avancerede, industrialiserede verden; den mikroelektroniske teknologiske anvendelsesmæssige ekspansion er den produktivkraftsmæssige betingelse herfor, og fagforeningernes kamp for 35 timers arbejdsuge et første adækvat skridt til indløsning af de lykkemuligheder, dvs. muligheder for fri tid i marxsk forstand, som denne produktivkraftsudvikling skaber.

Dermed er det imidlertid i en vis forstand også sagt: resten - og den væsentlige del - af Negts analyse gælder besindelsen på de hindringer for indløsningen af disse muligheder, som kampen for dem må se i øjnene for at have nogen chance. Systemet 'har nemlig lugtet lunt, som er antændt af den nuværende krises indre modsætninger, og det er allerede godt i gang med at slukke den. Nøgtørheden i konfrontationen hermed bestemmer, hvilke overvejelser og træk, der skal til for at kvalificere kampen for de 35 timer i lyset af de objektive lykkemuligheder, som

krisens nu indeholder. Hvis sådanne overvejelser ikke gøres, og hvis adækvate praktiske skridt ikke tages i konsekvens af disse overvejelser, ja så er der ikke noget i vejen for at systemets inddæmningsbestræbelser kan lykkes.

Den overordnede konsekvens af en vellykket inddæmning, som allerede toner frem i dag, vil ifølge Oskar Negt være »en opsplitning af samfundet i 'to virkeligheder'« (op.cit., dansk oversættelse, s. 36-113, især dog s. 61-73). Opsplitningen af samfundet i to virkeligheder er en civilisationshistorisk (dvs. strukturelt ny) effekt af den igangværende kapitalistiske konjunkturkrise. M.a.o.: en eventuel overvindelse af konjunkturkrisen vil ikke ifølge Negt kunne ophæve opsplitningen af samfundet i to virkeligheder, hvorfor denne opsplitning under alle omstændigheder (inklusive et eventuelt nyt konjunkturopsving) vil fortsætte sit erosionsarbejde under arbejdssamfundet, dvs. et samfund, hvis entydige centrum er kapitalistisk erhvervsarbejde, lønarbejdet.

Som sekulært fænomen, der som antydet også anbringer en tikkende bombe under arbejdssamfundets utopiske ressourcer, viser opsplitningen i to virkeligheder sig i en kvantitativt tiltagende udgrænsning af samfundsindivider fra lønarbejdet. Arbejdsløsheden er kun det (delvis konjunkturelt betingede) ekstreme udtryk herfor: længere og længere uddannelser, førtidspensionering m.m. er andre udtryk for den samme (kvalitativt konjunkturuafhængige) tendens. Opsplitningen fører til en voksende sektor med såkaldt sort økonomi, men først og fremmest fører den til en dyser ødelæggelse af menneskelige udfoldelseschancer.

I et samfund, der tvangsagtigt binder udfoldelse til erhvervsaktivitet og til dennes refleks i fritiden, bliver den fri tid en forbandelse, fordi den udgrænser fra samfundsmæssig indflydelse og derfor ofte går hånd i hånd med en nedbrydning af den personlige identitet. På trods heraf er det et systemisk indbygget imperativ at øge den fra erhvervsarbejdet afkoblede livstid - målt samfundsmæssigt men naturligvis ikke individuelt -, og heri består muligheden, som tages op og bearbejdes politisk i kravet om nedsat arbejdstid. Kun kampen for nedsat arbejdstid kan få kontakt med udviklingens frigørende muligheder, vel at bemærke når og hvis den i sine krav på én gang indoptager alle samfundsindividers ret til en værdig tilværelse og samtidig relaterer kravenes almenhed til specifikke interesser, i hvilke der artikuleres former for praksis, der har frigjort sig fra erhvervsarbejdets tvangsstrukturering af det moderne liv.

Negt peger på to centrale felter, hvor menneskelig udfoldelse er ved at have løsrevet sig fra betingetheden af erhvervsarbejde, nemlig (a) folks måde/sted at bo på og (b) folks kulturelle behov. Det er derfor vitalt, at begge interessefelter og udfoldelsesmedier indoptages i fagforeningernes kamp for nedsat arbejdstid. Et forhold, der understreges af, at modparten allerede er gået i offensiven på begge områder for at anvende dem som brohoved for en øget fragmentering af livsverdenen, for en forstærkelse af den sociale anomie.

Overalt gælder det for Negt om at gøre kampen for nedsat arbejdstid til en kamp imod virkelighedens opsplitning i to dele. En sådan kamp kan i dét

perspektiv blive til den begyndende indløsning i to dele. En sådan kamp kan i dét perspektiv blive til den begyndende indløsning af de frigørelsespotentialer, som de kapitalistiske produktivkræfter - ikke mindst i fasen for den mikroelektroniske teknologis anvendelsesmæssige udbredelse - muliggør, men ikke garanterer. Perspektivet er den organisatoriske og kampmæssige generalisering af disse potentialer, og det involverer et brud med en opsplittet virkeligheds ødelæggende konsekvenser for alle. Dette perspektiv er kritisk, og det implicerer konfrontation - med Gramscis term: bevægelseskrig, -, eftersom modparten er i færd med at udfolde sin inddæmmende fragmenteringsstrategi på alle felter, hvor den objektive mulighed titter frem.

En påbegyndt bevægelseskrig, og en sådan er i virkeligheden kravene om nedsat arbejdstid, er imidlertid også at se nederlagets mulighed i øjnene: ud af det hele kan mageligt komme et menneskeliv og et samfund, hvis groteskhed med hensyn til beskadigelser nok ikke er set før i historien; grotesk vil det være, fordi beskadigelsesnes og forvrængningernes omfang vil svare omvendt proportionalt til, hvor nærliggende den objektive mulighed vil være.

I sit efterskrift til den danske udgave gør Oskar Negt opmærksom på, at dét kompromis, der i BRD blev det foreløbige resultat af kampene for 35 timers arbejdsuge i 1984, synes at øge fragmenteringen mellem arbejdsgrupperne og true solidariteten i kommende kampe: »I overensstemmelse med dette kompromis bliver der nu indgået overenskomster, der indebærer, at der *inden for* de enkelte virksomheder bliver

fastlagt forskellig arbejdstider - med det resultat, at der dermed også institutionaliseres en slags intern konkurrence mellem de ansatte på den enkelte virksomhed. Nogle skal arbejde 39 timer, andre kun 37 - og det medfører uundgåeligt rivaliseringer og social misundelse. Det var oprindeligt et led i arbejdsgivernes kampstrategi at få netop dette mål opfyldt; arbejdstiden skulle fleksibelt rette sig efter produktionens krav, hvorved enheden mellem de ansatte på den enkelte virksomhed ville blive spærret.

Når jeg taler om, at dette kompromis har medført vanskeligheder for fagforeningerne, så tænker jeg på det forhold, at fagforeningernes aktionsradius nu igen i langt højere grad er blevet presset tilbage til den *virksomhedsnære overenskomspolitik* - og dét i en situation, hvor den kroniske krise i sig selv tværtimod kræver, at fagforeningerne udvikler en strategi, der forpligter sig på hele den samfundsmæssige udvikling. Nu bliver der fremover helt forskellige arbejdstidssystemer på de enkelte virksomheder. For de ansatte arbejdere kommer det bl.a. til at betyde, at den tid, de tilbringer på arbejdspladsen, vil være forskelligt struktureret, og at de selvfølgelig kontakter, der har været en følge af den fælles arbejdstid, nu vil blive brudt op og fragmenteret« (op. cit., s. 242-243).

To afsluttende bemærkninger

Det ovenstående har langt fra været inde på alle sider af »Det levende arbejde, den stjalne tid«, der hermed være anbefalet enhver, der fornemmer fragmenteringen af bevidstheden som et truende nederlagssyndrom. Oskar Negt er både filosof og sociolog, både

utopiker og realist, både varm og kold. Det taler for tidens ugunst, hvis dette hindrer hans seneste bog i at få den udbredelse, den fortjener.

Jeg skal afslutningsvist pege på to temaer fra bogen, som er opmærksomheden værd, og som ikke har været nævnt ovenfor. Det drejer sig om (a) Negts filosofiske vurdering af arbejdsbegrebet og (b) hans sociologiske og socialpsykologiske omtale af »aspekter af teknikkens politiske psykologi«.

(a) Bestræbelsen for at ekstrahere en utopisk kerne af arbejdsbegrebet er permanent til stede i Oskar Negts civilisationskritiske forfatterskab, og det genoptages i den seneste bog under overskriften, hentet fra Marx' »Kritik af Gothaer Programmet«, »Arbejde som et livsbehov« (op.cit. s. 157-210). Udtørringen af arbejdssamfundets utopiske ressourcer og erosionen af erhvervsarbejdets socialt overgribende status anfægter ikke for Negt gyldigheden af den marxske utopis lancering af »arbejde som livsbehov«. Arbejde kan godt være centrum såvel for arbejdssamfundets iscenesættelse af kapitalistisk udbytning og undertrykkelse som for et kommunistisk samfunds frie menneskelige praksis. Er der ikke tale om en modsætning? Jeg vil mene: jo!

Når arbejdssamfundets svanesange sætter ind, anfægter det gyldigheden af arbejde som filosofisk grundkategori for et eventuelt alternativ - vil jeg mene. Oskar Negt er klar over problemet: »Men hvis nu erhvervsarbejdet fremover får en underordnet betydning i menneskenes livsproces, hvorfor er det så ikke desto mindre alligevel meningsfuldt at holde fast ved *arbejdsbegrebet*? Med rette kan

man spørge: Når nu det traditionelle erhvervsarbejdes omfang svinder ind, hvad hindrer os så i helt af ofre dette i sin kulturelle betydning udhulede arbejdsbegreb og i stedet vælge begreber, der har en større historisk sensibilitet i forhold til nutid og fremtid og en anderledes analytisk rækkevidde? Disse spørgsmål er ikke så ligetil at besvare« (op.cit., s. 156).

Når Negt ikke desto mindre vil beholde arbejdsbegrebets centralitet for en utopi, anfører han forskellige grunde. Ethvert menneskeligt væsen - betones således med rette - har behov for en objektivierende, tilegnende og modstandsovervindende omgang med et stykke objektivt første eller anden natur: det kan iagttages hos det lille barn, hvor det fører til patologi at hindre kontakt med ydre genstandsmæssighed. Civilisationshistorisk anfører Negt, at selv om det døde arbejde i form af praktisk træghed har fjernet sig radikalt fra en håndværkermæssig subjekt-objekt logicitet, så gælder det stadig - ja, som aldrig før -, at det selvstændiggjorte brugsværdikompleks gør krav på menneskelig opmærksomhed og menneskelige indgreb for at hindre udartninger i kontrafinalitet eller tilbagefald i entropi.

Endelig føjes de to markeringer sammen i følgende overvejelse: »Efter at den menneskeligt producerede objektverden er blevet en magt, der har sin egen lovmæssighed, kan man ikke lade som om man kan trække sig tilbage til et blot anskuende og nydende forhold til denne objektivitet. Det ville ikke blot være et tab af kontrol med den ydre objektverden, men det ville også betyde en udtømmning af subjekterne. Som forgængelige væsener er de tvunget til at udarbejde sig i forhold til

genstande, og det kan man kun gennem *genstandsmæssig aktivitet*, altså gennem arbejde« (op.cit. s. 162).

På trods af det indlysende rigtige i disse markeringer, rækker de i mine øjne ikke som argument for opretholdelsen af arbejdskategorien som utopiens kernebegreb. Hér mener jeg, Habermas gør ret i at pointere handlingskoordinering som et nyt afgørende problemfelt, ja kerneområde, for menneskelig praksis. Det er et område, som dukker frem med voksende prægning netop som en konsekvens af det moderne brugsværdikompleks' tiltagende kompleksitet og interne differentieringer. Orientering og indgreb heri påkalder sig stadigt mere differentierede handlingskoordineringer samfundsindividerne imellem, og disse vil derfor naturligt lægge beslag på en voksende del af den menneskelige praksis. Dette gælder allerede, altså under den fortsatte udbygning og undertrykkelses herredømme, men det gælder så sandelig også utopisk. Hér forekommer arbejdskategoriens indelukketthed i subjektobjekt logiciteter restriktiv.

Kort sagt, og uden at abonnere på de sprogfilosofiske og evolutionsteoretiske indpaktninger, hvori Habermas serverer praksis som handlingskoordinering, så finder jeg denne udbygning og forskydning i kategorien for samfundsmæssig praksis på højde med sin tid, altså aktuelt og utopisk relevant. Den når mere af moderne menneskelig aktivitet end et nok så moderniseret arbejdsbegreb formår.

(b) Oskar Negt beskæftiger sig ikke synderligt med de igangværende teknologiske innovationsprocessers indholdsmæssige strukturer. I modsætning til en Gorz (såvel som til en Hoffmeyer) går han ikke fra teknologiernes

formåen til deres sociale implikater og potentialer, men den omvendte vej. Ud fra den kritiske teoris socialvidenskabelige skepsis med hensyn til de aktuelle sociale og politiske forandringsprocesser, interesserer Negt sig for, hvordan teknologien og den teknologiske innovation fungerer hér: »Pseudo-konkrete forklaringer og *undvigelsesmanøvrer* er ikke ualmindelige, når det gælder om at forklare og forstå ens egen misere... *Disse undvigelsesmanøvrer følger alle det samme princip, idet de udsøger sig en anonym ophavsmand eller årsag. Og intet andet af den menneskelige kulturudviklings produkter er så velegnede som overføringsobjekt for dette aflastningsønske som teknikken.*

Det er karakteristisk for den nuværende krisesituation, at de nye teknologier nærmest udfører et gratis ekstraarbejde for det bestående herredømmesystem. Gennem deres blotte eksistens styrer de menneskenes angstreaktioner, der kan have en vidt forskellig oprindelse, de letter en proces, hvor disse angstreaktioner *bindes, forskydes og neutraliseres*« (op.cit., 212-213).

Negt markerer med denne erkendelsesinteresse, som dårligt mere end markeres i bogens afslutningskapitel, hvad der burde være et centralt tema for analysen af teknologi og teknologisk innovation i moderne kapitalistiske samfund: altså analysen af, hvorledes de sociale betydninger, som tillægges den teknologiske innovation, cirkulerer og produceres samfundsmæssigt - ikke mindst med henblik på at yde »et gratis ekstraarbejde for det bestående herredømmesystem«. En sådan analytik kræver selvagt en socialvidenskabelig og humanistisk kompetence, der ikke kan sælge sit autonomt tilkæmpede kritikperspektiv til teknikkens materielle

indholdsstrukturer, men endda vil holde på, at en del teknikkens indholdsside er medbestemt af den sociale formside.

Udbygningen af sådanne erkendelsesperspektiver er det selvstændige bidrag, som en kritisk social- og humanvidenskab har mulighed for at bringe med sig, når nye tværvideenskabelige discipliner mellem de traditionelle hu-

man- og socialvidenskaber på den ene side og de traditionelle naturvidenskaber på den anden side bringes på bane. Det taler ikke for tidens gunst, hvis disse tværvideenskabelige nyskabelser kun kan realiseres, såfremt kritikdimensionen opereres bort fra social- og humanvidenskabernes kompetencekorpus.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af Hans Jørgen Thomsen:

»Historiske forbemærkninger til rekonstruktion af en hegemonial marxisme«, i nr. 26, 1980.

»Firserne - befrielse eller undergang?«, i nr. 30, 1982.

»Det uendeligt store i det uendeligt små«, i nr. 32, 1983.

Gamle numre af kurasje kan stadig fås.

Følgende hæfter kan leveres:

nr.: 4, 8, 10, 13, 14, 15/16, 17, 19/20, 21, 22.

Disse hæfter koster kun 10,- kr. pr. stk.

nr.: 23/24, 25, 26, 27/28, 29, 30, 31, 32.

Disse hæfter koster kun 20,- kr. pr. stk.

nr. 33: 50,- kr.

nr. 34: 50,- kr.

nr. 35/36: 80,- kr.

nr. 33-36 samlet: 100,- kr.

Til disse priser lægges porto.

Send et brev eller giro til

Kurasje
Krystalgade 16
1172 København K

Giro: 7 16 60 44

Det er nu der skal tegnes abonnement på de næste 4 numre af KURASJE, nemlig nr. 37-40. Det koster kun 180,- kr. for alle 4 hæfter (kun 140,- kr. for studerende). Simpelthen så billigt at det er for dyrt at fotokopiere KURASJE. Indbetal på giro.

KURASJE er et kritisk marxistisk tidsskrift.

Kurasje søger med en række forskellige indfaldsvinkler at præcisere en teoretisk kritik af vort kapitalistiske samfund og af de socialistiske lande, som udgangspunkt for en diskussion af mulige overgangsformer til et kommunistisk samfund. KURASJE bringer såvel artikler der søger at nytænke og videreudvikle en aktuel og radikal samfundskritik, som artikler der søger at skabe overblik og sammenhæng i den internationale marxistiske diskussion.

Du kan købe bøger fra de førende tyske og svenske venstreorienterede forlag billigst direkte hos KURASJE BOGIMPORT: Rotbuch, Merve, VSA, Frauenoffensive, Röda Bokforlag, Symposium, m.fl. Send et brev, og vi sender straks bøgerne. Rekvirer vort katalog over udenlandske bøger og over litteratur om kvinder.